

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS Acc 1888

CALL No. 22V¹ 21.1.12

D.G.A. 79.

1888

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् ।

पञ्चदशषोडशप्रश्नात्मकः षष्ठो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्रीमाहलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

Acc 558

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४९

ख्रिस्ताब्दाः १९२७

(अस्मिन् सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वयत्कीकृताः ।)

मूल्यं सार्धं रूपकः (१०८)

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI

Acc. No. ~~1885~~ 1888

Date. 25. 8. 54

Call No. Sa 2 v 31 / Sa 1 - / Aga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथ पञ्चदशप्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलासिद्धवर्थ—

लसच्चिदानन्दमुखं मुनीन्द्रम् ।

नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं

हिरण्यकेश्यास्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥ १ ॥

गुरुं गणपतिं नौमि, जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।

सह गौर्या सोमनाथं नौमि दिप्पुं च पद्मया ॥ २ ॥

अश्वमेधं ब्रह्ममेधं सर्वमेधं चतुर्दशे ।

प्रश्ने पञ्चदशे यज्ञप्रायश्चित्तमथोच्यते ॥ ३ ॥

उक्तानि द्वादशाहादर्धाञ्चि नित्यानि कर्माणि यानीह हविर्यज्ञसोमयज्ञराजसूयाश्व-
मेधान्तान्वाचरन्पुराचार्याः । तेषामिदानीं प्रायश्चित्तप्रवचनमारभ्यते—

श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते ॥ १ ॥

श्रुतौ लक्षणमात्रमेव प्रायश्चित्तं तस्योपदिश्यते । श्रुतिलक्षणप्रायश्चित्तमिति श्रूयते ।
श्रुतिर्वेदः । यस्यैव विधित्वाद्येन लक्ष्यते ज्ञायते तल्लक्षणं श्रुतौ लक्षणं यस्य तदिदं
श्रुतिलक्षणमिति । श्रुताविति सधर्माभिर्देशः । श्रुतौ किञ्चिदुक्तं न कृत्स्नोक्तिरिति ।
इतरथा श्रुतिलक्षणमित्येव स्यात् । किमुनस्तत् प्रायश्चित्तम् । प्रायो विनाशः । कथं
प्राय उ(यो)पादि(वि)ष्टो विनाशं कर्तुमात्मनः उपदि(वि)ष्ट इति लोके दर्शनात् । चिती
संज्ञान इत्यस्माद्धानोश्चित्तमनेकार्थत्वाद्घातोः संधानं चित्तमित्युच्यते प्रायश्चित्तं विनष्टस्य
कर्मणः संधानं प्रायश्चित्तमित्युच्यते । चित्तिचित्तयोः सुडागमो लक्षणकृत इति प्राय-

शब्दस्य विनाशपर्यायस्याकारान्तत्वाच्चित्तिचित्तयोः सुहागमेन प्रायश्चित्तमिति रूपसिद्धिः ।
 लक्षणाच्च सुहागमो गणसूत्रवृत्तिकारेण प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुहस्कारो वेति पठि-
 तत्वात् । श्रुतौ लक्षणं प्रायश्चित्तस्योपदिष्टमिति पिण्डितार्थः । तत्र चोदयति सर्वकर्मसु
 श्रुतिलक्षणेषु प्रायश्चित्तम्, स्मृतिलक्षणमिति न वक्तव्यम् । तत्र परिहारः—अन्यानि
 कर्माणि श्रुतिलक्षणानि भवन्ति प्रायश्चित्तमेव श्रुतिलक्षणमित्येवमुच्यते । कस्तर्ह्यर्थः ।
 श्रुतौ लक्षणमात्रं प्रायश्चित्तस्योपदिश्यते । चिह्नमात्रं यथा पुरोडाशः सायतीति । सायो
 दाहः । तल्लक्षणं प्रायश्चित्तस्य सायतीत्यत्र द्वयोर्बहुनां क्षाये प्रायश्चित्तम् । नैकस्यैव हविषः
 क्षाये । यद्यद्यो(ष्टा)पदि(दी)त्यवबुध्येतेत्यत्र द्वादशपद्यां षोडशपद्यां वा प्रायश्चित्तसा-
 मान्यमात्रे नैमित्तिकं भवति । विध्यपराधे विधीयत इति कर्मविधिः । अपराधोऽन्यथा क्रिया,
 विधेरपराधो विध्यपराधः । तस्मिन्विध्यपराधेऽन्यथा भावे प्रायश्चित्तं विधीयते । यथा—
 यस्यानो वा रपो वाऽन्तराऽऽशी यातीत्यविधानेनान्तरागमनेन प्रायश्चित्तम् । यत्र तु
 विधिर्न तत्र प्रायश्चित्तं विहितत्वात् । यागार्थगमने च न प्रायश्चित्तम् । अथवा श्रुति-
 लक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयत इत्येतदेकं सूत्रम् । अर्थविशेषश्चान्य इति पूर्व-
 सूत्रभेदमाश्रित्य पूर्वसूत्रेण श्रुतौ लक्षणमात्रमुक्तं न यावदपेक्षितमुक्तम् । द्वितीयसूत्रेण
 विहितस्य पुरुषवृ(कृ)त्यापराधे प्रायश्चित्तं न विधानन्तरेण विहितस्यान्यथाभावे
 भवतीति । इदानीमेकसूत्रत्वमाश्रित्योच्यते । विधीयते ब्राह्मणेनेति
 कर्म विधिस्तस्यापराधेऽन्यथाक्रियायां श्रुतिलक्षणं विधीयते न स्मृतिलक्षणं विधानसा-
 सामर्थात् । यत्र लभ्यस्य प्राप्तिः कर्ममध्येऽपि स्मृतिवल्क्षणं प्रमाणम् । आचमनव-
 त्कर्माङ्गत्वेन वेदमूलस्मृतिदर्शनात्तत्रैवम् । ब्रह्मौदनार्थं औपासनं सर्वं निर्मन्थ्यं वेति त्रयः
 पक्षाः । औपासनैकदेशं वा स्थापनीयं सर्वमौपासनं वा स्थापनीयम् । अथवा तौ विना
 निर्मन्थ्यं वा स्थापनीयम् । तत्रानुगमने विषयमाह—औपासनैकदेशपक्षे पाकात्पूर्वम-
 नुगतश्चेत् पुनरौपासनैकदेशमाहृत्याऽऽदधातीति । सर्वप्रायश्चित्तमनास्तात्तत्रात् । पाकादूर्ध्व-
 मनुगतश्चेत्पुनरेकदेशमाहृत्य पुनः पाकं कृत्वा न वरदानं न प्रायश्चित्तम् । सर्वमौ-
 पासनपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेदौपासनानुगमनप्रायश्चित्तं स्मृतिविहितम् । अयाश्चेति संधानं
 कृत्वा सर्वमाहृत्य स्थापनीयम् । पाकादूर्ध्वमनुगतश्चेत्पूर्ववत्संधानविधिना संघाय स्थाप-
 नीयम् । निर्मन्थ्याग्निपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेत् पुनर्निर्मन्थ्यं स्थापनीयम् । पाकादूर्ध्वम-
 नुगतश्चेत् पुनर्निर्मन्थ्यं स्थापयित्वा पाकः कर्तव्यः सर्वप्रायश्चित्तम् । द्वितीयाधानादिपौ-
 पासनैकदेशपक्षे तद्देशमाहृत्येत्यादिसर्वमौपासनपक्षे तन्तुमातं पथिकृतं च कृत्वा स्थाप-
 नीयम् । निर्मन्थ्यपक्षे लौकिकारणाद्वयमाहृत्य मथित्वा तमाहृत्य स्थापनीयम् । यस्य
 तु सर्वं आहितस्तस्य श्रोत्रियागारादाहृतमपि द्वितीयाधानादिषु स्थापनीयम् । बहुपत्नी-
 कश्चेत् स्मार्तविधिनौपासनाग्निं संसृज्य तस्यैकदेशं सर्वं वा निघायाऽऽधानं कर्तव्यम् ।

सर्वाधानपक्षे स्मार्तकर्मणां लोप एव श्रौतेन चरितार्थत्वात् । अग्नौकरणादि केचिल्लौकिकानले कुर्वन्ति । दक्षिणाग्नी पैतृकं कर्म क्रियत इति निर्देशात्, अग्नौकरणादि तत्रैव विध्यपराध इति वचनात्पुरुषापराधे तु श्रौतस्मार्तप्रायश्चित्तं भवति ॥ १ ॥

यथा पर्याहितानामेककार्याणां यूपदीनां विकल्पो द्रष्टव्यः । स्वदिरपलाशादीनामिहाप्येकानिमित्तानां विकल्पः स्यादत इदमुच्यते—

एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि समभ्युचीचेरन्याय-
श्चित्तान्यर्थान्तरसंयोगात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्दोष एकस्मिन्निमित्ते यानि विधीयन्ते प्रायश्चित्तानि समुचीयन्ते । तानि यथा—अग्निहोत्रस्कन्दने—अस्कन्द्यौः पृथिवीमित्यभिमन्त्रणम् । उपसर्गे—उजं भय पृथिवीमिति । अनशनमाहृतः सायं नाश्नीयादिति समुच्चय एतेषां भवतीति । किं कारणम् । अर्थान्तरसंयोगात् । अर्थद्वयदर्शान्तरम् । अर्थान्तरस्य भावोऽर्थान्तरत्वम् । तस्मादर्थान्तरयोगात् । अर्थान्तरप्रयोजनं प्रयोजनादन्यत्वादित्यर्थः । अन्यत् प्रयोजनमभिमन्त्रणानान्यदुपसर्गेणान्यच्चानशनेनातः समुच्चय इति । यद्यपि दोषनिर्घातप्रयोजनमेकं तदाऽप्येकस्मिन्निमित्तेऽनेकप्रायश्चित्तोपदेशाद्विकल्पस्य चान्याय्यत्वाद्दोषनिर्घातार्थश्च । तेन चावान्तरप्रकारभेदेन साधनतया समुच्चयोपपत्तेः पाक्षिकत्वमन्याय्यमिति समुच्चयः । यथा लोके—अक्षामयेऽसिर्दोषोऽन्योऽज्ञनेन हन्यतेऽन्यो न वाऽन्येनान्यो निपातशयनेनेति रेखापारिहीरप्रयोजनैक्येऽपि अमान्तरकार्यभेदे यथा तद्दोषनिर्घातार्थत्वेऽपि समुच्चयः । उपदेशो यथार्थवादे नार्थान्तरभावो न भवति एकार्थतैव तत्र विकल्पो भवति, न समुच्चय इति । साक्षाद्ब्रह्मिह्यवादिवदेककार्यतया श्रवणाभावेऽपि अर्थवादादेव प्रयोजनदायत् प्रागवगम्यते तत्रापि विकल्पो युक्तः । यथा पथिकृच्छागः स्वर्गफलप्रतिपत्त्यर्थो वैश्वानरोऽपि तथैव । ततस्तयोर्विकल्प इति समुच्चयो न न्यायः । अदृष्टदोषोभयोरुपदेशादुभाभ्यामेव हन्यत इति । अवान्तरकार्यभेदा इति प्रागेवोक्तम् । यस्तु शास्त्रान्तरस्यो विधिरक्षेणामित्युच्यते । तत्रापि विकल्प एवाधिकविधेरनित्यत्वादिति । एकशास्त्रीयप्रयोगोपदेशे शास्त्रान्तरीयांशोपसंहार एकेषामिति न वक्तव्यम् । ततो यत्रैकेषामिति निर्देशस्तु तत्र विधीयमानप्रयोगादधिकधर्मोपदेश इत्यवगमादानित्यत्वादातः समुच्चयत्वम् । दर्शपूर्णमासातिपत्तौ पाथिकृत्तौ वैश्वानरी च विहिते तयोः समुच्चयः यत्र सामान्यविशेषभावस्तत्र सामान्यस्य विशेषेण नाधः । यथा—आहवनीयानुगमने सामान्येन ज्योतिष्मतीष्टिर्विहिता । अन्वाधाने कृत आहवनीयानुगमन आहुत्यन्तरं विहितं तत्र नाधः । यथा देवाङ्गनमग्न्यङ्ग इत्येकेषामिति तत्राप्यदृष्टकार्यत्वात्समुच्चयसंभवेऽपि विकल्प एवं मतान्तरत्वेनोपन्यासात् ॥ २ ॥

तत्र त्रिविधं प्रायश्चित्तमाह—

जपो होम इत्या च ॥ ३ ॥

चेतिप्रकारवचनः । अन्धान्यप्यनुमन्त्रणोपस्थानोपसमिन्धनपुनराधानादीनि संगृह्णाति । तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन कस्यमाणत्वात् । भित्तयोदाहरणं तु तेषां प्राधान्यस्यापनार्थं बाहुल्याभिप्रायं चेति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

सन्वेतानि प्रायश्चित्तानि समुचीयन्तां चार्यान्व्यन्तरत्वात् । कस्मै पुनरर्थाय तानि क्रियन्ते । अत आह—

दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति ॥ ४ ॥

कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम् । तन्निघातेन कर्मण उपकुर्वन्ति, कार्यशक्तिमविकलां कुर्वन्तीत्यर्थः । कर्म पुनरेतेषां तादर्थ्यमिति चेत्, एतास्मिन्वैगुण्य एतत्कर्तव्यमित्युक्ते तत्समाधानस्यापेक्षितत्वाद्द्वैगुण्यपरिहारार्थमेव तदवसीयत इति भावः ॥ ४ ॥

अस्त्वेषां दोषनिघातः फलं कालोऽप्येषां व्याकरणीयः । किं कर्मकाल एव कर्तव्यानि, उतापवृत्ते कर्मणि आहोस्विदिह्यादेः पर्वाद्यपेक्षत्वात्स स कालः प्रतीक्षणीय इति । तत्राऽऽह—

अनन्तरं दोषात्कर्तव्याणि ॥ ५ ॥

इत्यादिचिकित्सावदनन्तरं दोषादेतान्यनुष्ठितान्येव दोषं निर्हण्युर्नान्ययेति भावः । एतेन प्रायश्चित्ताधानस्याप्युत्तुनसत्राद्यनपेक्षत्वं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

निर्हृते पुनर्दोषे कृत्स्नं कर्म ॥ ६ ॥

एवं प्रायश्चित्तेन निर्हृते दोषे ततः कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः । यदप्यकृतमथथाकृतं वा सत्कृते प्रायश्चित्तेऽङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेतेत्युक्तं कृत्स्नमिति तत्राङ्गमपवृत्ते कर्मणि न क्रियते, प्रधानानुपकारात् । द्रव्यसंस्कारस्तु परतो द्रव्योपयोगान्न क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमप्यपवृत्तकालं न क्रियतेऽकाले कृतस्याकृतत्वात् । गौणकाले तु क्रियत एव मुरुयाभावे गौणस्यापि ग्राह्यत्वात् । तेनार्वाकूपरर्षणः । क्रियैव दर्शपूर्णमासयोः । तच्च परस्ताद्दर्शयिष्यामः । केचित्तु व्यचक्षते निर्हृते दोषे पुनः कर्म कृत्स्नं भवति सकलं भवति फलदानसमर्थं भवतीति ॥ ६ ॥

अनु निर्हृतेदोषमपि कर्म दोषागमविकलशक्तिकं सत्कथं कार्याय कल्पयिष्यते । अहि शक्यप्रवेष्टात्पादेन सज्जः सज्जुत्वातशक्योऽपि पन्थानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य कर्मणोऽपार्थकत्वात्पुनः प्रयोगेण भवितव्यम् । अत आह—

(पठः) महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । २६५

तस्य नावचनात्पुनः प्रयोगः ॥ ७ ॥

तस्य सकृत्प्रयुक्तस्य कर्मणो नर्ते वचनात्पुनः प्रयोगो भवति । एवंत्येव तु वचना-
द्वया— ' अन्यथां कुञ्चा पुनर्होतव्यम् ' अध्यान्यासिष्टिभानुस्वनां तन्वितेत्यादी । को
ऋत्स्वस्य कर्मणः कार्यावर्धते शक्यशक्ती या जानीयात् । न स्वस्वत्वो रूपविशे-
षान्पश्यति । तस्यावश्यं शास्त्रमेव पुनः प्रयोगं शास्त्रि कर्म तत्र प्रयोक्तव्ये प्रत्येप्यते
तस्य पञ्चेतिव कार्या(र्ष)शक्तिः । यत्र तु न शास्त्रमस्ति, कुतस्तेषु पुनः प्रयोगः ।
प्रत्येप्यते तु तत्र प्रयुक्तस्यैव कर्मणाधिकारितितपटलस्यैव चक्षुषः कार्यशक्तिरित्यर्थं
प्रसङ्गेन ॥ ७ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यञ्जुहुयात् ॥ ८ ॥

यद्यन्वाहिताग्निर्देशविष्णवाद्यावश्यकनिमित्तवशात्सगृहः प्रयास्यन्त्यात् तदा तुभ्य-
मित्यन्वायाऽऽहवनीये जुहुयात् । वास्तोष्पतीयप्रत्याम्नायः ॥ ८ ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोह्य प्रयाति ॥ ९ ॥

अग्निवचनात्ताऽऽत्वानि समासेष्वाः ॥ ९ ॥

यत्र वसेत्तदेवाग्निं सस्थापयेत् ॥ १० ॥

यत्र वत्स्यति तत्रापसितहोमान्तं कृत्वा कृत्वान्तात्प्रक्रम्येष्टिं संस्थाप्या ॥ १० ॥

यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽनुगच्छेदन्वधिरुपसाय-
प्रमरुयदित्यन्वयं प्रणीय सो अग्निं देव वीतमे इवि-
ध्यां आ विवासति । तस्यै पावकं मृडय
स्वाहेति जुवाहुतिं जुहोति ॥ ११ ॥

पूर्णे सुवं सर्षप्रायश्चित्तं कृत्वा, इदं विष्णुर्विचक्रम इत्याहुतिं जुहुयात् (आप०
श्रौ० ९-१-११) इत्यापस्तम्बः । जुह्निवृत्त्यर्थं सुवग्रहणम् । विष्णुर्वी तु जुहा
जुहुयाद्यन्यापृता भवति ॥ ११ ॥

सः कथंवाऽनुगच्छेदेतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ १२ ॥

तं तमनुगतं चोचित उत्पाद्य भूरित्युपस्थानादि समानम् । होमावपि तत्र तत्रैवेति
भाष्यकृत् । आहवनीय एवेति दैवानसः ॥ १२ ॥

मयित्वा गार्हपत्यम् ॥ १३ ॥

गार्हपत्यमनुगतं मन्यनेनोत्पाद्य यथोक्तमेव प्रायश्चित्तमावर्तयेत् । तथाऽऽहवनीय-
स्यापि गार्हपत्यतामापन्नस्य मन्यनमेव न प्रमयनं यथोर्ध्वमौत्तरवेदिकप्रमयनात्पञ्च-
सोमयोः ॥ १३ ॥

प्रणयनवर्जमावर्तेत् ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणाम्यनुगतिप्रायश्चित्तं-प्रकृत्याऽऽहं मरद्वाजः—अन्वाहार्यपचने जुहुया-
 दित्यांश्मरय्यः । आहवनीय इत्याद्येस्वन इति । केषिच्चाहवनीयानुगतावप्यप्रस्तविषये
 प्रणयनवर्जमावर्तेदन्वि तस्य गार्हपत्यावनुप्रवेशान्मन्त्रमेव सर्वमेति । तदयुक्तम् ।
 अविशेषात् । उद्धार्यस्यापि गार्हपत्यावनुप्रवेशे प्रमाणमावस्य दर्शितत्वाच्च । अस्तु
 । तत्र तद्गुणप्रवेशस्तदा क्रमेणोऽप्यनुप्रवेशान् दण्डेन पराभ्रुद्यते योशित्वादेरनुप्रवेश-
 हेतौस्तौ प्रत्यविशेषात् । वाच्यो वा विशेषः । इत्यात्प्रणयनविधिष्ववशिष्टमेव प्रणयन-
 मभलोद्धार्ययोः ॥ १४ ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाधेः ॥ १५ ॥

यत्र आहरेदिति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतत्प्रणयनवस्यदयोरपि कः कश्चिन्नानुच्छेदिति
 सामान्योपक्रमात् । अन्यथा तस्याऽऽतृप्त्याप्रस्तुत्तत्त्वं । तदमिप्राथम्येव धानयोरननुक्रमणं
 वेदितव्यम् । अनित्यत्वाभिप्राशमित्यपरे । तदेतद्गृह्येति प्रायश्चित्तं स्वविषये सर्वमाग्निहो-
 त्रिकादिप्राथम्येत्तान्तरं नाधत्ते, विशेषविषयत्वात् । यस्य चोभावनुगतावित्यनेन तु सर्वो
 विधिर्वाधयते, विशिष्टतमदिव्यत्वात्तस्य । सर्वेऽपि ह्यनुगतप्रायश्चित्तविधयोऽभ्योर्हितानन्वा-
 हितादिगोचरा एकैकार्णुगतोक्तिभिर्गोत्रोक्त्याम्युद्वयराहितोभयामुगतौ च सावकाशाः । तद्वि-
 शिष्टोभयानुमेतौ युक्तं तदेकविषयेजानेन नाध्वत इति ॥ १५ ॥

चरित्युपाविष्टत् ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

मनसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् ॥ १७ ॥

यजमान इति शेषः । व्रतोपायनीयमिति वचनाद्गतं चरित्यामिति (तै० सं० १-
 ५-१०) ष मन्त्रलिङ्गात् सिततिर्वा एषा यज्ञस्य (तै० ब्रा० ३-७-२)
 इत्यादिना विच्छिन्नव्रतसतो नार्थत्वस्तवनाच्च व्रतोपायनीयमिति स्वस्य यद्व्रतोपायनेनार्थं
 यनुस्तज्जपेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदं त एकं परं उत एकं तत्सिद्धिर्न ह्ययोर्हिषा

संविन्नस्व । संवेन्नस्तनु वै चारुषि । प्रिये
 देवानां परमे जनिव इत्यन्वाहिताग्नेरग्निपसा
 यन्तमा शम्योपरासात्संवेति ॥ १८ ॥

अन्वाहिताधिकारशक्त्वात्निवृत्त्यर्थमाहिताग्निहर्षणम् । यावति देवे शम्यो परस्ता
 भवति ततोऽर्वाभ्यद्यग्निः कश्चिदपस्तयेत्, आयतमादपमच्छेत् । तदा तमेव त्रिः परीत्य
 संमेरेत्पुनरायतने निक्षिपेत् । तदुक्तमापस्तम्बेन— शम्यापरासात्परि याजपतिः कविर्-

गिरिति श्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य ३२ संभरोदिदं त इति । कृत्स्नान्त्वपक्षाण एव चायं विधिः । यद्योक्तं बाह्वृच्यध्वलायनयोः— 'आहवनीयमवदीप्यमानमर्वावशस्थापरासादिति । अग्नयेकदेशापगमे तु यदि दुरा प्रयान्नेभ्यो बहिः परिष्टङ्कारः स्कन्देत्' इत्यादिविध्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

परन्तरांशं व्यापरासादपसायन्तमनु
प्रयायान्त्ववसाय यजेत् ॥ १९ ॥

परःशब्दोऽत्यन्तसैनिकर्षे वर्तते । शम्भ्रापरासात्परतरमपगच्छेद्यत्र सोऽग्निस्तत्रैतरानपि प्रस्थसाधीत्वा तदनुगुणान्विहृत्य ददहस्तत्र वसेत् ॥ १९ ॥

अग्नये पायिकृते पुरीडासमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ २० ॥

यत्र वसेत्तत्रैत्यर्थः ॥ १९ ॥

पयोऽन्तिकाद्गर्हिशाहरेत् ॥ २१ ॥

पयः समीपे ये दर्मास्ततो बर्हिशाहरेत् ॥ २१ ॥

अनृद्धान्दक्षिणा ॥ २२ ॥

यदा त्वियमिष्टिस्तन्मध्ये पतिता तस्यैव असक्तो वेदितव्यः ॥ २२ ॥

शोभते शृङ्गेषु प्रत्यमस्पेत् ॥ २३ ॥

ततः शोभते यद्यो देशो लूयते तस्यैव प्रत्यवस्यति । समेषु लूयमानप्रत्यवस्यते च न भवतो यथाहर्षद्विः स्मत् ॥ २३ ॥

यस्य हविषे वत्सा अपाकृताः धयेयुर्वाचन्याः सवामूं
निर्वपेत् ॥ २४ ॥

यदा सर्वगवीनां वत्साः सर्वमेव पयः पिनेयुर्न तु हविषे पर्याप्तमवशेष्येयुस्तदा सवामूं निर्वपेत् । स्थितिलतण्डुल्य यवमूः ॥ २४ ॥

सा दोहाभ्यन्ते मतीध्वजः । अन्युत्तरमादपकृता
धयेयुः ॥ २५ ॥

यद्यपि सांनान्यस्यावहृत्तेस्तद्धर्मिका यवामुस्तथाऽप्योषधिगुणत्वान्निर्वापादयः अप-
जान्ता धर्माश्चरुवत्कार्याः । ये हविर्निष्पत्स्युर्वा भवन्ति । सांनान्ये विहितास्त्वर्षलोपा-
निकृता न शास्त्रात् । अतोऽप्यार्थवच्चात् क्रियन्ते । उद्घासनादारभ्य सांनान्ययोर्व-
तरस्थानोपपन्ना ततरधर्मा भवति । दूयकदाना च ज्ञानादेवतात्वात् । यदा तूमयोरपि
दाह्याः पया धीत स्यात्तदा सह प्रदानं यवामोरेकदेवतात्वात् । आह च भरद्वाजः—
समानदेवतेषु समवदाय प्रचरति हविर्गणेषु पशुगणेषु चेति ॥ २५ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ २६ ॥

संस्थाप्यैष्टिं तदहरेवोपवसथं कृत्वा धीतेन हविषा पुनर्यजेतेत्यर्थः । नाऽऽग्नेयस्याऽऽ-
वृत्तिः । नाशदोषाद्यभागतः—‘उत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्य’ (तै० ब्रा० ३-७
-२) इति लिङ्गाच्च । एवं दोहान्तरस्याप्यनष्टस्येति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

यस्य सार्यं दुग्धं हविरार्तिमाच्छर्त्तन्द्वाय ग्रीही-
भिरुप्योपवसेत् ॥ २७ ॥

आर्तिनाशदोषापहारदितः । इन्द्रग्रहणं महेन्द्रस्थापि प्रदर्शनार्थम् । प्रातर्दोहे-
नास्य समवदाय प्रचरेत्, इत्यविशेषवचनादन्यथा महेन्द्रयाजिनस्तत्र चाज्यानुवाक्या-
दिविरोधात् । तथेन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरोडाशं तस्य स्थानं बह्वृचाः । ग्रीहिग्रहणाद्यथा
निवर्तन्ते । यदा रात्रावार्तिस्तदा यावदर्थं पात्राणि प्रयुज्य निरुप्य ग्रीहीतुपवसेत् ।
यदा तु श्वस्तदा त्वनन्तरमेव निरुप्य नोपवासः ॥ २७ ॥

पत्यातः स्यात्तच्छृतं कुर्यात् ॥ २८ ॥

यत्प्रातरदुष्टं स्यात्तच्छृतमेव कुर्यात् न तु सांनान्ध्यप्रतिनिधित्वेन पुरोडाशः प्रवृत्त
इति सोऽपि [न] पुरोडाशः कार्य इति यावः ॥ २८ ॥

अथोत्तरं वेन्द्रः पुरोडाशो जघति ॥ २९ ॥

इतरो दोहः पुरोडाशः स्यात्तस्य स्थाने निरुत्तैर्ग्रीहिभिः पुरोडाशः कार्य इत्यर्थः ।
सैकादशकपालो द्वादशकपालो वा । ऐन्द्राग्रविकारत्वात् । तस्य च प्राक्प्राप्तानामपुरो-
डाशधर्माः परतः सांनान्ध्यधर्माश्च पूर्ववदेव वेदितव्याः ॥ २९ ॥

प्रातर्दोहेनात्र समवदाय प्रचरति ॥ ३० ॥

. समवदाय सहावदाय ॥ ३० ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३१ ॥

एतदेव प्रातर्दोहस्याऽऽतिगतस्य शयञ्चितम् ॥ ३२ ॥

उपवासस्तप्रार्थान्निवर्तते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सार्थदोहेनात्र समवदाय प्रचरति ॥ ३३ ॥

अत्र प्रादग्ने कल्पान्तरेषु चान्यतरदोहार्तावुभयातौ च पुनरिज्योक्ता । सूत्र-
कारस्तु तामुभयातौवैव वक्ष्यति तेनान्यतरातौ नेष्यते । आश्वलायनस्त्वैवानुग्रहमाह—
यथा ‘अन्यतरादोषे व्यासिष्य प्रचरेयुः पुरोडाशं वा तत्स्थानं’ इति । बाह्वृच्येऽपि
सांघं दोहार्तावाम्नातोऽनुग्रहः—यथा प्रातर्दुग्धं द्वैषं कृत्वा तस्यान्यतरां भाक्त्यातच्छ्वं तेन
यजेत, इति ॥ ३३ ॥

अयोत्तरस्मै हविषे षत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३५ ॥

अथ यथागुनिर्वापाटूर्ध्वमुत्तरस्मै हविषे परेद्युरनुष्ठेयस्य सांनान्यस्य सिद्धये पुनरापि षत्सानपाकुर्यात्पृथक् कुर्यात् । अन्यद्गतम् ॥ ३५ ॥

यस्य सायंप्रातर्दुग्धं हविरार्तिभारच्छत्यैन्द्रं

पञ्चशरावमोदनं पचेत् ॥ ३५ ॥

उभयोः क्रमेणाऽऽतीं क्रमेण पुरोडाशौ निरुप्य सहप्रचारः पूर्ववत् । यथा पुनरे-
निरुप्तेऽन्यतरान्यर्थे पुरोडाशोऽन्यस्याप्यार्तिर्दुग्धपदार्तिर्वा तदाऽष्टाकपाठपञ्चशरावौ निर्व-
पेत् । तदस्य परिमाणमित्यर्थे लुप्तताद्धितः पञ्चशरावशब्दः पञ्चशरावपरिमितं इत्य-
मभिधत्ते । तत्र शरावेण निर्वपति त्रिर्धनुषा द्विस्तूष्णीं स द्वादशशरावं एकं निर्वपति
द्वादशभिर्मन्त्रैस्तूष्णीमितराणीति लिङ्गात् । इन्द्रग्रहणमत्रापि प्रदर्शनार्थम् । ऐन्द्रं च
माहेन्द्रं वेति समानमिति बह्वृचश्रुतेः । सांनान्यप्रतिनिधित्वं च हविषोरित एव लिङ्गा-
त्सिद्धम् । 'पयो वा औषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै पयोऽवरुन्वे' (तै० ब्रा०-
३-७-१) इति लिङ्गाच्च । तेन सांनान्यधर्मकताऽपि तयोः पूर्ववदेव वेदितव्या ।
कात्यायनस्तु पञ्चशरावं प्रकृत्याऽऽह— 'प्रतिनिधिः प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः' इति ।
प्रायश्चित्तार्थत्वे परतोऽप्युद्गासनान्नेयैन्द्राग्रधर्मता हविषोरिति विशेषः । यथाग्नादीनां ह-
प्रतिनिधित्वं प्रदर्शितमेव सूत्रे स्पष्टमिति सांनान्यधर्मत्वैव योक्तव्यमुक्तं संभेया ॥ ३५ ॥

अग्निं प्रथमं पुरोडाशेन यजेत ॥ ३६ ॥

देवतायास्तद्धितेनैव सिद्धेरुत्तरविकल्पार्थोऽनुवादः ॥ ३६ ॥

उत्तरमिन्द्रं पञ्चशरावेण ॥ ३७ ॥

पञ्चशरावमेवैकमिन्द्राय निरुप्य तेनैव प्रथममग्निमिष्ट्वा तत इन्द्रं यजेत, न त्वष्टाक-
पाठं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः । ब्राह्मणे ह्येन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदग्निं देवतानां
प्रथमं यजेत इति यागविधिरेवाग्नेरष्टाकपालस्य करूपक इति प्रथमः करूपः । ऐन्द्रस्यैव
पञ्चशरावादग्नेर्वाचानिको याग इति द्वितीय इति द्रष्टव्यम् । उभयत्र चाऽऽग्नेवक्तोः स-
प्रदानमिष्यते विभवात् ॥ ३७ ॥

अयोत्तरस्मै हविषे षत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३८ ॥

व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

यस्य व्रत्येऽहन्यन्त्यनालम्भुका भवति तामपरुध्य यजेत ॥ ३९ ॥

व्रतार्हमहो व्रत्यमहस्तचौपवसस्यम् । तत्रैव व्रतोपदेशात्तस्मिन्नहनि यदि पत्न्या-
र्तववशादनालम्भुका स्पर्शानर्हा स्यात्तदा तामपहाय यजेतैव, दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यर्थः ।
अथवा व्रतशब्दः कर्मवाची यथा शिस्तति व्रतेनेत्यादौ । तत्प्रतिनियतमहर्मेत्यमहः ।

तस्मिन्नालम्बुकायामपि पत्न्या तथा विना कुर्यादेव तत्कर्मैत्यर्थः । तद्यथा पर्वणो दर्श-
पूर्णमासौ, अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सायंप्रातरग्निहोत्रमित्यादि । अथेऽहनीति वच-
नाद्यथेन प्रतिनियतं तत्प्रानालम्बुकायां क्रियते । एतदुक्तं भवति यस्मिन्काले यस्यां
क्रियायां प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं वा अश्येच्च मुख्यः कालस्तत्रानालम्बुकायामपि क्रियते
नेतरदिति । तेन काम्येष्टयः पशुसोमाश्च यस्मिन्पर्वण्यनालम्बुका न तरिन्त् क्रियन्ते ।
क्रियन्त एव तस्मिन्यदा प्रकान्ता भवन्ति । प्रकान्तस्य कर्मणस्तत्कालं प्रतिनियमात् ।
एतेनाम्नामेयादेरेपि प्रकान्तस्य तत्कालापवर्गो व्याख्यातः ।

सोमे तु प्रकान्तेऽनालम्बुकायां नियमविशेषानाह कात्यायनः— 'पत्न्युदक्या-
दीक्षेणरूपाणि नि(वि)षाय सिकतस्वासीतोपस्त्रवणात्तिष्ठेत्संधिवेलयोर्धेदिसमीपे सुत्यासु
किरात्रान्ते बोधुप्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा पारिधानादि करोति संनिपातिकम् । प्रजा-
तायाश्च यद्दशाषांदूर्ध्वं स्नानादि, न गर्भिणीं दीक्षयोदित्येके । अयज्ञिया गर्भा इति-
श्रुतेः । जनिषन्ध्या प्रकरणादिति ।

प्रजातायां तु सत्यप्याशौचे यजमानस्याग्निहोत्रादाषधिकार उक्तो धर्मशास्त्रकारैः ।
बोधायनस्तावत् ' नाशुचिः काम्यं तप आतिष्ठेन्न यजेत न स्वाध्यायमधीचीतान्यत्राग्नि-
होत्रदर्शपूर्णमासेभ्यः ' इति । मनुनाऽप्युक्तम्—

न वर्षयेदघ्राहानि प्रत्यूहेनाग्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह—वैतानोषासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचौदितोः । इति ।

तथा नित्यानि निवर्तन्ते वैतानवर्जम्, इति गौतमः । जानालिश्चाऽऽह—

जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते । इति ।

इतेन जोतेष्टिरपि व्याख्याता । तत्र त्वाह भरद्वाजः—कथं जातेष्टिरित्युक्ते-
रुक्त्या हत्याश्मरय्यो आत एवत्विजः कुर्यादित्यालेखन इति । बोधायनश्चाऽऽह—
सहः स्माऽऽह—बोधायन उत्थितायां निर्देशायां निर्वपेदिति आतमेव विदित्वेति शालीकिः
इति ॥ ३९ ॥

उदकुशुल्वं स्तृणीयात् ॥ ४० ॥

योज्यं तु स्वकाले दक्षिणतः पाशमुदकशुल्वं अधनेन वेदिमन्तवेदि वेत्यापस्तम्बः ।
पश्चाद्देवर्तवेदिं वा तूर्णीं निदध्यात् ॥ ४० ॥

ज्ञानमिष्ट्वा त्रिरात्रे स्नातामुपहृषेत् ॥ (स्व० १) ॥ अमु-

हमस्मि सा त्वं यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमुक्

त्वं तावेहि संभवाव सह रेतो दधावहे पुंसे

-१-पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १२६

पुत्राय केतवै रायस्पोषाय सुभजास्त्वाय सुवी-
र्यायेति । अर्घ एवैनामुपह्वयते सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः ॥ ४१ ॥

यदेयमतिगतत्रिरात्रा ज्ञाता स्यात्तदेनामृतुगमनार्थमुपह्वयेत तत्र कर्मण एव प्राय-
श्चित्तार्थं, न तु पुरुषार्थम् । कस्मात् ' अर्घो वा एतस्य यज्ञस्य मीयते । यस्य जत्येऽह-
ः' इत्येवमन्वयात् भवति, (तै० ब्रा० १-७-१) इति प्रकृत्यं ' प्रायश्चित्तोपह्वयेत ।
ए सैव ततः प्रायश्चित्तिः' (तै० ब्रा० १-७-१) इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदि सांनाय्यमग्निहोत्रं वा विष्यन्देत । यदि क्व
कीटोऽवपद्येत । मध्यमेन पलाशपर्णेनान्तमेन
बोदकपरेत्य प्राजापत्ययर्चा बल्मीकवपायां विष्य- ॥ ४० ॥
न्दमानमवयनीय भूरित्युपतिष्ठेत ॥ ४२ ॥ मध्य-
मेनैव पलाशपर्णेन चावापृथिव्ययर्चाऽन्तःपत्तिधि
कीटावपन्नमवनीय भूरित्युपतिष्ठेत ॥ ४३ ॥

कथनवशाद्दुद्वृत्तस्याधः पतनं विष्यन्दनम् । व्याख्याता बल्मीकवपा । तामुद्वृत्त्य
विवृतविलां कृत्वा तस्या विलेऽवनीय पुनर्जुहुयादग्निहोत्रम् । अदनयनापेक्षया पुनःशब्द
आ(वदमा)वर्तयेत् । दोहनेन विनाऽन्यदागमयेदुत्पादयेत् । कीटोऽस्येति किमिः ।
अन्तःपार्थीति देशोपलक्षणमग्निहोत्रे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

यदि सांनाय्यमन्यदागमयेत् ॥ ४४ ॥
यदि दधनि पयसि वा कीटोऽवपद्येत तत्रान्यदागमयेत् । स्पष्टमन्स्य
यद्यग्निहोत्रमन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयान्मित्रो-जना-
न्कल्पयति मजान्निमत्रो दाधार पृथिवीमृत याम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे सत्याय ह्ये घृतष-
ज्जुहोतेत्यभिवृष्टमग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुहुयात् ॥ ४५ ॥

पुनरग्निहोत्रग्रहणात्सांनाय्ये नायं विधिः । यस्याग्निहोत्रमवर्षेदित्यापरतम्बः । अव-
षर्षेदुपरि वर्षेत्पर्जन्यः । तत्कृत्वा तदववृष्टं मैत्र्या हुत्वेत्यर्थः । स जुहुयान्मित्रो जनान्
(तै० ब्रा० १-७-२) इति श्रुतेः । ततोऽन्यां दुग्ध्वा होमः । बोधित्तु—मित्रो
जनानिति पूर्वाहुतिमन्त्रेणाग्निहोत्रं हुत्वा पुनर्होममिच्छन्ति । तदाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जु-
हुयात्, इति वचनाद्दोहहोमयोरावृत्तिः यत्तु पुरस्ताद्दोहयोपरिष्टोच्च हुत्वोपस्पर्शनस्य
तन्त्रं स्यात्तन्त्रमेव भवत्युभयोर्विभवात् ॥ ४५ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्या* हुतायामुत्तराहुतिः स्कन्देत्
पूर्वा चोत्तरयाऽभिहुत्य (भिजुहुयात्) यत्र वेत्थ
घनस्पते देवानां शुद्धा नामानि । तत्र हव्यानि
गामयेति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय तूष्णीमेव
पुनर्जुहुयात् ॥ ४६ ॥

अग्निहोम उपरिहोमः । तत एव शिष्टादेवोत्तराहुतिस्तूष्णीमुभयत्र । ततो होमावृत्तिः
पूर्ववत् । यदा पुनरुत्तराहुत्येकदेशः स्कन्धो न सर्वाहुतिस्तदा तस्माऽऽद्विद्येत । यथा च
वक्ष्यति यदनाहुतिमात्रं विप्रुदेव सेति मात्राप्रचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति च । पूर्वा-
हुत्या सहोत्तराहुतिपतनेऽप्ययमेव विधिस्तस्यापि फलतः स्कन्धत्वात्तत्तुल्यन्यायत्वाच्च
॥ ४९ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्या* हुतायामाहवनीयौऽनुग-
च्छेदमिदरौ दारावगिरिति वदन्नन्तरे शकले
हिरण्ये वा जुहुयात् ॥ ४७ ॥

यस्याहारो रुद्रायेदन्ततः सोऽनन्तरः शकलः । तस्मिन्स्तस्थे हिरण्ये वा जुहुयात् ।
इत्येताहुतिमित्यर्थः । मन्त्रलिङ्गानुरोधात् । तयोत्तमे शकले हिरण्यं निधायेत्येव भर-
द्वागः । वदन्निति वचनान्मन्त्रमध्ये होमः स्वाहाकारस्त्वन्तत एव भवति । ततः शेष-
समाप्तिः । तत्र खुकप्रतितपनमुपसमिन्धनं चाऽऽहवनीयस्यासंभवाजिवर्तते । प्रतितपन-
निवृत्तेरेवोद्देशानमपि निवृत्तं भवति । परिसमूहनादेस्त्वनिवृत्तिः शकलहिरण्ययोरग्निप्रति-
निधिष्वेव विधानात् । यस्याप्यनस्त आहवनीयस्तस्यापि प्रतिनिधानेवाग्निहोत्रसमाप्ति-
विशेषात् । ततो मन्थनम् ॥ ४७ ॥

यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिष्परिध्याहवनीयात्माची-
नमङ्गारो निवर्तेताध्वर्यवे च यजमानाय चाक*
स्यात् । यदि दक्षिणा ब्रह्मणे च यजमानाय चा-
क* स्यात् । यदि प्रत्यग्घोत्रे च पत्नियै च यज-
मानाय चाक* स्यात् । यद्युदङ्ग्रीषे च पशु-
भ्यश्च यजमानाय चाक* स्यात् । मा तमो मा
यद्भरतमन्मा यजमानस्तन्नमस्ते अस्तवायते नमो
रुद्र पराय ते नमो यत्र निषीदस्यध्वर्यु मा मा
हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति त* सुवस्य धुध्ने-
नाभिषिद्ध्यात् ॥ यदि प्राचीनं निवर्तेतैवाग्नि-

२१७३] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २७३

तरासु दिक्षु ब्रह्माणं मा हिंसीर्यजमानं मा हिं
सीरिति दक्षिणतो मन्त्रसंनमति ॥ होवारं मा
हिंसीः पत्नीं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति
पश्चात् । आशीघ्रं मा हिंसीर्यजमानस्य पशून्मा
हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरित्युचरतः ॥ (ख०२)
॥ ४८ ॥

बहिष्परीषीति देशोपलक्षणम् । यदि पुरस्तादिति लिङ्गाद्ब्राह्मणे परिध्यग्रहणात् ।
नेनान्वाशनप्रभृत्या प्रथाकारम्भादयं विधिः । अन्यत्र तु तूष्णीमङ्कारं प्रहृत्य सर्वप्रयाश्वि-
कामेव । बुधो मूलम् । अभिनिदध्यात्, अभिपीडयेत् । मा तम इत्येतत्सर्वासु दिक्षु
समुद्धर्षते ॥ ४८ ॥

सहस्रमृङ्गो वृषभो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृत्-
वान्सुपतीकः । मा नो हासीन्मेत्यितो नेत्वा
जहाम गोपोषं नो वीरपोषं च यच्छेत्प्येनमश्री
महरति ॥ ४९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४९ ॥

प्रहृत्य वाऽभिजुहुयात् ॥ ५० ॥

तूष्णीं प्रहृत्य मन्त्रेण वाऽभिजुहुयात् ॥ ५० ॥

यथाहिताग्नेरग्निर्मध्यमानः कालसंनिकर्षेण
न जायेत यत्रान्यं पश्येत्त आहृत्य वि-
हृत्य हुत्वाऽऽवरयाणः पुनर्मन्येत् ॥ ५१ ॥

प्रवासादौ समारूढोऽग्निरग्निहोत्रकालसंनिकर्षे यदि विहरणाव मध्यमानो न जायेत
तदा लौकिकाग्निमाहृत्य गार्हपत्यायतने निषाय विहृत्य जुहुयात् । तथा च बौधायनः—
‘अथारण्योः समारूढेषु मधित्वाऽग्निं विहृत्य जुहुयात् । अपि वा लौकिकमाहृत्य विहृ-
त्वाग्नीनन्तराऽग्निं निषाय जुहुयात्’ इति । आश्वलायनेनापि—अग्निहोत्राय कालेऽ-
ग्नादजायमान इति वदता समारूढविषयत्वमेवास्थ विधिः ख्यापितम् । न ह्यनुगतोऽग्नि-
रग्निहोत्राय मध्यते, अपितु सर्वकामार्थं समारूढस्तु कदाचिदाग्निहोत्रायैव मध्यते प्रवा-
सादापिति युक्तं तद्विषयत्वम् । तत्राजस्ताग्नेर्बहुषु समारूढेषु य एषाग्निर्मध्यमानो न
जायते स एवाऽऽहर्तव्यः । एवं विहरणकालप्रभृत्या होमकालादयमेव विधिः । अनुगति-
विषये तु केवलमार्हपत्यानुगतावभयानुगतौ च मध्यमानस्याजन्मानि यो विधिः स यश्च

बोभाननुगतवित्यत्रैवं दर्शितः । अन्यत्तु मतम् । ' मध्यमानम् ' इत्यविशेषवचनादनु-
गतिविषयेऽपि समानोऽयं विधिः । कालसंनिकर्ष इति च प्राधान्याद्बोभानकालसंनिकर्षो
गृह्यते । तेनानुगतिविषयेऽपि होमकालातिपत्तौ यस्याऽऽहवनीय इत्यादिविधिना मध्य-
मानस्याजन्मनि भवत्येवायं विधिः । अनासत्तौ तु होमकालस्य यथाविहितप्राक्कल्पित-
ान्येव भवन्तीति । आगामिकालविप्रकर्ष एवात्वरमाणो मन्थेत्, अन्यथा पुनरनुकल्पः
प्रसज्येत । न च तच्छक्तविषये युक्तमिति भावः ॥ ११ ॥

अन्यमविन्दन्नजाया दक्षिणे कर्णे जुहुयात् ॥ ५२ ॥

अजादयोऽग्नेः प्रतिनिधीयन्ते मुख्यत्वादिसामान्यात् । यथोक्तं ब्राह्मणे—तर्माग्निर्देवता
अन्वसुज्वत गायत्री छन्दो रथन्तरसाम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
मुख्या मुखतो ह्यसुज्यन्त, इत्यादि । तस्मादधिकारोऽग्निच्छिन्नानां मन्त्राणाम् । तत्रोद्धारण-
श्रपणप्रतितपनाद्यभ्यभावात्निवर्तते । तथा श्रपणोद्धारणायवादेवाग्नादीनां आर्हवत्ये
स्थापनमपि निवृत्तम् ॥ १२ ॥

अजस्येत्येकेषाम् ॥ ५३ ॥

पराग्निहोमपक्षे तु होमार्थमवस्थापयन्ति ॥ १३ ॥

अजस्य तु ततो नाग्नीयात् ॥ ५४ ॥

अजनातिसंवाधि मांसं क्षीरादि वा किञ्चिन्नाग्नीयात् । 'कर्णे केनांसवर्जनम्' इत्या-
श्लक्ष्णः ॥ १४ ॥

अजापविन्दन्नब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते जुहुयात् ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणोऽप्यजया न्यारूयातः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणं तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् ॥ ५६ ॥

असूर्योदार्थं वचनम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणं त्वविन्दन्दर्भस्तम्बे जुहुयात् ॥ ५७ ॥

मथत्यत्र ब्राह्मणम्—'अग्निवान्त्रै दर्भस्तम्बः' (तै० ब्रा० ३-७-३) इति ॥ १७ ॥

दर्भोऽस्तु नाध्यासीत् ॥ ५८ ॥

अन्यत्र ब्रह्मयज्ञार्थत्वाद्द्वैधादासनादिति द्रष्टव्यमविरोधात् ॥ १८ ॥

दर्भान्निन्दन्नप्सु जुहुयात् ॥ ५९ ॥

कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । भवति चात्र श्रुतिः—अग्निं वा गर्भं दधिरे (तै०
सू० १-३-३) इत्यादि ॥ १९ ॥

आपस्तु न परिचक्षीतेमा भोजनीया इमा अभोज-
नीया इति ॥ ६० ॥

भापस्तु वीपत्सा अपि न वर्जयेदित्यर्थः ॥ ६० ॥

यातृदोषादपि न बीभत्सेदेत्याह—

अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरं परिगृह्णीयादेवापः ॥ ६१ ॥

अभोजनीय अभोज्यालः ॥ ६१ ॥

अङ्गिस्तु पादौ न प्रक्षालयीत ॥ ६२ ॥

सुस्वार्थस्य प्रक्षालनस्य निषेधो न शौचार्थस्यापि, इत्यतरथैव कर्माधिक्यवशात् ॥ ६२ ॥

सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ६३ ॥

‘सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानि भवन्तीत्याश्रमश्रवणः । यावज्जीवमित्यालेखनः’ इति वनब्रह्मणः । सांवत्सरिकत्वविकल्पाभावः स्वमते । अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरमिति लिङ्गात् । क्षुतिश्च भवति—संवत्सरं हि व्रतं नाती(त्ये)ति ॥ ६३ ॥

संवत्सरेऽग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ६४ ॥

संवत्सरस्य परस्तादित्यापस्तम्बः । ज्ञातपत्येष्ट्या व्रतनिवृत्तिः ॥ ६४ ॥

अग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालम् । यथाहिताग्नेरग्नि-
र्गृहान्दहेत् ॥ ६५ ॥

वैशां पूर्वापरा अन्वयः प्रभायैरन्गृहदाहे वेत्यापस्तम्बः । पूर्वं चापरे च वृद्धशाला वंश्या यद्यन्वयः संतता अग्नयेरन्दक्षोरन्वा गृहास्तत्रेयामिष्टिर्नैमित्तिकी सिध्यति च तत्र कामो वाक्ययोषात् ‘यथा वैशां पुरायुषोऽपरः प्रभायते नास्यापरं गृहान्दहति’ (तै० सं० २-२-३) इति च ॥ ६५ ॥

अग्नये विविचयेऽष्टाकपालं यस्यान्यैरग्निभिरग्नयः

संश्रज्येरन्मिथो वा ॥ ६६ ॥

अन्यैर्लौकिकैर्वैदिकैर्वा संसर्गे पञ्चानां परस्परं संसर्गे चैयमेवेष्टिरुत्सर्गेण भवति । अप-
वादे त्वन्याः । ताभ्य समारोपणेन विविचेष्वग्निषु भवन्ति । समारोपणमन्त्र एव तु तं
तयग्निं हंसः क्षीरनीर इव विवेक्ष्यति । तथा संसर्गं प्रकृत्यारण्योरग्निंसमारोप्येत्येव
वैषायनः ॥ ६६ ॥

अग्नये वीतयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी

संश्रज्येयाताम् ॥ ६७ ॥

गार्हपत्यदक्षिणाग्नी इति वचनात्तयोः पृथगेकदेशसंसर्गे न भवतीतिमिष्टिः । एक-
मुत्तराग्निं द्रव्यम् ॥ ६७ ॥

अग्नये विपृचयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहवनीयौ ।

गार्हपत्यदक्षिणाग्नी इत्येकेषाम् ॥ ६८ ॥

दक्षिणाभ्याहवनीयौ वेत्यापस्तम्बः । पूर्ववदन्वयः ॥ ६८ ॥

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं यद्यभ्यादाहोत्रेण ॥ ६९ ॥

संसृज्येरन्नग्नयः, इत्यन्वयः । अभ्यादाहोत्रेण गृहदाही ॥ ६९ ॥

अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं यदि श्रवाग्निना । अग्नये

संकुसुकायाष्टाकपालं यदि सूतकाग्निना ॥ ७० ॥

संसृज्येरन्नग्नय इत्यन्वयः सर्वत्र । श्रवाग्निश्चित्तग्निः । सूतकाग्निर्जातकर्मार्यः ॥ ७० ॥

संकुसुको विकुसुको विकिरो यश्च विष्किरः ।

माषाज्येन नलेध्येन क्रव्याद् अग्नयाभसि । अस्मि-

न्वयं संकुसुकेऽग्नौ रिग्नाणि सृज्महे । अभूम य-

ज्ञियाः शुद्धाः ऋ ण आयूश्चि तारिषदिति या-

ज्यानुवाक्ये ॥ ७१ ॥

इदं याजुषं होत्रम् ॥ ७१ ॥

अग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं यदि वैद्युतेन ॥ ७२ ॥

वैद्युतोऽग्निप्रभवः । संकुसुकादभ्यासामाज्ञाय एव याज्यानुवाक्याः ॥ ७२ ॥

सर्वे संनिपतेरन्नग्नये विविचये निरुप्याग्नये शुचये

निर्वपति । व्रातभृतीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं

शामवतीमन्ततः परिक्रमयेत् ॥ (स्व० ३) ॥ ७३ ॥

यत्र तु गृहदाहादिनिमित्तसमुच्चयात्सामवत्यादयोऽप्सुमत्यन्ताः सर्वा इष्टयः संनि-

पतेयुस्तत्र निमित्तक्रमभेदे सत्यप्यनेनैव क्रमेणेष्टीनिर्वपेत् । व्रातभृतीं चाधिकं तृतीयाम् ।

तत्राप्सुमतीं चतुर्थीं निरुप्य ततो विष्टगादिभ्यः संकुसुकान्तेभ्यः शुचिर्वर्जं निर्वपेत् ।

ततः सामवतीमाद्यां सतीमन्तं गमयेत् ॥ ७३ ॥

व्रातभृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति । व्रातपतीमुत्तमाम् ॥ ७४ ॥

अथवा विविचये निरुप्य व्रतभृते निर्वपेत् । ततोऽनन्तरोक्तेनैव क्रमेण शुच्यादिभ्यः

शामवदन्तेभ्यः । ततोऽन्ते व्रातपतीमित्यर्थः । कतिपयनिमित्तसंनिषाते तु क्रमेणैवेष्टयो

भवन्ति ॥ ७४ ॥

गर्भश्च स्रवन्तमगदमकरभिरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः ।

पृथिव्यामवचुश्चोतैतन्नाभिप्राप्नोति निर्जतिं परा-

चैरित्यग्निहोत्रस्थालीश्च स्रवन्तीमभिमन्त्रयेत् ॥ ७५ ॥

।। स्पष्टम् ॥ ७६ ॥

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति श्रेष्ठा
तण्डुलान्विभज्ये मध्यमाः श्युस्तानग्रये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्वविष्टास्तानिन्द्राय
प्रदात्रे दधञ्चरं येऽणिष्टास्तान्विष्णवे शिपिवि-
ष्टाय ऋते चरुमग्निरेवास्यै प्रजां भजनयतीति ॥७६॥

यः पुरस्ताच्चन्द्रोदयवतीं तिर्ये चतुर्दशीं तेन मिश्रां वा पञ्चदशीं यजनीयमहर्बुद्ध्या
तदनुगुणं प्रवृत्तदर्शतन्त्रो हविर्निर्वापोत्तरकालं तत्त्वं जानीयान्स निरुप्तस्य हविषस्तण्डु-
लान्स्थूलमध्यमागुमेदेन श्रेष्ठा विषज्य मध्यमानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ।
अविषपनादिष्पिं दातारमुपल्लयोदित्यर्थः । स्वविष्टानिन्द्राय प्रदात्रे सायंदोहे चरं
कुर्यात् । अणिष्टान्विष्णवे शिपिविष्टाय प्रातर्दोहे । तत्र चरुमर्मा यवाम्बा व्याख्याताः ।
चरुसांनाप्ययोः श्रपणात्स्थानाच्च तयोरेव गुणविकारौ । पुरोडाशस्त्वाग्नेयविकार एव ।
पुनारिज्यायास्तु विकल्पः । तदुक्तम्—‘ एकामेव यजेत द्वे एव यजेत ’ इति । नाशं
विधिरसनयतः, सांनाप्यसंयोगात् । आह चाऽऽश्लयनः—सांनाप्ये पुरस्ताच्चन्द्रम-
साऽभ्युदित इति । भारद्वाजस्त्वाह—‘ सोऽयं नासनयतो विद्यत इत्येकम् । विद्यत
इत्यपरम् इति । विद्यत इति पक्षेऽप्यु श्रपणम् । चवोरैन्द्राग्नवच घर्माः ॥ ७६ ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदिते ॥ ७७ ॥

प्राकृतीभ्यो निर्वेषेदित्यनुषङ्गः । यदा पुनरर्वाङ्निर्वापादकालप्रवृत्तिर्जाता तदा
संश्रायः, किं प्राकृत्या एव देवतायै निर्वेषव्यमुत वैकृतीभ्य इति । तत्र प्राकृतीभ्य
इत्यापस्तम्बो मन्यते । प्राकृतीभ्य इत्यविवक्षिता संख्या ॥ ७७ ॥

व्यूद्धभाग्भ्यो निर्वेषेद् ॥ ७८ ॥

‘ वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्षयति ’ इत्यर्षवादेन व्युद्धिहेतुत्वख्यापनादभ्युदितं
हविर्व्यूद्धमित्युच्यते । तद्भजन्ते या वैकृत्यो देवतास्ता व्युद्धमाजः । ताम्यो निर्वेषे-
दित्यर्थः ॥ ७८ ॥

तथैकदेशे निरुप्तेऽभ्युदिते व्युद्धभाग्भ्यः शेषम् ॥ ७९ ॥

विनिरुप्तमर्धनिरुप्तम् । तत्राभ्युदिते प्राकृत्या एव देवतायै शेषं निर्वेषेदित्यर्थः ॥७९॥

तामिष्टिं सस्याप्य वत्सानपाकृत्य चः सांना-

प्येन यजेत ॥ ८० ॥

अथ निरुप्तानिरुप्तविशेषयोः शास्त्रान्तरीया अपि कल्प्या विकल्पार्थं प्रदर्शयन्ते—
‘ वत्स्यागृहीतं हविरभ्युदियाद्भतचर्वा वा नोदाशस्तीति । स त्रेधा तण्डुलानिति पूर्ववत् ।

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ' इति भरद्वाजादयः । अगृहीतमनिरुक्तम् । अनिरुक्तविषये पूर्ववदभ्युदितोष्टिं कृत्वा पुनरिज्यां कुर्यात् । निरुक्तविषयेऽपि वक्ष्यमाण-
 व्रतचर्याकल्पाशक्तौषेव कुर्यादित्यर्थः । व्रतचर्यां वा नोदाशंसीत् । व्रतचर्या उपवसत्या-
 भ्यासः । तं च नोदाशंसीत्, न शक्यामि कर्तुमित्युदीक्ष्य नाशंतीत् नेच्छेदित्यर्थः ।
 तथाच व्रताशक्तौषेवेति कात्यायनः । पुनरिज्यानियममात्रमप्राधिकमिति वेदितव्यम् ।
 ' अथ यस्य गृहीतं हविरभ्युदियात्सैव प्रायश्चित्तिः सा व्रतचर्या, इत्यापरतम्बः । निरु-
 क्तविषये सैवाम्बावास्त्यैव पुनरभ्यस्ता प्रायश्चित्तिः, सा वा व्रतचर्या त्रयमहरेव वाऽभ्य-
 स्तमित्यर्थः । तदत्र निरुक्तविषयेऽनन्तरसूत्रोक्तेन कल्पेन सह त्रयोऽस्मीं शाखान्तरकल्पा
 उक्ता भवन्ति, यथा प्रकृतिमेवाविकृतां कृत्वा तथैव पुनर्थजेत् । अभ्युदितोष्टिं वा कृत्वा
 प्रकृत्यैव पुनर्थजेत् । उपवसत्यमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चाद्यजेतेति । तदेतदुक्तं बौधायनीये
 स ह स्माऽऽह बौधायनः सिद्धैरेवाऽऽमावास्त्यैर्हविर्भिरिष्ट्वा पुनरुपोष्य श्वोभूते कात्या-
 यनभ्युदितामन्यापन्नां यजेत् । अत्र ह स्माऽऽह शालीकिः—यैषा ब्राह्मणोष्टिस्तथा
 व्यक्तयेष्ट्वा पुनरुपोष्य श्वोभूते कात्यायनभ्युदितामन्यापन्नां यजेतेत्यपि षोपावसथ एवा-
 तिप्रवर्धत, इति । सा व्रतचर्येत्यत्र प्रयोगमाहाऽऽपरतम्बः—' वत्सान्मातृभिः ससृज्य
 पुनरपाकृत्य पूर्वेषुर्दुग्धं दाधि हविरातञ्जनार्थं निदध्यात् ' (आप० श्रौ० ९-४-१४)
 इति । अग्न्यन्वाधानादि सर्वं कर्म यथानुष्ठितमेवावतिष्ठते । प्रातर्दोहार्थं त्वपाकृतान्व-
 त्सान्मातृभिः संसृज्य सायंदोहार्थं पुनरु(र)पाकृत्य दध्युत्पादयेत् । वस्तु प्रागुत्पन्नं
 दाधि हविस्तदात्तञ्जने निदध्यात्प्रातिपादयेत् । यदि प्रातर्दोहोऽप्युत्पन्नः स च तस्मिन्नेव
 'दध्यभिदोहत्वेन योज्यो न त्याज्यः । तत एव न्यायात् । यस्तु निरुक्त एवाऽऽग्नेयो
 ' धार्यते, श्रपितश्चेत् त्याज्य एव, अशुक्तपर्युषितत्वादिदोषप्रसङ्गात् । ततः श्वोभूते कृता-
 न्तात्प्रक्रम्य यजेत् । यदा तु कृतायाभिज्यायां चन्द्रज्ञानं तदा पुनरिज्यैव । अकाले कृत-
 स्याकृतत्वात् ॥ ८० ॥

अग्नये पाथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यां
 दशपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं
 वाऽतिपादयेदिति ॥ ८१ ॥

१. - एतदुक्तं ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु च तत्तथा कुर्यादित्यर्थः । इदं च तत्रोक्तम्—आर-
 ऋधदर्शपूर्णमासः संस्तयोरन्यतरं स्वकालादतिपाद्यादननुद्दिशिणां पाथिष्ठतीं निर्वपेदिति ।
 तां च कृत्वा वैश्वानर्यपि कार्या, निमित्तैक्यात् । एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानीति वचनाच्च ।
 ते च कृत्वाऽतिपन्नोष्टिरपि कार्या कालातिपत्त्यर्थत्वात्तयोः । उक्तं च बौधाय-
 ने—पाथिकृतं निरुप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यातिपन्नां प्रतिजने-

दिति । कल्पान्तरमप्याह । तथाऽऽह स्म ह शालीकिः—पाथिकृतं निरूप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं समानतन्त्रमनुनिर्वपेनचातिपत्रां प्रतिपद्येत, इति । तत्र च थावदुत्तरस्य कर्मणः कालस्तावदेवेष्टाऽतिपत्रेष्टिः । उत्तरेण त्ववरुद्धे काले प्रायाश्चित्तमात्रं तदाधिकाराय क्रियते नातिपत्रेष्टिः । अकाले कृतस्याकृतत्वात् । अयापयकृतप्रायाश्चित्तस्यैव गौणमेतं कालमाहुः कल्पान्तरकाराः । भरद्वाजस्तावत्—‘आ दर्शात्पौर्णमासस्य कालो नातीयादापौर्णमासाद्दर्शास्वेति कालातिक्रमेऽप्यापदि यजेत, इति । निदान्कारोऽप्याह—‘सर्वत्राऽऽप्यर्पणपक्षो दर्शास्य स्थानं कृष्णपक्षश्च पौर्णमासस्वेति । तथा पौर्णमासेन हविषाऽपरपक्षमभि यजेताऽऽदावास्येन पूर्वपक्षमिति च वचनान्तराणि कल्पान्तरत्वाच्च लिख्यन्ते । समानमेतद्विबहूनामतिपत्तावपीति द्रष्टव्यम् ।

योऽयं पाथिकृतः पुरोडाशः सोऽतिपत्रेष्ट्या सह । तथा चाऽऽह भगवानापस्तम्बः—‘समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः’ (आप० श्रौ० २-४-३) । तत्रातिपत्रेष्टेः सर्वथाऽतीतकालत्वे न संभवतीति गौणकाल एव व्यवतिष्ठते । न चास्मिन्कल्पे वैश्वानरी, शाखान्तरीयत्वात् पाथिकृतेन सहातिपत्रयागनिवृत्तेश्च । एवमुत्तरविकल्पयोर्दृष्टव्यम् ॥ ८१ ॥

अथ प्रवृत्तस्यातिपत्तौ शाखान्तरीयं विधिमाह—

वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते यस्य यज्ञे म्रततेऽन्तरेतामिष्टिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभ्यावास्धायां पौर्णमास्यां तमेवाग्नेये पाथिकृते कुर्यात्तेनैव पन्थां पुनरैवेति न यज्ञं विच्छिनचीति विज्ञापते ॥ ८२ ॥

यस्य प्रारब्धेष्टिर्मध्ये विहता स्यात्तस्य यदि मध्येयज्ञं पाथिकृती क्रियेत तदा स यज्ञः पूर्वप्रदत्तो विच्छिद्येत, न चान्ते कर्तव्यतेष्यताम्, निर्हृत्य दोषमतिपत्रायाः कर्तव्यत्वात् । अतो य एव तत्राच्युत आग्नेयः स एव पाथिकृद्गुणकः कार्यः, तेनैव पुनर्यज्ञस्य विहृतस्य पन्थानं प्रतिपद्यते, न च यज्ञो विच्छेदितो भवतीति ।

स चार्थं कल्पः प्रवृत्तस्यातिपत्तौ पूर्वाभ्यां विकल्पभ्यां विकल्प्यते, शाखान्तरीयत्वात् । अप्रवृत्तस्य तु पूर्वमेव भवतः प्रवृत्तैकविषयत्वादस्य ॥ ८२ ॥

प्रवृत्तस्य कालातिनयेऽप्रवृत्तस्य वैश्वानर्यग्नेये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ८३ ॥

आचार्यस्तु पाथिकृतीमपि प्रवृत्तविषयां वाष्टि यथा एनां प्रकृत्याऽऽहेति प्रवृत्तस्य कालापनयेऽप्रवृत्तस्य वैश्वानरीयेति । नायमभिप्राय आपस्तम्बस्य । तस्य सामान्यतो वचनादत्र विशेषवचनाच्च ॥ ८३ ॥

य आहिताग्निः सन्नत्रत्यमिव चरेत् । य आहि-
ताग्निः प्रवसेदित्येकेषाम् ॥ ८४ ॥

व्रतधेधोऽन्नत्यचरणम् । 'व्रत्येऽहनि मासं वाऽश्नाति स्त्रियं वोपैति' (आप० श्रौ०
९--१--४) इति वचनात् पूर्वाभ्यां संबध्यते । तेन सार्वकालिकयोरेव व्रतधेधप्रवासयो-
र्भवति व्रातपती । व्रत्येऽहनीति सूत्रान्तरवचनं काकास्त्रिवदुभयत्र संबध्यत इत्यपरम् ।
गोपायनश्चाऽऽह— 'य आहिताग्निः सन्नत्रत्यमिव चरोदित्याधानप्रमृत्येषेदमुक्तं भवतीति ।
अन्वाहितेष्वेवोपसमाहितेषु वेति शालीकिः ' इति ॥ ८४ ॥

अपये व्रतभृतेऽष्टाकपालं य आहिताग्नि-
रार्तिजमश्रु कुर्यात् । व्रातभृतीं प्रवास
एके समामनन्ति । व्रातपतीमश्रुकर्मणि ॥ ८५ ॥

आर्तिजग्रहणं हर्षनाश्रुव्यावृत्त्यर्थम् । केचिद्भ्रतभृद् इति दकारश्छान्दसः प्रामादिकौ
वा । व्रत्येऽहनीत्यनुषङ्गः । तथा च बह्वृचाः—'तदाहुर्य आहिताग्निरुपवस्येऽश्रु कुर्यात्'
इति ॥ ८५ ॥

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्देवाः आसादया इह । अग्ने
हव्याय वोढवे ॥ व्रता तु विभ्रद्द्रतपा अदाभ्यो
यजा नो देवाः अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि
सुषिदानो अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेद इति
याज्यानुवाकये ॥ (स्व०४) ॥ ८६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

इदं यानुषं हौत्रम् ॥ ८६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

अथ पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

यस्माद्भीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृषि ।
प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मूढ नमो रुद्राय मीढुष इत्य-
भिमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

स्तपिति शेषः ॥ १ ॥

यद्यग्निहोत्र्युपसृष्टोपसक्ता वा निषीदेदुदस्थारेव्य-
दितिर्विश्वरूप्यायुर्यज्ञपतावधात् । इन्द्राय कृण्वती
भागं मित्राय वरुणाय चोति तामुत्थाप्य दुग्ध्वा
ब्राह्मणाप दद्यात् ॥ २ ॥

अग्निहोत्रद्रव्यधुषेनुरग्निहोत्री । सा यदि प्रत्नवणार्थमुपसृष्टा संयोजितपत्न्या वा
निषीदेदुत्थापयत्यध्वर्युः । तां दुग्ध्वा सह क्षीरेण तस्मै दद्याद्यजमानो यस्यान्नं न
भुङ्क्षीत । अत्र शात्वान्तरश्रुतिमुदाहरत्यापस्तम्बः— ‘ अवर्तिमेवास्मिन्पाप्मानं प्रतिमु-
ञ्चतीति विज्ञायते ’ (आप० श्रौ० ९-२-६) इति । तथा च कृते तस्मिन्नेवावर्ति-
छक्षणं पाप्मानं प्रतिमुञ्चति आसजति । अवर्तिर्दारिद्र्यमशनाया वा ॥ २ ॥

यस्यान्नं नाद्यादपि वैनां दण्डेन विपिष्याविपिष्य
वोत्थाप्याऽऽस्मन्कुर्वीत सूयवसाङ्गवती हि भूया
अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमध्वे
विश्वदानीं पिष शुद्धमुदकमाचरन्तीति दर्भस्तम्ब-
मालु(लो)प्य ग्रासयेत् ॥ ३ ॥

तामात्मनि कृतामेवं ग्रासयित्वा ततो होमाय दुह्यादिति भावः ॥ ३ ॥

यदि दुह्यमाना वाश्येत यदि वा लोहितं दुहति
व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा दाक्षिणाग्निं परिभित्य तस्मिन्ने-
त् ५ भ्रपयित्वा तस्मिन्नेव जुहुयात् । तां ब्राह्म-
णाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येत ॥ ४ ॥

व्युत्क्रामतान्यत्र गच्छतेति यजमानादीनां प्रेषः । यमनभ्यागमिष्यन्त्यं प्रति कस्मै-
चिदपि कार्याय न गमिष्यति तस्मै दद्यात् ॥ ४ ॥

यदद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त यदोषधीरप्यसरयदापः ।
पयो गृहेषु पयो अग्निपासु पयो वत्सेषु पयो
अस्तु तन्मधीत्येनदभिमन्त्र्य यदि दुह्यमानः
स्कन्देत्समुद्रं वः महिषोपीत्येतयाऽद्भिर्हृपनिनीय
तदेव याहकीहृषुत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात्
॥ ५ ॥

सामान्यतोऽग्निहोत्रस्कन्दने—अस्काञ्छौरित्यभिमन्त्रणम्, उन्नं मयेत्याद्भिः संसर्गं
च वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥ ५ ॥

अपि वा तां चैव दुह्यादन्यां वा यदि भिन्द्यादन्यां
स्थालीं निषिञ्ज्याथान्यां दुह्यादुदकं त्वनुपरासि-
त्स्यम् ॥ ६ ॥

स्थालीं चेदेकदेशतो भिन्द्यात्तदा प्रक्षाल्य तां स्थालीं तस्यामेवान्यां गां दुह्यात् ।
समिव वा गां सा चैत्पुनः प्रणीता स्यत् । सर्वभेदे तु स्थाल्यन्तरमागमयेत् ॥ ६ ॥

यदि दुग्धं स्कन्देद्यदि हियमाणं यद्यधिशीय-
माणं यद्यधिश्रितं यद्युद्वास्यमानं यद्युद्वासितमन्यां-
मभिदुह्यात् ॥ ७ ॥

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वसूत्रे । तथा दुग्धादीनामापि पुरस्ताद्दृश्यते । तत्रो-
भयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते । अतो दुह्यमानस्य पुनर्ग्रहणम् । हियमाणं गार्हपत्येऽ-
धिश्रयणार्थम् । तदेव याद्यगित्यादि स्कन्नाशिष्टमेव यावत्तावद्वाऽल्पं शिष्टमपि होतव्य-
मित्यर्थः । अथ यद्यल्पतरमवशिष्टमनाहुतिकर्म स्यात्तदा तस्योपर्यन्यां दोहयित्वा वर्षि-
तेन होतव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ यद्युन्नीतं स्कन्देद्यदि द्विर्यदि त्रिर्न तदाद्वि-
धेतेत्येकेषाम् । चतुर्थमुन्नीयमानं स्कन्देत्स्थाल्यां
श्लेषमानीय ततश्चतुर्थहीतं गृहीत्वा वारुणीमृचम-
नूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ (ख०५) ॥ ८ ॥

यदि सकृद्द्विस्त्रिर्वोजीतं क्रमशो युगपद्वा स्कन्देन तदाद्वियेत । शिष्टेनैव
जुहुयात् । आदियेतैव तु स्कन्नप्रायश्चित्तम् । आहुतिमात्रस्कन्दने प्रायश्चित्तविधानात् ।
यदि पुनश्चतुर्थं स्कन्देत्तदा ह्युचि शिष्टं स्थाल्यामानीय पुनरुन्नयितव्यमभिदोह्यं वा ह्युचि ।
तत्र चतुरित्येतदनुवादत्वात्पञ्चमस्याप्युपलक्षणं पञ्चावत्तिनः । तेन चतुर्थमित्येतदपि
चतुर्थप्रभृतित्युक्तं भवति । तथाऽत्र प्राक्चतुर्थादनादरंवेचनात्पूर्वसूत्रेऽप्युन्नीयमानमुन्नीतं
वा स्कन्देदित्येतच्चतुर्थप्रभृत्येव स्कन्देनेऽवतिष्ठते । तस्य आनेन समुच्चयासंभवाद्विकल्पः ।
केचित्तु विनिवेशनं कुर्वन्ति । यत्र तु सकृद्द्विस्त्रिर्वोजीतस्कन्दने सति चतुर्थप्रभृत्यप्युन्नीतं
स्कन्दति तत्रायं विधिः । अन्यत्र पूर्वं इति ॥ ८ ॥

यद्युन्नीतं स्कन्देत्पुनरभ्युन्नीय होतव्यमथाऽऽभ्येन
वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ ९ ॥

यद्युद्दुतस्य स्कन्देद्यत्ततो हुत्वा पुनरेयाद्यज्ञं
विच्छिन्द्याद्यत्र स्कन्देचं निषद्य पुनर्गृहीयात्तदेव
यादृक्कीदृग्गुन्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ १० ॥

उद्धृतस्येति आदिकर्मणि कः । उद्धृतमुत्थाय प्राग्नेतुं-प्रक्रान्तमित्यर्थः । प्राग्नेय-
 कंभृत्पुत्रस्रोपदानात् । उक्तं च ब्राह्मणे—‘ बृहस्पतेरुज्जीतं सविद्युः प्रक्रान्तं चावा-
 पृथिव्यं हियमाणम् ’ इति । तदुद्धृतं यत्र स्कन्देत्तन्निषद्य तत्राऽऽसित्वा स्कन्दास्थीपरि-
 स्थालीं निषाय तस्याः पुनः स्रुचि गृहीत्वा तदेवाभिवर्धितं होतव्यं न तु ततः पृथक्दे-
 व्यान्तरमुत्पादयितव्यमित्यर्थः । यथा चायमर्थस्तथा यद्युद्धृतस्य स्कन्देदित्येदिश्रुतिरेव
 विभाषितव्या । व्याचष्टे च तां नौषायनो यथा—यदुद्धृतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृही-
 यादिति । यत्रैव स्कन्दति तत्रैव स्थालीं निषायातिशिष्टमानीय पुनरभ्युज्जीय तदेव याह-
 क्कीदृक् च होतव्यमिति । पुनर्होमः प्रागेव न्यास्यादः । दस्मिन्कृते—अव ते ह्येह
 इत्यनुद्धृत्योद्धृतममिति वारुण्यर्चाऽऽज्याहुतिं जुहुयात् ॥ १० ॥ १० ॥

यदि प्राचीनं हियमाणं स्कन्देत्प्रजापतेर्विश्व-
 भृति तन्वा(न्वा)हुतमसीत्यभिमन्त्र्याथाऽज्येन
 वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ ११ ॥

अत्र तु हियमाणमिति विशेषणाद्यावन्नियच्छत्युद्गृह्णाति वा तदाऽपूर्वं एव विधि-
 र्भवति । प्राचीनं प्राक्प्रवृत्तम् । यावत्पुरतः पराहृतं स्यादित्यर्थः । तत्र प्रजापतेरित्य-
 भिमन्त्रणमन्त्रोऽस्त्वनित्यस्यापवादः । उपसर्गस्तु यथोक्त एव भवति । तत एतदेव
 स्कन्दाशिष्टमग्निहोत्रद्रव्यं स्थाप्य त्वन्वां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यमित्यापस्तम्बीये—‘ त्वंश्मर-
 थ्यमतम् । पुनः सिद्धान्तमतात्तु पुनर्होमोऽपि कार्यः । तत्राशेषस्कन्देन न्यास्याः पुनर्हो-
 मयनम् । स्थाल्या अप्यभाष आज्यं च प्रतिनिधिमाहाऽऽश्रलायनः—‘ प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं
 हुतमसीति तत्र स्कन्दाभिमर्शनम् । शेषेण जुहुयात् । पुनरुज्जीवाशेषे । आज्यमशेष ’
 इति ॥ ११ ॥

यदि पुरः पराहृतं स्कन्देदनुद्धृत्य पुनरभ्युज्जीय
 होतव्यमथाऽज्येन वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा
 जुहुयात् ॥ १२ ॥

पुरः पराहृतं पुरस्तादुपसादनशेषं प्रति नीतमित्यर्थः । तत्रोपसर्गस्य पुरस्तादुपसाद-
 नादुपसाद्यमानेऽप्ययमेव विधिः । अनुदाहृत्य स्रुचमनु स्थालीमानीय ‘ चतुरभ्युज्जीय
 होतव्यमन्यथा वाऽभिदोहामित्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

यदि पुर उपसर्गमहुतं स्कन्देत्तदेव याहक्कीद-
 क्च हुत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ १३ ॥

द्वेषूपसादनप्रमृत्या पूर्वाहुतेरयं विधिः । यदि पूर्वस्यामाहुत्यामिति पुरस्ता-
 द्वादानात्ततोऽर्वागवध्यन्तरानुपादानाच्च । तथा च ब्राह्मणम्—‘ ऐन्द्राग्रमुपसर्गम् ।

अग्नेः पूर्वोहुतिः । इति । उपसन्नमहुतमुपसादनप्रभृति यावन्न हुतं तावदित्यर्थः ॥ १३ ॥
 नन्वेवं पूर्ववदनुष्ठासिद्धे परावभावहुतामिति कस्मादुक्तम् । को दोषः । पूर्वं हि
 कथंचिद्ब्रह्मन्मानस्वात्परावधिर्नोपात्तः । इदानीमापस्तम्बसूत्रे सोऽपि षडित इति तथैव
 दर्शितः । तेनाचोद्यमेतत् । पुनर्होमादि समानमुद्द्भुतस्कन्दनेन । एवमग्निहोत्रस्कन्दने
 द्रव्योत्पत्तिरुक्ता । इदानीं प्रायश्चित्तमाह—

अस्कान्द्यौः पृथिवीमस्कानृषभो युवा गाः ।
 स्कन्नेमा विश्वा भुवना स्कन्धो यज्ञः भजनयतु ।
 अस्कानजनि प्राजन्या स्कन्नाऽजायते वृषा ।
 स्कन्नात्मजनिषीमहीत्यग्निहोत्रं स्कन्मभिमन्त्या-
 न्निबपनिनयेत् ॥ १४ ॥

उपनिनयेत् संसृजेत् ॥ १४ ॥

यदि सायं स्कन्देदा होतोः प्रातर्नाश्नी-
 यात् । यदि प्रातः स्कन्देदा होतोः सायं
 नाश्नीयात् ॥ १५ ॥

सायंस्कन्दने प्रातरा होतोः, आप्रातर्होमं नाश्नीयात् । एवमा सायंहोतोः प्रातः ।
 सर्वाग्निहोत्रद्रव्याणामयमेव विधिः स्कन्दने । द्रव्योत्पत्तौ त्वभिदोहनादिस्थाने तज्जाती-
 यस्य द्रव्यस्य पुनराहरणमिति विशेषः ॥ १५ ॥

दिव्या वा पतमशनिरभ्यवैति यस्याग्नि-
 होत्रं शिरिशि(श्वरश्व)रा भवति । समो-
 चामुमिति झूयार्चं द्विष्यात् ॥ १६ ॥

शिरिशिरेति शब्दानुकारः । यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरायते तस्यायमशनिपातो
 दुर्निमित्तमिति यावत् । तत्र यजमानद्वेष्यस्य नाम गृहीत्वाऽध्वर्युर्भूयात्—तत्र समोष
 देवदत्तमिति । ओषतिर्दाहकर्मा । तस्य संपूर्वस्य रूपं समोषेति ॥ १६ ॥

यस्याग्निहोत्रेऽधिश्चिते स्वाऽन्तरा धावेद्गार्ह-
 पत्याऽस्माऽऽदायेदं विष्णुर्विचक्रम इति
 वैष्णव्यर्चाऽऽहवनीयाद्ध्वंसंयसुद्रवेदेत-
 चैव भस्मना शुनः पदमुपवपाति ॥ १७ ॥

ध्वंसयञ्जितस्ततो भस्म विकिरन्त्वा शुनः पदानि भस्मनाऽभिपूरयेत् । अधिश्रयण-
 प्रभृति ओद्गासनादिदं प्रायश्चित्तम् । आप्रदानमित्यपरे । अन्यदा(षा) सर्व-
 प्रायश्चित्तमेव ॥ १७ ॥

यस्यानाहुतमग्निं सूर्योऽभिनिम्नोचेधत्र दीप्य-
मानं परापश्येत्त आहुत्यैर्नं प्रविशानीति वैष
आधीयते ॥ १८ ॥

अहरहरेणमाहरेयुरिति दक्षिणाग्नाशुक्तम् । तत्र यद्यनाहुतेऽग्नौ सूर्योऽस्तमियात्तदा
पुष्टगृहादियोनिविशेषमनवेक्ष्य यत्र दृष्टोऽग्निस्तत आहुत्यैर्नं प्रविशानीत्येष विधीयते ।
वाकारः प्रसिद्धौ । अथवा एतं प्रविशानीति वा तूष्णीं वा विधीयत इत्यर्थः । अभि-
निम्नोचेदिति वक्ष्णादभ्युदये तूष्णीमाधेयः ॥ १८ ॥

इति दक्षिणाग्नेरनुगतस्याऽऽधानकल्पः ॥ १९ ॥

सर्वत्रानुगतस्यापि दक्षिणाग्नेर्यथायोन्युत्पाद्या (दनम्) यमेवाऽऽधानप्रकार इत्यर्थः ।
दक्षिणाग्नेरिति वचनात् । सम्यावसध्ययोस्तूष्णीमेवाऽऽधानम् । प्रायश्चित्तं तु सर्वेषु
सर्वप्रायश्चित्तमेव, विशेषस्यानुक्तत्वात् ॥ १९ ॥

यस्यानुद्धृतमग्निं सूर्योऽभिनिम्नोचेत् ॥ (ख०६) ॥
अग्निहोत्रं पूर्वं हरेयुः । अथाग्निमुद्धरेयुः । अपि वा
दग्नेण हिरण्यं प्रवध्य पूर्वः प्रतिपद्येतान्वङ्ब्राह्मण
आर्षेयो बहुविदाग्निमुद्धरेत् । अन्वङ्ब्रह्मिहोत्रेणा-
नुद्धरेदग्निं प्रतिष्ठाप्याग्निहोत्रमुपसाद्याऽऽतमितोर-
माण्वासित्वा वरं दत्त्वा हुत्वा भूर्भुवः सुवर्तियु-
पतिष्ठेत् वारुणं चरुं निर्वपेत् ॥ दोषावस्तर्नमः
स्वाहेति जुहुयात् ॥ २० ॥

अधिवृत्सूर्ये प्रणयनस्योक्तत्वात् । तदतिक्रमे प्रायश्चित्ताभिदम् । अत उद्धरणश-
ब्देन प्रणयनं लक्ष्यते । यथा यस्याग्नावग्निमुद्धरेयुरित्यादौ । तथा यस्याऽऽहवनीयमप्रणी-
तमभ्यस्तमियादित्याश्वलायनः । तेनोद्धृतेऽप्यऽग्निं भवत्येव प्रायश्चित्तम् । वेदार्थविदार्षेय
इति व्याख्यातं ब्रह्मोदने । तत्रैव बहुविषयं वेदनं यस्य स बहुविद् । अथवा ब्राह्मण
आर्षेय उद्धरेदिति ब्राह्मणस्य व्यख्या बहुविदिति । तत्र च वेदनङ्गत्वस्यापेक्षित-
त्वात् । यस्य यस्य यतो यतो वेदनप्रकर्षस्तस्य तस्य परिग्रहे गुणातिशय इति
द्रष्टव्यम् ।

तत्रेध्माहरणादारभ्य प्राग्दुद्धवणादाहवनीयकर्मवर्जमध्वर्युणा कृते यजमानस्य परि-
कर्मां कश्चिद्दग्नेण वद्धं हिरण्यं पुरस्ताद्धरेत् । तमन्वङ् अनुगतो बहुविदाग्निमुद्धरेद्-
विधिवत्प्रणयेत् । तमन्वङ्ब्रह्मिहोत्रेणाध्वर्युरनुद्धरेत् । ततः परिकर्मिणा स्थापिते हिरण्ये
बहुविदाग्निं प्रतिष्ठाप्य भुञ्जति । ततोऽग्निहोत्रमुपसादयत्यध्वर्युः । नित्यमिति सूत्रान्तरे

नित्याग्निहोत्रमेवेदं न तु वैकृतं सत्पुनर्होमापेक्षमित्यर्थः । नित्यः पर्यंसे नियत इत्यन्ये । तत आहवनीयस्येधमाधानादिप्रतिपद्याः पूर्वाहुतेः कृत्वा ततो योषेत्तास्य (स्य) ति तावदनुच्छसन्नासीत् । उच्छ्रम्य हुत्वाऽग्निहोत्रं वृद्धिरसीत्यपामुपस्पर्शान्ते कृते भूर्भुवः सुवरित्याहवनीयमुपस्थाप्य तदानीमेव वारणं चरुं निर्वपेत् । श्वोभूत् इति मर-
द्भामः । दोषावस्तर्नमः स्वाहेति जुहुयात् । एतदेव नित्यमाग्निहोत्रमित्याह्नरथ्यः ।
अप्याऽऽलेखनः कालसमापादनीयमेवानेन मन्त्रेण होमं हुत्वा नित्यमाग्निहोत्रं जुहुयामदिति
पूर्ववत् ॥ २० ॥

यदि सायमग्निहोत्रस्यर्तुमति नयेत्प्रातर्षरतर्नमः

स्वाहेति जुहुयात् ॥ २१ ॥ यदि प्रातरग्निहोत्रस्य-

र्तुमति नयेत्कालसमाप(पाद)नीयमेताभ्यां मन्त्रा-

भ्यां हुत्वा नित्यमाग्निहोत्रं जुहोति ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रे संध्यादयः सायंप्रातर्होमकाला उक्ताः । तेषां सर्वेषामतिपत्तौ प्रायश्चित्त-
मुपदिश्यते । तथा प्रदोषान्तो होमकालः, संगवान्तः प्रातस्तमतिनीयेत्याश्वलायनः ।
तत्र त्वापदि काला उक्ताः सूत्रकृता— 'यन्मध्यंदिने जुहोति' इत्यादिना । तथो-
पग्रन्थकारेणाप्युक्तम्— 'सर्वमहः प्रातराहुतेः स्थानं सर्वा रात्रिः सायमाहुतेः' इति ।
भरद्वाजोऽप्याह— 'सायं होमं चोपोदयं जुहुयात् । प्रातर्होमं चोपास्तमयम् । कालेन
कालमनतिक्रम्य न स्कन्दने न व्यथन्ते, इति विज्ञायते' इति । तस्मादनापद्येतप्राय-
श्चित्तम् । आपदि तु होम एव क्रियेत । यावद्दुस्तरस्य कालः प्राप्स्यति । प्राप्ते तूत्तर-
स्मिन्न पूर्वः क्रियेत, अष्टकालत्वात् । प्रायश्चित्तं तु तत्र परस्ताद्दर्शयिष्यते । कालः
समापद्यते येन स कालसमापादनीयः । तं हुत्वेध्माहरणादि । स एवाग्निहोत्रार्थे कौश्वि-
दिष्टस्तत्रिरासार्थमुक्तं नित्यमाग्निहोत्रमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥

सायमग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः सुवरिति पुरस्ता-

द्धोतोर्बदति हुत्वा च प्रातरग्निहोत्रमुपसाद्याऽऽत-

मितोरप्राणलासित्वा वरं दत्त्वा हुत्वा भूर्भुवः

सुवरित्युपतिष्ठेतानुगमयत्याहवनीयमन्वाग्निरुषसा-

मग्रमरुयदित्यन्यं प्रणीचेहैव श्लेभ्या एधि मा

ग्रहासीन्माऽश्रुमामुष्यायणमित्युपतिष्ठेत । मैत्रं चरुं

निर्वपेत् ॥ २३ ॥

अप्ररुयातः पूर्वेण । अमुमामुष्यायणमिति यजमानस्य नामगोत्रयोर्निर्देशः । यथा
वेदं मार्गमिति ॥ २३ ॥

सौर्यमेककपालमेके समामनन्ति ॥ २४ ॥

सौर्यस्याऽऽग्रयणोक्ता एककपालधर्माः कार्याः । स चाऽऽग्नेयविकारः ॥ २४ ॥

तस्याः सः स्थितायामनश्नन्तौ वाग्यतावेतद-
हर्जायापती आग्निमिन्धानावासाते ॥ २५ ॥

‘सः स्थितायामिष्ट्यामाहवनीयमेवैतदहारिन्धानावनश्नन्तौ वाग्यतावासाते यजमानः
प्रत्नी च’ (अप० श्रौ० २-२-७) इत्यापस्तम्बः । आहवनीयमेवेति तमेवाऽऽहवनीयं
सायंहोमार्थमिन्धानावित्यर्थः । अथ चः सर्वाग्निधनस्याऽऽश्वलायनादिभिरिष्ट्वा-
त्तन्निवृत्त्यर्थ एवकारः ॥ २५ ॥

द्वयोः पयसा सायमग्निहोत्रं जुहुयात् ।

पूर्वमग्निश्रित्योत्तरमानयेत् ॥ २६ ॥

द्वयोर्गवोसिति शेषः पूर्ववत् । यथा द्वयोः पयसा पशुकामस्य जुहुयादित्यश्वो-
कीत्येत्यर्थः । तत्र पूर्वमग्निश्रयणमुपकारार्थमिति गन्धते ॥ २६ ॥

यस्यानुद्धृतमग्निः सूर्योऽभ्युदियाच्चतुर्गृहीतमाज्यं
गृहीत्वा पूर्वः प्रतिपद्येतान्वह्नाखण आर्षेयो बहु-
विदग्निमुद्धरेत् । अन्वह्नाग्निहोत्रेणानुद्धरेदग्निं प्रति-
ष्ठाप्याग्निहोत्रमुपसाद्य ॥ (ख०७) ॥ पुरस्तात्प्रत्य-
ह्नासीन उषाः केतुना जुषतां यज्ञं देवेभिरिन्वितं
देवेभ्यो मधुमत्तमं स्वाहेत्येकचतुर्गृहीतं हुत्वा
नित्यमग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ २७ ॥

व्याख्यातोऽभिनिष्प्रोचनविधिना । इयंस्तु विशेषः—हिरण्यस्थाने जुह्वां चतुर्गृहीतं
हरेत् । तत्र प्रतिष्ठापितेऽग्नावध्वर्युरग्निहोत्रमुपसाद्य पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यङ्मुख उप-
विश्य—उषाः केतुनेति जुहुयादिति ॥ २७ ॥

तस्य स एव होमकल्पः । सा मायश्चित्तिः ।

यत्प्रातर्ऋतावतीते ॥ २८ ॥

आतमितोऽप्राणक्षित्यादिवैरदानान्तो होमकल्पेऽनन्तरविधिना समानः । तथाऽऽ-
दित्योपस्थानादि द्वयोः पयसा होमान्तं प्रायश्चित्तम् । यत्प्रातर्ऋतावतीते—यत्प्रातःकाला-
तिपन्ने सतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

पृतावभ्राना । नात्रानुगमयत्याहवनीयम् ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेवाग्नौ मैत्रेष्टिः सायंहोमश्चेति भावः ॥ २९ ॥

यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियादुक्षीयाऽऽ-
तमितोरप्राणभ्रासित्वा हुत्वा भूरित्युपातिष्ठेत् ।
बरो दाक्षिणा ॥ ३० ॥

यस्यानुदिते होष्यामीत्यभिसंधाय प्रक्रान्तमग्निहोत्रमनुदित एवाहुतं स्यात्तद्यथा
प्रक्रान्तप्रसवा स्त्री सद्योऽप्रसूताऽऽर्तिमियात् ताहगतं भवति । तेन च यजमा-
नोऽप्यात्मानं स्नाद्धि दुःखायाऽऽत्मानं नयतीत्यर्थः । ततो दुःखाय रुद्धः सर्वज्यानि
भीयते सर्वा वाचाः प्राप्नोति । तस्मादादत्तव्यमेतत् प्रायश्चित्तमिति भावः । आतमितो-
रप्राणभित्यादि व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

यद्यन्ते स्यादुक्षीय प्राहुदाद्रवेत्स उपसाद्याऽऽत-
मितोरासीत् यदा ताम्येदथ भूः स्वाहेति जुहुयात् ॥ ३१ ॥

यद्यन्ते स्याद्यद्येतात्रिमितं होमसमीपे स्यात् । किमुक्तं भवति । यदि निष्पन्नेऽग्निहोत्र-
द्रव्येऽर्वाग्भोऽहुदयः स्यादित्यर्थः । तथा च भरद्वाजः—‘यद्यन्ते स्यादित्यग्निहोत्रादन-
न्तरवादोऽभिप्रेतः’ इति । तत्रोन्नयनाद्योपसादनात्कृत्वा प्राणायामेन तान्तौ भूः स्वाहेति
पूर्वाहुतिं जुहुयात् ॥ ३१ ॥

यस्य होष्यामीति प्रवृत्ते हुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्यु-
दियाद्धत्वा तदथोत्साथ पुनराधेय इत्येके-
षाम् ॥ ३२ ॥

होष्यामीति प्रवृत्ते, इति हुत्वा तदग्निहोत्रं विधेयदुद्धास्य पुनराधेयमप्यस्य प्राय-
श्चित्तत्वेन कार्यमित्वाश्मरथ्यो मन्यते । नत्वन्येषामेतन्मतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यस्योभावजुगतौ सूर्योऽभ्युदियात् । अपिवाऽऽत-
मियात् । यदिवाऽऽरभ्योः समारूढो नश्येत्पुनराधे-
यमेव । तत्र प्रायश्चित्तम् ॥ ३३ ॥

सूर्योऽग्निनिम्नोचेदभ्युदियाद्वा (आप० श्रौ० ९-२-७) इत्यापस्तम्बोक्तेश्च ॥ ३४ ॥

अग्नये तन्तुमतेऽष्टाकपालं निर्घपेद्यस्याग्निहोत्रं
विच्छिद्येत् द्रव्यहे ज्यहे वा ॥ ३४ ॥

अपुर्बु होमेष्वतिपत्नेषु तन्तुमती कार्या, षट्सु वाऽष्टासु वा । प्राक्तेभ्योऽवधिम्यो
विच्छेदे वैशेषिकप्रायश्चित्तावचनात्सामान्योक्तः सप्तहोत्रा यज्ञविधेयं
प्राजयेदिति । न चाग्निहोत्रस्यायज्ञत्वादयज्ञविधेयत्वमस्य शङ्कनीयम् । तस्माद्ग्निहो-
त्रस्य यज्ञकतोः, इति तस्यापि यज्ञसंस्तवाद्द्वौषाथनेनास्यैवाऽऽहत्य यज्ञविधेयत्ववच-
नाच्च । यथा प्रोषितमधिकृत्योक्तम्—अथ यद्यस्मै यज्ञविधेयमाचक्षते, न तेऽहोप-

रितीति । तथोपग्रन्थकारेणापि को नु खलु विभेष इति प्रकृत्योक्तम्— 'यस्याग्निहोत्र-
स्याऽऽहुती अन्योन्यस्य स्थानमापद्येते ' इति । तस्माद्युक्तमेव सप्तहोता भवतीति ।
यज्ञविभेषेष्टेस्तु विषयव्यवस्था प्रागेव दर्शिता । कात्यायनस्तत्राऽऽह— 'अग्निहोत्राति-
पत्तावाहुति जुहुयान्मनो ज्योतिर्जुषतामिति । आश्वलायनश्च मनस्वत्या चतुर्गृहीतं प्रकृ-
त्याऽऽह—अग्निहोत्राहोमे च प्रतिहोममेकः, इति । नौघात्यनेनासमारूढविषये प्रतिहोम
एवोक्तः । ' यथा दीप्यमानेष्वेवाहूयमानेषु यावन्त्यतिक्रान्तान्यग्निहोत्राणि स्युस्तानि
प्रतिसंख्याय जुहुयात् ' इति । विदुषस्तु ब्राह्मणोक्तमप्यनुसंधेयम्— ' तस्माद्यस्यैवं
विदुषः उतैकाहमुत द्वयहं न जुह्वति हुतमेवास्य भवतीति । अत्र अतुरहादूर्ध्वमनेक-
विच्छेदेऽप्ययमेव विधिः । अतोऽन्यस्यावचनात् । अर्वाचतुरहादिष्टिनित्युत्पत्त्वाच्चाधि-
कवचनस्य । भरद्वाजस्तत्र समारूढाग्नेश्विरकारं होमादिविच्छेदे विशेषमाह—होमेष्व-
हूयमानेषु चाऽऽत्मन्यरण्योर्वा धियमाणानां कथं तत्र न लुप्यते द्वौ मासावहुतेऽग्निहोत्रे
दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टाऽग्नये पथिकृतेऽग्नये वैश्वानरायाज्ञथे ऋतपतयेऽग्नये ऋतभूत
इत्येषा महापथिकृदिष्टिः । 'पवित्रेष्ट्या यजेताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाविति सर्वमाप्नोति '
इति । तथा षण्मासानहुतेऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टा वेति प्रकृत्य पूर्ववदेव
पवित्रेष्ट्यन्तमुक्त्वाऽतिपवित्रेष्ट्या यजेतेत्युक्तवान् । अतो यदत्र कैश्चिच्चतुरहादूर्ध्वं
होमविच्छेदेऽग्निर्नश्यतीत्युक्तं तदतिसाहस्रं पश्यामः ॥ ३४ ॥

स्वयं कृण्वानः सुगमप्रयावं तिग्मभृङ्गो
वृषभः श्लोशुचानः । मत्नः सधस्थमनु-
पश्यमान आतन्तुमग्निर्दिव्यं ततान् ॥ त्वं
नस्तन्तुरुत सेतुरग्ने त्वं पन्या भवसि
देवयानः । त्वयाऽग्ने पृष्ठं वयमारुहे-
माथा देवैः सधमादं मदेमेति याज्यानु-
वाक्ये ॥ ३५ ॥ (स्व०८) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

इदं याजुषं होत्रम् ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ पञ्चदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्वाते गार्हपत्य उद्वाये-
दाहवनीयमुद्वाप्य गार्हपत्यस्यावक्षणानि
संनिधायेतः प्रथमं जज्ञे अग्निरिति मन्ये-
दाहवनीयं प्रणीयाग्ने सन्नाडिषे रथ्वै
रमस्व सहसे शुभ्रायोर्जेऽपत्याय सन्ना-
डसि स्वराडसि सुषदा सीद सारस्वतौ
त्वोत्सौ समिन्धातामित्युपसामिन्धेऽग्ने
तपस्वते जनद्वते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ १ ॥

यथाजले कर्मार्थं प्रणीति वाऽग्नौ प्रियमाणे गार्हपत्य उद्वायेत्तत्राऽऽहवनीयं दक्षिणाग्निं
च गार्हपत्ययोनिमुद्वाप्य यथोक्तेन प्रकारेणाग्नीनुत्पाद्य तपस्वतीर्द्विर्वक्ष्यमाणा, आहुतयो
वा । ततः कर्मसमाप्तिः । सावित्रसारस्वतचतुर्होत्रादयो दर्विहोमा उदाहरणम् । अग्नि-
होत्रं च प्राग्धोमकालादिद्विपशवोऽपि प्रागन्वाधानात् । परतस्त्वन्वाधानाद्धोमकाले च
तत्तत्प्रायश्चित्ताभ्यां वैशेषिकाम्यामपोद्यत एवायं विधिः । अपवदति च स्वविषये यदि
गार्हपत्य इत्यादिविधिम् । तं प्रति विशेषविषयत्वात् । तेनाकर्षकालेऽप्ययमेव विधि-
रजलाग्नेः ।

अथवा विकल्प एव तयोर्विध्योर्न सामान्यविशेषभावः शक्यमेवात् । वक्ष्यत्याचार्यः—
' यस्याग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न कालमवधारयेदिति । तेभ्य एवावस्थानेभ्योऽधिभ-
न्यितव्यः' (स० श्रौ० १५-३) इति । भरद्वाजश्चाऽऽह—अथैकेषाम् । यतरोऽग्नि-
रनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्योऽधिभन्यितव्य इत्यादि । अत्र बहवृचवाजसनेयकयोराश्वलायन-
कात्यायननौषाधनैश्चाऽऽहवनीयं प्रियमाणमाहुत्य गार्हपत्यायतने निधाय ततः पुनः
प्रणयनमुक्तम् । तत्र बहवृचे तावदाहवनीयमधिकृत्याऽऽज्ञायते—'सर्वमेवैनं सहभस्मानं
समोप्य गार्हपत्यायतने निधायथ प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेत्' इति । वाजसनेयकेऽप्यय-
मेवान्तरः पाठः । तथाऽऽश्वलायनकादावपि । नौषाधनीये तु 'सर्वमाहवनीयं भाण्डे
समोप्य दक्षिणेन विहारं हत्वाऽऽयतनद्वयादपि भस्मोद्वास्य शकृत्पण्डेनोपालिप्य
न्युप्योपसमाधाय प्रणयनमिति विशेषः । तथा प्रायश्चित्तेऽपि विशेष उक्तः षट्स्रुवा-
हुतीर्जुहुयात्—'उदुन्ध्यस्वाग्ने त्वमग्ने सप्रथा असि मनो ज्योतिर्गुपतां तन्नु तन्वच्छुद्
त्यं चित्रम्' इति ॥ १ ॥

आयाहि तपसा जनेष्वग्रे पावको अर्चिषा ।
उपेर्मा सुष्टुतिं मम ॥ आ नो याहि तपसा जने
ष्वग्रे पावक दीयत् । इत्या देवेषु नो दधादिति
याज्यानुवाकये ॥ २ ॥

गतः । इदं याजुषं हौत्रम् ॥ २ ॥

एतदेवाऽऽहवनीयेऽनुगते प्रायश्चित्तम् । नात्र गार्ह-
पत्यमनुगमयत्यग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्व-
पति ॥ ३ ॥

तत्र तत्राऽऽहवनीयानुगतौ सधाविहितमग्निमुत्पाद्य ज्योतिष्मतीं निर्वपति । यथा
मदि सायमहुतेऽग्निहोत्रे यदि प्राग्घोमकालादित्वादौ । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषश्चो-
दितस्तत्र स एवेष्वग्रे यथाऽऽन्वाहितादौ । तेनाप्येषा विकल्पित (सुष्यत) इत्यन्ये ॥३॥

ननु पूर्वसूत्रेण तपस्वत्यपि तत्र तत्र प्राप्ता । तत्किमनयोरेकस्मिन्दौषे श्रूयमाणत्वात्स-
मुच्चयः । नेत्याह—

न तपस्वते ॥ ४ ॥

यदा ज्योतिष्मते निर्वपति तदा न तपस्वते । विकल्प एव त्वनयोः शास्त्रार्थेदादिति
भावः । अथवा सर्वत्रानुगतेऽग्निमित्यनेन सहैतत्सामान्यविशेषभावेन योजनीयम् । सर्वा-
ग्निषु तपस्वती । ज्योतिष्मती त्वाहवनीये न तपस्वत इति बाध एव तत्र तपस्वत्या
इत्यर्थः । मन्यनविषये तु यदि गार्हपत्य आहवनीयो वेति विधिना तपस्वत्येव सर्वत्र
न ज्योतिष्मती विशेषविहितत्वात् । अन्यथाऽऽहवनीये तस्यानवकाशत्वप्रसङ्गाच्च ।
तत्रापि तु द्वयोर्विकल्पः, इत्यपरम् ॥ ४ ॥

यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रे पूर्वोऽग्निरनुगच्छेद्-
ग्निहोत्रमधिश्चित्तयोक्षीयेत्येकेषाम् । अग्निना पूर्वे-
णोद्भूत्याग्निहोत्रेणानुद्र(नूद्र)वैधो ब्राह्मणो बहुवि-
रसोऽग्निमुद्धरेत् । यन्पुनराधानमादायी स्यात्त-
दघात् ॥ ५ ॥

यद्यप्यत्राहुतेऽग्निहोत्र इतिवचनादा पूर्वाहुतेरयं विधिरास्थेयः । तथाऽप्यधिश्चित्त्वा-
ग्निहोत्रमुक्तीय वेत्युद्धरणकालनियमात्सहाग्निहोत्रेणोद्भूद्रवणवचनाच्च सतः पूर्वकाल एवास्य
संकोचः सामर्थ्यात् । बहुविद्ब्राह्मणांतः । तदयमर्थः—विहरणकालप्रभृत्याऽधिश्चयणा-
दोजयनाद्वाऽऽहवनीयानुगतौ पूर्ववदाऽऽहवनीयकर्मवर्जमाधिश्चयणान्त उल्लयनान्ते वा
कर्मणि कृते बहुविद्ब्राह्मणस्तूष्णीमाग्निमुद्धरेत् । ततोऽध्वर्युः कृतान्नादारभ्योद्भूद्रवणात्कृत्वा

सहाग्निहोत्रेण बहुविदमग्निं नयन्तमनु(नू)दद्वेत् । ततो बहुविदा प्रतिष्ठापितेऽग्नी तस्मै यजमानस्तद्धनं दद्याद्यस्मै स्पृहयाल्लुरात्मार्थं निहितवान् नेदमन्यस्मै दास्यामीति । तेनैवाच्युतेन धनेनैवमाहवनीयं गार्हपत्याच्छ्यावितवि (वा) नू भवति, एनं बहुविदं वा ततोऽग्निहोत्रमन्यस्मै दत्त्वाऽन्यत्र वा निधायानुगतोऽग्निर्मन्त्राद्याहुतयो वा । तत आहवनीयकर्माण्यकृतानि कृत्वा कृतान्तादारभ्याग्निहोत्रसमाप्तिः । समानोऽयं विधिरजस्रे विशेषावचनात् । न चाहुतेऽग्निहोत्र इति वचनादाग्निहोत्रमात्रार्थाग्निविषयो युक्त इति वाच्यम् । यदि प्रातरहुतेऽग्निहोत्रे परोऽग्निरनुगच्छेदित्यत्र व्यभिचारात् । यस्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्धायेदित्यन्यत्र विशेषवचनाच्च ॥ ५ ॥

यदि प्रातरहुतेऽग्निहोत्रेऽपरोऽग्निरनुगच्छेदनुगमयित्वा पूर्वं मथित्वाऽपरमुद्धृत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

प्रातर्विहरणकालप्रभृत्या पूर्वाहुतेर्गार्हपत्यानुगतावाहवनीयोद्गापनादि तपस्वत्यन्तं कर्म यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्गात इत्यादिविधिना समानम् । तत्कृत्वा ततोऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः । पुनरुपन्यासस्तुत्तराविधिविकल्पार्थः ॥ ६ ॥

यदि त्वरेत पूर्वमग्निमन्ववसाय ततः प्राञ्चमुद्धृत्य जुहुयात् ॥ ७ ॥

यदि त्वरेत कालातिपत्तिभयान्दिना तदाऽऽहवनीयमेव गार्हपत्यं परिकल्प्य तत्रैव दक्षिणाम्यादीनिपि नीत्वा ततः प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिना गार्हपत्यस्योत्पत्तिः ॥ ७ ॥

जामि तु तद्योऽस्य पूर्वाऽग्निस्तमपरं करोति । अन्यत्रैवावसायार्थिं मथित्वोद्धृत्य जुहुयात् । श्वोऽग्नये तपस्वते जनद्वृते पावकवतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ (ख०९) ॥ ८ ॥

जामीति पूर्वाग्निः, उत्तराग्निप्रशांसार्था । पौनःपुन्यनिमित्तमग्नेयस्त्वं जगमित्त्वम् । तत्तु जामि यत्पूर्वमेवाग्निमपरमपि करोतीति । तस्मादन्यत्रैव देशे सहाग्निभिर्द्रियमाणैर्गत्वा तत्रानुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिनाऽपरं मथित्वा पूर्ववदेवोद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । ततः श्वोभूते तपस्वतीं निर्वपेत् ॥ ८ ॥

यस्यापरोऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् ॥ ९ ॥

शास्रोन्तरोक्तविधिविकल्पः ॥ ९ ॥

न कालमवधारयति । ततोऽत्रार्थिं मथित्वोद्धृत्याग्निमन्त्रयत इतः मथनं जज्ञे अग्निरित्येतयाऽग्रे सन्नादिषे रच्यै रमस्व सरसे शुभ्रायोर्जेऽ-

पत्याय संभ्राडसि स्वराडसि सुषदा सीद सास्-
स्वसौ त्वोत्सौ. माघतामित्युपसमित्थेऽग्नये
ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्धारुणं
यवमघं चरुम् ॥ १० ॥

अथ वा प्रातरिति न कालविशेषमवधारयेत् । सायं प्रातर्नाऽहुतेऽग्निहोत्रेऽपराम्ब-
नुगतावनुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिरेव स्यात् । तपस्वत्यास्तु स्थाने वारुणज्योतिष्मन्तो
समानबर्हिषौ निर्वपेदित्यर्थः । तदेवमेते त्रयः कल्पाः प्रातःकाले 'यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्धृत
इत्यादिविधिना सह विकल्प्यन्ते । अन्तरत्वेकः सायं कालेऽपि । गतमन्यत् ॥ १० ॥

यस्य पूर्वोऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न काल-
मवधारयति । तेभ्य एवावक्षणेभ्योऽधिमन्थि-
तव्यः । अथ यदि न तादृशानीवावक्षणाणि
स्युः । भस्मनाऽरणी सःस्पश्यं मन्थितव्यः
स्वादेवैनं योनेर्जनयति ॥ अग्नये तपस्वते
जनदृते पावकवतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ यस्या-
ग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न कालमवधारयति ।
तेभ्य एवावक्षणेभ्योऽधिमन्थितव्योऽथ यदि
शल्केध्व(द्ध) स्तृणैद्वो(द्धो) वा स्याद्भस्मनाऽरणी
सःस्पश्यं मन्थितव्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति ।
अग्नये तपस्वते जनदृते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ ११ ॥

सामावशिष्टानि काष्ठान्यवक्षणाणीत्युच्यन्ते । तेषु मन्थनसमयेषु सत्सु तेभ्य एव
द्वे गृहीत्वा मन्थेत् । यदि पुनर्न तादृशानि स्युस्तदा तत्तद्भस्मसंस्पर्शं कृत्वा तयोदरण्यो-
र्भन्थेत् । एवमरणी संस्कृत्य मन्थनेन स्वादेव योनेर्जनयत्याग्निम् । अवक्षणाभावे भस्मस्थ-
स्वादेवेतत्स्पश्येदानीमरण्योः संक्रमितत्वाच्च । तात्रथ्ये च लिङ्गम्— 'अत्र वाक् स
निलायत्' इति । अत एव वचनादवक्षणाभावे भस्मसंस्कारमन्तरेण मथितोऽप्यग्निः
स्वयोन्यनुत्पन्नत्वादसत्सम इत्युक्तं भवतीति । न च गार्हपत्यारण्योराहवनीयमन्यमम् । पुष-
गरणीष्वग्नीनिति लिङ्गात् । गार्हपत्यस्य तावदियमेवोत्पत्तिः सर्वत्र । प्रायश्चित्तं च तपस्वत्ये-
वास्त्यपवादे यथाऽन्वाहितादौ यथाऽऽहवनीयस्यापि प्रणयनानुपदेशस्तत्रार्थीयमेवोत्पत्तिः ।
यथा सावित्रादिषु दर्विहोमेष्वाग्निहोत्रे च होमकाले तथैव पशुष्वपि प्रागन्वाधानादित्यादि,
प्रायश्चित्तं च तत्रेदमेवास्त्यपवादे यथा यदि होमकाले प्राण उदानमित्यादिना । आप-

स्तम्बस्त्वप्राऽऽह—‘यदि गार्हपत्य आहवनीयो वाऽनुगच्छेत्तेभ्य एवावक्षणेभ्योऽधिमन्य-
तव्यः ’ इति । भरद्वाजश्च—‘अथैकेषां यतरोऽग्निनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्योऽधिमन्य-
तव्यः ’ इत्यादि । ‘एवं शकैधे तृणैधे चेत्यापस्तम्बः ’ । शकानि करीषाप्येषा यस्य स
शकैधः । तथा तृणैध इति । शकादीन्धने चाग्नावनुगते मस्मनाऽरणीं संस्पर्श्य मन्यतव्यः ।
तृषामपि मन्थनसामर्थ्यादिति भावः ॥ ११ ॥

अनुगतेष्टेर्वा स्थान एता आहुतीर्जुहोति ॥

॥ (ख० १०) ॥ मित्राय स्वाहा वरुणाय
स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहाऽग्नये
तपस्वते जनद्वते पावकवते स्वाहाऽग्नये
शुचये स्वाहाऽग्नये ज्योतिष्मते स्वाहाऽ-
ग्नये व्रतपत्ये स्वाहेति व्याहृतिभिर्विहृ-
ताभिः समस्ताभिश्च ॥ १२ ॥

सर्वस्या एवानुगतेष्टेर्यं विकल्पः । पुनरनुगतेष्टिग्रहणात् । अन्यथा हि अपि वैता
आहुतीरित्येवावस्थत् । तथा सर्वासामेव प्रायश्चित्तेष्टीनामनुग्रहमाहाऽऽश्वलायनः—
‘अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायते’
इति । नहृत्वाश्च सा एवेष्टीः प्रकृत्याधीयते ॥ १२ ॥

अथैकेषां विज्ञायते यदि प्राग्निहोत्रकालादाहव-
नीयांऽनुगच्छेदन्यं प्रणयेत् ॥ १३ ॥

केचिदहुत इत्यनेन सकलस्य वार्धं मन्यन्ते । तद्युक्तं शाखाभेदादेकोदाहरणाभिप्रा-
येण सामान्यायोगाच्च । यदि हि तथाऽभिप्रेष्येत प्रातर्ग्रहणमेवाकारिष्यत् । न हि
‘माणवकायैकस्मै दधनि दित्सिते तत्रे च कौण्डिन्याय भवति वचनं ब्राह्मणेभ्यो दाधि
दीयतां तत्रं कौण्डिन्यायेति भवति च तत्रं वचनं माठराय दाधि दीयतां तत्रं कौण्डि-
न्यायेति । तथा महाभाष्यकारः—न ह्येकमुदाहरणं सामान्यवचनं प्रयोजयतीति । तस्मा-
दुभयकालार्थमित्येव युक्तम् । अथ को होमकालः । ननुक्ता आनक्षत्रदर्शनादयः कालाः
सौर्यप्रातर्होमयोः सूत्रकृता । तेषु यतमस्मिन्नुज्जुहोति ततमो भविष्यति प्राग्भोमकाला-
दिति । कोऽर्थः । यदेध्माहरणादि तन्त्रं प्रकंस्यते ततः प्रागित्यर्थः । तथा च होम-
कालमनुवर्द्धता कात्यायनेनोक्तम्—‘आसन्नेषु चेत्यात्रेष्वाहवनीयोऽनुगच्छेद्गार्हपत्ये
‘जुहुयात्प्राण उदानमप्यगात्’ इति । कश्च पात्रासादनकालः । तन्त्रारम्भ इति ब्रूयात् ।
यथा प्रणयनविधयन्तरमाह बौधायनः—‘अथैतान्यग्निहोत्रपात्राणि प्रक्षालितान्युत्तरेण
गार्हपत्यमुपसादयति’ इति । वैश्वानसभरद्वाजौ तु पारितरणानन्तरमाहुतः—‘अग्नि-

३. पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । २२५

होत्रपात्राणि प्रयुनक्ति' इति । तस्मात्प्रणयनकालं प्रभृत्या तन्वारम्भार्दां कीं परिस्तर-
णादाहवनीयस्यानुगतान्वयं प्रणीथानुगतेष्टिर्मित्राद्याहुतयो वा । समानोऽयं विधिरन्त्रो-
अविशेषात् ॥ १३ ॥

यदि होमकाले प्राण उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये
जुहुयात् ॥ १४ ॥

व्याख्यातो होमकालः पूर्वसूत्रे । तत्र यथाहवनीयोऽनुगच्छेत्प्राण इत्यादिनां गार्ह-
पत्ये प्रायश्चित्तार्थमाज्याहुतिं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य आहवनीये वा इत्यादि-
विधिनाऽग्निमुत्पाद्य प्रकृतिवदग्निहोत्रसमाप्तिः । तथा चात्रैतामाहुतिमुक्त्वा यथानुपूर्व्यकर-
णमिति कात्यायनः । नात्रानुगतेष्टिः प्रायश्चित्तविशेषवचनात् । नापि विकल्प्यते शास्त्र-
भेदात् । यस्याग्निरुद्धृत इति विधिनोद्धरणमप्यस्याऽऽहवनीयस्योद्धार्यस्य लभ्यत इति
द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

यदि गार्हपत्य उदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीये ॥ १५ ॥

व्याख्यातः पूर्वम् । नात्र यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्धृत इत्येष विधिरिच्यते, जीवन्तमाह-
वनीयं कृत्वा तत्र होमवचनात् । यस्तु अथैकेषां यस्याग्निरनुगच्छेत् कालमवधारयेत्,
इति विधिः स तत्रापि भवत्येव सार्वकालिकत्वात् ॥ १५ ॥

यदि दक्षिणाग्निर्व्याप्त उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये ॥ १६ ॥

एवं ह्युत्तैव प्रविशानीति यथायोन्युत्पाद्याऽऽधेयः ॥ १७ ॥

यदि सर्वेऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा यां दिशं वातो
वायात्तां दिशमाहवनीयं प्रणीय वायवे स्वाहेति
जुहुयात् ॥ १७ ॥

होमकालेऽनुगतौ सर्वेषां गार्हपत्यं मथित्वा निघाथानुवातमाहवनीयमुद्धृत्य वायवे
स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । ततो यथास्थानं विद्वत्याग्नीन्कृतान्तादारभ्य कर्मसमाप्तिः ।
कात्यायनस्तु वायव्यामाहुतिमपि यथास्थानमुद्धृत्य तस्मिन्नाग्नेवाऽऽह यथा सर्वे चेत्
तूर्णं मथित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं हुत्वा यथानुपूर्व्यकरणम्, इति ॥ १७ ॥

यदि निवातेऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा विहार-
साधयित्वाऽपरेणाऽऽहवनीयमुपविश्य स्वयमग्नि-
होत्रं पिवेत् (अग्निहोत्रमत्याम्नायो भवतीति
विज्ञायते ।) ॥ १८ ॥

यदि निवाते सति सर्वेऽनुगच्छेद्युस्तदा गार्हपत्यं मथित्वा यथास्थानमेव विहारं साधयित्वा यथाविधि संस्कृतमग्निहोत्रमपरेणाऽऽहवनीयमुपावेश्य यजमानः स्वयं पिबेत् । पानस्य च होमप्रत्याघ्नायस्वाञ्च पुनर्होमः । होमकालादन्यत्र सर्वानुगतावनुगतिक्रमेण तस्य तस्या-
ग्नेयथाविहितमुत्पत्तिः प्रायश्चित्तं च । क्रमानवगमे त्वाधानक्रमेणेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

यद्यस्तमिते जुहुयात् । पुनरेवास्तमिते जुहुयात् ॥ १९ ॥

प्रागस्तमयाद्धोमे साकस्य होमस्याऽऽवृत्तिः । अकाले कृतस्याकृतत्वात्प्रधानकाल-
स्वाच्छाक्तानाम् । न तु प्रणयनस्याऽऽवृत्तिः । काल एव तस्य कृतत्वात् । तत्र तु
हुत्वाऽप्युपस्थयेत्येतावति कृते भवतं नः समनसावित्युपतिष्ठेत् । गार्हपत्याहवनी-
याविति शेषः । मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ १९ ॥

यदि महारात्रे जुहुयात् । पुनरेवोषसि जुहुयात् ॥ २० ॥

उषसि जुहुवतः । प्रागुषसो होमोऽप्येवमौषतः पुनर्होम उपस्थानं च हुत्वैतथैवो-
पतिष्ठेत् (आप० श्रौ० ९-३-१०) इत्यापस्तम्बोऽप्यसूत्रयत् ॥ २० ॥

अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः ॥ २१ ॥

यथाऽऽहवनीये विद्यमाने तमसन्तं नुद्ध्वा तस्योपर्यन्यं प्रणयेत् तस्यैतामिष्टिं
निर्वपेत् । ननु—किमप्युद्धरणमात्रप्रयुक्तमिदं प्रायश्चित्तमाहोस्विदभिप्रणयनप्रयुक्तमिति
न ज्ञायते । उद्धरणशब्दस्योभयत्रापि दर्शनात् । तत्र यद्यभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तं ततोऽभ्यु-
द्धृत्याग्निं मध्ये तत्त्वं विदित्वाऽनिहितवतोऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् । विपर्यये तु न स्यात् ।
अतो वक्तव्यो विशेषः । तत्राऽऽहाऽऽपस्तम्बः—‘ यथा कथा चाम्युद्धरेयुः प्रायश्चि-
त्तामित्याश्मरथ्यः । यद्यसंन्युष्टे स्वाशयेयुरनुगमयेयुरेनं न प्रायश्चित्तामित्यालेखनः ’
(आप० श्रौ० ९-३-१०) इति । अस्तु वाऽभिप्रणयनं मा वा । यदि कथंचि-
दभ्युद्धरेयुर्भवत्येवेदं प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यमतम् । आलेखनस्तु मन्यते ‘यद्यनिहि-
तेऽग्नौ स्वाशयेयुर्नानियुस्तत्त्वं तदैवं पश्चादुद्धृतमग्निमनुगमयेयुर्नतु भवत्येव प्रायश्चित्तम् ’ ।
सर्वप्रायश्चित्तमात्रं श्रूयते । अप्राप्तस्योद्धरणमिति । यत एतदुभयमप्याचार्याणां मतं
ततो यथाकामी तयोरिति भावः । कर्मार्थान्वभ्युद्धरणविषयश्चायं विधिर्निर्दिष्टभागो
वा । एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्य इति लिङ्गात् । तेनाप्युद्धृतकर्मण्यर्थमनुद्धृतेऽग्नौ
संन्युष्टे लौकिकाग्निसंसर्गनिमित्तेक्षरेव कार्या नाम्युद्धरणनिमित्ता ॥ २१ ॥

भवतं नः समनसावित्यभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥

गतार्थम् ॥ २२ ॥

अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ।
यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेदपर आदी-
प्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा न कार्यं यज्ञागधेय-
मभिपूर्वं उद्घ्नियते किमपरोऽभ्युद्घ्नियेतेति
तान्येवावधानानि संनिधयेतः प्रथमं जज्ञे आग्नि-
रिति मन्धेत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणे तु 'अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेत्' (तै० सं २ । २ । ४) इति प्रकृत्य प्रणयनं निषिध्य निन्दित्वा च पुनरितिः प्रथममित्येतया मन्थनमुक्तम् । तत्र प्रणयननिन्दानिषेधयोर्मन्थनविधिप्रशंसार्थत्वात्प्रणयनमन्थनयोर्विकल्प इति सूत्रकाराभिप्रायः । तत्र च लिङ्गम्—'तं हैतमेके पशुबन्ध एषोत्तरेवेषां चिन्वति' इति ब्राह्मणव्याख्याता विकरास्तानुक्तमिष्यामः । 'पशुबन्धे सोमे सत्रे सवेवेदसे वा' इति ब्राह्मणनिषिद्धस्यैव पशुबन्धस्य विकल्पत्रयाऽनुस्मरणम् । तथा दध्नेऽवदाय शृतस्यावधति एतद्वा विपरीतम् । तथा पत्नी संनहति तिष्ठन्ती वा, इत्यादि द्रष्टव्यम् । अयं च विधिः 'अहुतेऽग्निहोत्र इति वचनादा पूर्वाहुतेर्होमकालविषयैः सर्वैरपि पूर्वोक्तैर्विधिभिर्विकल्प्यते । 'यस्याग्निरुद्धृत इति वचनाच्च नाजलेऽग्नौ भवति ॥ २३ ॥

प्रयास्त्रिंशत्तन्तवो ये वितत्तिर इति जुहुयात् ॥ २४ ॥

अथाऽऽहुतिं जुहुयादित्यापस्तम्बः । अथानुगतेष्टेरनन्तरं मित्राद्याहुतीनां वा प्रयास्त्रिंशत्तन्तव इत्याहुतिः ॥ २४ ॥

यादि कृष्णशकुनिर्ध्वंसयन्नुपर्युपर्यग्निहोत्रमती-
य(तिप)ते(त्) । यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते हविषि
वा निरुप्ते पुरुषः श्वा रथोऽनो वाऽन्तराऽग्नी
वीयात् ॥ (ख० ११) ॥ गौर्वराह एडको वा । तत्रा-
पोऽन्वतिषिच्य गामन्वत्याऽऽवर्तयेत् (वर्धतां भूति-
र्दध्ना घृतेन मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिम एडसः स्वाहेति)
॥ २५ ॥

कृष्णशकुनिः कपोतो वायम इत्येके । ध्वंसयंश्चस्तयन्नुपर्युपर्यग्निहोत्रा गौस्तामती-
यते । यस्य सांनाय्येऽधिश्रितेत्यापस्तम्बः । पुरुषो मनुष्यजातीयः । अनः शकटम् ।
गौरारण्योद्भवा । वराहः प्रसिद्धः । ग्रामसूकर इत्येके । एडको मेघः । क्रमेण

इत्यन्ये । यद्येषामन्यतमः सर्वो वा हविरुत्पत्तिप्रभृत्या प्रदानादन्तरा गार्हपत्याहवनीयौ गच्छेत्तदाऽत्र पुरुषादिगते मार्गेऽपोऽन्यतिविच्य तानतिक्रान्तानन्वपः सिक्त्वा गामन्वत्य गां सर्वतोऽनुगमय्याऽऽवर्तयेत् । यत एव गमितस्तत एव प्रतिगमयेदित्यर्थः । गामन्तरेणातिक्रमयेदित्याश्वलायनः ॥ २९ ॥

गार्हपत्याद्भस्माऽऽदायेदं विष्णुर्विचक्रम इति
वैष्णव्यर्षाऽऽहवनीयाद्ध्वंसयन्नुद्रवेदेत-
यैव भस्मना पदमपि वपाति । वर्त्म च
लोपयेत्पदं च ॥ २६ ॥

वर्त्म समूहेत् , अनोरययोर्वर्त्मनी समीपदेशेन समी कुर्यात् । पदं वा लोभ(प)येत् । पुरुषादीनां पदरूपं नाशयेत् । गार्हपत्यभस्मना पदमभिवपेत् । देवाज्जनमिति षडाहुती-
हुन्वेत्यापस्तम्बभरद्वाजौ ॥ २६ ॥

यद्यनो रथो वाऽन्तराऽग्नी वीयादित्येके-
षाम् । न कालमवधारयति । अनुगमयत्या-
हवनीयं यदग्ने पूर्वं प्रभृतं पदं हि ते
रश्मीनन्वपततान । तत्र रथिष्ठामनुसंभरेत
सं नः सृज सुमत्या वाजवत्था । त्वमग्ने
सवथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया
यज्ञं वितन्वत इत्यन्यं प्रणीयामये पथिकृते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अथोऽन्तिक-
द्वाहिराहरेदनह्वान्द्रक्षिणा ॥ २७ ॥

सामान्यवचनात्सार्वत्रिकोऽयं विधिः । पूर्वविधिविषये तु तेन बाध्यते । तथा यद्यनो रथो वाऽन्तराऽग्नी सदो हविर्धाने वा वीयान्पाथिकृती पूर्ववन्निर्यपेदिति सौमिकेनापि बाध्यते तस्यापि सदोहविर्धाननिर्माणदूर्ध्वमावित्त्वेन विशिष्टविषयत्वात् । अथवा विकल्प एवास्थ द्वाभ्यां न सामान्यविशेषभावः शाखाभेदात् । तथा च भरद्वाजवैखानसाम्भ्यां पूर्वविधिमुक्त्वाऽन्तरमुक्तम् । ' यद्यनो वाऽन्तराऽग्नी वीयादित्येकेषाम् । न कालमवधारयति ' इति । समानोऽयं विधिरजस्रेऽप्यविशेषात् । नह्वृत्तस्त्वप्राधीयते—'यस्य गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वा श्व वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिः ' इति । नैनन्मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिता भवन्ति, इति । तच्चेन्मनसि कुर्यात्

गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्, तन्तुं तन्वन्नरजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः, इति । पूर्ववदिति यथाऽन्तिकाङ्कहिंराहरेदनह्वान्दक्षिणेति विधिनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

एतामेव निर्वपेत् । स्तोत्रे मूढ एतां शक्य एताम् ॥ २८ ॥

स्तोत्रशक्यथोरवयवस्थाप्रतिभानमन्यथाप्रतिभानं वा मोहः । तत्राप्येतमेवेष्टिं निर्वपेत् । यथा समाप्तेरप्रतिसंहिते भवतः । प्रतिसंधाने तु नेष्यते । सर्वाप्रतिभाने तु हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तं तदेव प्रतिभावद्भिः प्रतिभावनीयम् ॥ २८ ॥

यस्य वाऽग्निभिरग्नीन्व्यवेयुर्यो वा व्यवेयात् ॥ २९ ॥

एतामेव निर्वेपोदित्यनुषङ्गः । अग्निभिरिति ज्ञान्याख्यायां बहुवचनं संसर्गित्वाद्वा । यस्याग्नीन्विद्धतान्परः स्वैनाग्निना समारूढेनासमारूढेन वा व्यवेयात् । व्यवदध्यात् । तस्येयमिष्टिः । यश्चायं व्यवेयात्तस्यापि लौकिकाग्निना ब्रवेताग्नेरपीत्यन्ये ॥ २९ ॥

एतां जने प्रमीतस्य ॥ ३० ॥

जने प्रमीतस्य देशान्तरे मृतस्य मरणक्षवणानन्तरं गृहेष्वेतामिष्टिं निर्वपेत् । भरद्वाजस्तत्रानुग्रहमाह—‘ प्राचीनावीती पूर्णाहुतिं जुहुयादित्येके ’ (५० श्रौ० ९-१३) इति ॥ ३० ॥

तस्याभिवान्यवत्सायैः पयसा जने प्रमी-
तस्याग्निहोत्रं जुहुयाद् यावदस्याग्निभिः
शरीराणि सस्पर्शयेयुः । य उदञ्चो
दर्भास्तान्दाक्षिणाग्रान्स्तृणाति । प्राची-
नावीत्यग्निहोत्रं दोहयत्यघस्तात्समिधं धा-
रयति ॥ ३१ ॥

व्याख्याताऽभिवान्यवत्सा । तस्याः पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्, आ शरीरदाहात् । यद्यपि तद्यावज्जीवं श्रुतं तथाऽपि वचनान्द्रूयते, निवर्तते त्वन्वत्सर्वम् । माहवृच्ये त्वेवमेव मृताग्निहोत्रमुक्तपोक्तम्—‘ अथाप्याहुरेवमेवैनामजखानजुहुत इन्धीरत्रा शरीराणामहर्तोः ’ इति । अत्र सर्वं तूर्ण्यं क्रियेत । इत्यापस्तम्बभरद्वाजावाहलुः । य उदञ्च इति ये पूर्व-
माग्निहोत्रे परिस्तरणदर्भेषूदग्रमा इत्यर्थः । प्रदर्शनार्थं दोहग्रहणम् । प्राचीनावीत्येव सर्वत्र पितृर्थात्वात् । पितृर्थत्वं चोपरि देवेभ्यो धारयतीति लिङ्गात् ॥ ३१ ॥

उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञायते ॥ ३२ ॥

१. द्वेष्यो ह्यपरि धार्यते न पितृभ्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥
 अपो युन्मयान(न्य)भ्यवहरन्ति ॥ ३३ ॥
 अमैवेत्यापस्तम्बः । सर्वाण्यप्सु क्षिपेत् ॥ ३३ ॥
 ॥ ॥ ॥ ददत्येवाऽऽयसानि ॥ ३४ ॥

॥ अदयोमयमसिदः स्वदितिरित्यादि तद्दहत्येव । ददाति वा चिनोति वेतरयज्ञायु-
 धानीति भावः । परमत्तनिरासार्थं वाऽवधारणम् । यथाऽऽह भरद्वाजः—पुत्रस्य दृष-
 त्त्यादायसं च इति ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणाय यज्ञायुधानि दद्यात् ॥ ३५ ॥

- पाङ्गप्रतिपत्तिकाले क्षानि पदनी पुत्रो वा ब्राह्मणाय श्रोत्रियाय दद्यात् । दानवपना-
 देवं ज्ञायते प्रतिग्रहीतुरप्युपयोज्यान्येषेति ॥ ३५ ॥
 अमैव पुत्रस्य दृषत् ॥ ३६ ॥
 अमैव सहेव दृषत्पृष्टः, दृषदुपलक्षमादि पुत्रस्य स्यादित्यर्थः । तथा चाश्रमया-
 नीत्येव कात्यायनः ॥ ३६ ॥

यद्यभमीतं भमीत इति ऋणुयादग्रये सुरभिभते
 पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ३७ ॥

- अमृतं मृतमुपश्रुत्य पुनरमरणे निर्णति, अग्रये सुरभिभते निर्वपेत् ॥ ३७ ॥
 यदि पूर्वस्यामाहुत्याः हुतायां यजमानो त्रियेत
 दक्षिण उत्तरामाहुतिं निनयेत् ॥ ३८ ॥
 उत्तराहुत्यादेः कर्मशेषस्य मृतहोमन्यायेन समाप्तिर्वेदितव्या ॥ ३८ ॥
 भस्मोत्करं वा गमयेत् ॥ (स्व० १२) ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशमश्चे तृतीयः पटलः ।

यत्राग्नीनां भस्मराशिर्निहितस्तत्र वा निनयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
 चन्द्रिकायां पञ्चदशमश्चे तृतीयः पटलः ॥

अथ पञ्चदशमश्चे चतुर्थः पटलः ।

यथाऽजगमनूपूतः स्कन्देच्छिन्दहेयं वरो देय
 इत्येकेषाम् । यद्युत्पूयमानं स्कन्देच्छिन्दत्माणि

दद्यात् ॥ यद्युत्पूतं चित्रं देवम् ॥ १ ॥

छिन्दन्प्राणीति यत्तृणादीनि दन्तैश्छिन्दद्भक्षयति तदेव गवाजादि दद्यात्, न बाल-
मित्यर्थः । चित्रं हृदयंगमं धनमिति शेषः । तथा चित्रं धनमित्येव भरद्वाजः । वरो
देव इत्येकेषाम्, इत्यापस्तम्बः ॥ १ ॥

यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तदद्यात् ॥ २ ॥

यदस्य गृहे पुष्कलं सुलभं चवनीह्लादि तद्दद्यात् ॥ २ ॥

यदि सुगतं भूपतये स्वाहेति तत्प्राञ्चं प्रादेशं
निदध्यात् । सुवनपयते स्वाहेति दक्षिणतः ।
भूतानां पतये स्वाहेति मत्प्राञ्चं भूताय स्वाहेत्यु-
दञ्चम् । भूर्भुवः सुवारित्यूर्ध्वं सं त्वा सिञ्चामीति
तत्सं०सिञ्चत्यभिमन्त्रयते वा ॥ ३ ॥

यदि सुगते स्कन्ने पुष्कलं दत्त्वा सं त्वेति संसिञ्च्याभिमन्त्र्य वा ततः प्रादेशः ।
ततस्तत्सुचः स्कन्नं सुचि संसिञ्चेत् सुचि पुनर्नक्षिपेत् । संसेकायोम्यात्वेऽभिमन्त्रयेत् ।
केचित्तु—यदा तु देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्याभिमन्त्रणं तदा प्रादेशा न भवन्ति । न च
पुष्कलदानादि । निगदव्याख्यातध्यायमर्थः कल्पान्तरेषु ॥ ३ ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाभिमया प्रतिमयोन्मया परि-
गृह्णामीति परिगृह्णाति ॥ ४ ॥

ततः स्कन्नं परिगृह्णाति, परितोऽिच्छन्नेनापभज्य तस्य देशं तस्योपरि प्रतिदिशं प्रादे-
शान्मिमीते । तस्मात्प्रतिदिशमित्यन्ये । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः प्रसारितथोरायामः प्रादेशः ।
पूर्वतरविधिशेषश्चायं न सर्वविधिशेषः । प्रासङ्गिकत्वात्तस्य । तेन सुगते स्कन्न
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येकेषामन्तरमाज्याद्बुद्धति ॥ ५ ॥

एकेषां शाखा । आज्यादनन्तरमाज्यमधिकृत्य देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्याज्यस्कन्नाभि-
मन्त्रणं वदतीत्यर्थः । कुत एतदभिमन्त्रणं वदतीति चेत् तस्यैवानन्तरवचनात्, देवा-
ञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येतैर्यथापूर्वमभिमन्त्र्येति लिङ्गाच्च । तथा देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येतदभि-
मन्त्रयेतेत्येकेषामित्येक भरद्वाजः, एतदुक्तं भवति न केवलं सुगते, किंतु सर्वत्रैवाऽऽज्ये
स्कन्ने देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं तैस्तैर्विधिभिर्विकल्प्यत इति ॥ ५ ॥

भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये
स्वाहोति स्कन्नमनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषामनवय-
वेन श्रूयते ॥ ६ ॥

सर्वेषामेव हविषामर्थे श्रूयते ननु किञ्चिद्विशेषमवयुत्येत्यर्थः । केचित्त्वाहुः- सर्वह-
विषामित्यैष्टिकसर्वहविरभिप्रायं दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतत्वात् । अनवयवेनेत्यनेनापि
तेष्वेव विषयकात्स्न्यं विवक्षितमिति । तत्र त्वाह भग्द्विजः--भूपतये स्वाहेति स्कन्न-
मनुमन्त्रयेत्येकेषाम् । न किञ्चन हविषिकृत्य वदति ' इति । तच्चेदमाविशेषवचनं
यत्राप्युक्तमभिमन्त्रणान्तरं तत्रापि तेन विकल्प्यते । समुर्चायत इत्यन्ये । यथा देवाञ्जनम-
गन्वज्ज इत्यादौ । यत्र त्वनुक्तं तत्र नित्यमेवेप्यते । 'यथा यस्य हविर्निरुतं स्कन्देद्यस्य
वा देवतायै गृहीतमहुतम्' इत्यादौ । न बर्हिषि स्कन्ने हविषि प्रायश्चित्तमिष्यते, अस्क-
न्नं हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्दति । इति श्रुतेः । तत्र त्वाह भग्द्विजः--'न बर्हिषि स्कन्ने
प्रायश्चित्तमित्याश्रयः । यदि भूमिं प्राप्नुयात्कुर्यादेव तत्र प्रायश्चित्तमित्यालेखनः'
(म० श्रौ० ९-१३) इति ॥ ६ ॥

यादि कपालं नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्वपेद्द्या-
वापृथिव्यमेककपालम् । भार्गवो होता भवति ।
एकहायनो दक्षिणा ॥ ७ ॥

'प्रयुक्तानां प्रागर्थकर्मणः' इत्यापस्तम्बः । अथ यदि कर्मणि प्रयुक्तानां मध्ये
प्रागर्थकर्मणः पुरोडाशाधिश्रयणात्कपालं नश्येत् नश्येत् तदैतां द्विहविष्कां निर्वपेत् ।
तस्यां तु ऋत्विङ्निषमात् प्रासङ्गिकत्वाच्च । तन्निष्ण एष होतारं भृशुवंश्यमागमयेत् ।
अविरोधाद्दक्षिणायाश्च समुच्चयः ॥ ७ ॥

यादि भिद्येत गायत्र्या त्वा शताक्षरया संदधाभीति
तत्संधायाभिन्नो धर्म इत्यभिमन्त्र्यापोऽभ्यावह-
त्याथान्यत्कपालं सस्कृत्य तद्वा पिष्ट्वाऽन्यया
मृदा करणीयया कृत्वा धर्मो देवाः अप्येत्विति
कपालेष्वपि सृजति ॥ यदि प्रागुपधानाद्भिद्येत ॥ ८ ॥

यादि कर्मणि प्रयुक्तं कपालं भिद्येत तत्संधानार्थेर्द्रव्यैः संधाय मनो ज्योतिरित्याप-
स्तम्बीये संधानलिङ्ग्या तदभिजुहुयादित्युक्तम् । समानोऽयं विधिरेकदेशभेदेऽपि
यथोक्तं न्यायविद्भिरर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपीति । भूमिर्भूमिमगादित्यध्वर्योर्निव-

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३०३

तेते प्रत्याम्नानात् । ब्रह्मा तु तेनामिमन्त्रयत एव । अन्यत्कपालं दर्भेषु प्रयुज्य तत
एकवद्धूनेन संसृश्यैवं प्रोज्झ्य धर्मो देवाः अप्येत्यिति भिन्नस्य स्थाने क्षिपेत् प्राशुपधाना-
न्नेत्तद्भिन्नं भवति ॥ ८ ॥

अथ यद्युपहितानामेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यात् ॥ ९ ॥

परतस्तुपधानाद्भेदेऽन्यत्संस्कृतमेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यादित्येतावान्विशेषः । समानम-
न्यत्संधानादि ॥ ९ ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यदि पत्नी
संयाज्यन्कपालमभि जुहुयात् ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकत्वमस्यापि तन्त्रमध्यपाताद्द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

एतामेव निर्वपेत्पुत्रे जात एतामेव निर्व-
पेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नभावास्यां वा
पौर्णमासीं वाऽतिपाद(त)येत् ॥ ११ ॥

व्याख्यातोऽयं विधिः पथिकृद्धिना ॥ ११ ॥

एतामेव निर्वपेद्यदनिष्टाऽऽग्रयणेन नवस्याश्रीयात् ॥ १२ ॥

नानिष्टाऽऽग्रयणेनाऽऽहिताग्निर्वस्याश्रीयादित्युक्तम् । तदतिक्रमेऽप्येव प्राय-
श्चित्तिः ॥ १२ ॥

आनीतो वा एष देवानां य आहिताग्निरदन्त्यस्य
देवा अन्नम् । यदकृत्वाऽऽग्रयणं नवास्याश्रीया)
हेवेभ्यो(वानां) भागं अतिक्लृप्तमद्यादातिमा-
हेत् ॥ १३ ॥

अथानेन प्रायश्चित्तनिमित्तस्य प्राशनस्य निन्दा प्रदर्श्यते, प्रायश्चित्तादरार्थम् ।
देवानां ह्येष संबन्धमानीतो योऽग्निनायत्ते, भागलिप्सुभिर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीत इति
यावत् । तस्मादतः परमस्यान्नं देवा भुञ्जते । तत्र यदि ताननिष्टा स्वयं नवमश्रीयात्
हेवेभ्य एव भागतया क्लृप्तमग्रपाकमाशितवान्स्यात् ततश्चाऽऽर्तिं प्राप्नुयात् । तस्मादशन-
निषेधं नातिक्रमेत् । अतिक्रम्य त्ववश्यमेतां निर्वपेत् । निरुप्य चैनां स्वे काले पुनरा-
ग्रयणेन यजेत अशननिमित्तत्वाद्म्याः कालातिक्रमे च पुनः पाथिकृतवैश्वानरौ प्रागेव
दर्शितौ ॥ १३ ॥

मारुते अथोदशकपालं निर्वपेद्यस्य

पुत्रौ यभौ जायेतां गावौ वा ॥ (ख० १३) ॥ १४ ॥

पुत्रावात्मसंभवां यमौ जायेयातां गावौ वा पुरुषौ वेत्यापस्तम्बः ॥ १४ ॥

निर्वार्यतां वै जातः पुरुष आशास्तेऽपशुतां गौः ॥ १५ ॥

वीर्यं प्रजननशक्तिः । आशासनमिच्छा । तथा च तत्कार्यं करोति । अर्धो लक्ष्येत । तद्यमर्थः—पुरुषो यमो जातो वीर्योपचातं करोति । पशुश्चापशुताम् । तस्मादादत्तव्यं प्रायश्चित्तमिति ॥ १५ ॥

गायत्री पुरोनुवाक्या भवति । त्रिष्टुभ्याज्या ॥ १६ ॥

मरुतो यद्ध्रुवो द्विवो, या वः शर्मेति । इदं यानुषं हौत्रम् ॥ १६ ॥

वैष्णवं त्रिकपालमेके समामनन्ति ॥ १७ ॥

गतः ॥ १७ ॥

आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्या (घ)

न्यम(स्या)त्रिषु याजयेयुर्यो वा यजेत ॥ १८ ॥

यादि प्रमादवशात्परस्याग्निषु परमनवहिता ऋत्विजो याजयेयुस्तत्रेयमिष्टिरुमयोर्थद्व-
रग्निमलश्च ॥ १८ ॥

रौद्रं वास्तुमथं चरुं निर्वपेद्यत्र पशुपतिः पशूञ्ज-
मयेत् ॥ १९ ॥

यस्य पशूञ्जरो मारयेत्तस्य तच्छान्त्यर्थं चरु । वास्तुर्नाम सस्यविशेषः ॥ १९ ॥

एतथा निषादस्थपतिं याजयेत् ॥ २० ॥

निषादो नाम ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः । क्षत्रियादित्यपरम् । स्वपतिर्महत्तरः ।
निषादश्चासौ स्वपतिश्चेति निषादस्थपतिः । सोऽपि स्वर्गकामोऽनयेष्ट्या यजेत ॥ २० ॥

ननु शूद्रस्य कर्मानर्हस्य कुतः कर्माधिकारः कुतश्च तस्याग्निविद्ये तत्राऽऽह—

कृष्णाजिनं वा कूटं वाऽकर्णो वा गर्दभो दक्षिणा ।

हरिणो वा हरिणवृणाका वा श्यामाकपात्रो वा ।

द्वे वाचयाम्भू भूर्पे अट्यां वा । सा हि तस्येष्टिः

॥ २१ ॥

निषादस्य सृष्टघातकवृत्तेः स्वकर्मार्थसाधनविशेषः कूटम् । अकर्णः कर्णविकलः ।
निषादैः कृतपारिचया हरिणवश्यार्थं विस्तृष्टा हरिणपोतिका हरिणवृणाका । पात्रपूर्णाः
श्यामाकाः श्यामाकपात्रः । शफकः प्रसृतसुरो हरिण इष्यते । सा हि तदुद्देशेन
विहिता । अतस्तावत्तस्यामस्ति तस्याधिकारः । सैव च यावदर्धमस्याग्निविद्ये अप्याक्षे-
प्स्यतीति भावः । लौकिकाग्नाविष्टिरित्येके । तत्र हविष्कृदाभावेति शूद्रस्येत्यादि न
विस्मर्तव्यम् ॥ २१ ॥

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाच्याख्यासमेतम् । ३०५

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेत ॥ २२ ॥

आहिताग्नेर्ब्रह्मचर्यकाले स्त्रियमुपेयुषोऽयं विधिः । आहिताग्न्यधिकारात् । अथवा प्रसिद्धब्रह्मचारिण एव ग्रहणं रुद्धेर्बलीयस्त्वात् । वक्ष्यति च धर्मसूत्रे—‘ गर्दभेनावकीर्णां निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ’ इति । न चैवमस्याऽऽनर्थक्यं देवताधिकार्यत्वात् । न चाऽऽहिताग्न्यधिकारे वचनानुपपत्तिः, देवताभेदे श्रौतप्रयोगविधानार्थत्वेनोपपत्तेः । तस्माद्ब्रह्मचर्यार्थत्वेऽपि न दोषः । तदुक्तं भरद्वाजेन—‘ यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयादिति कस्यायं वादः । आहिताग्नेरित्येकम् । अनाहिताग्नेरित्यपरम् ’ इति । तत्र त्वाहिताग्नेर्जातपत्यादिप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । यथोक्तं सूत्रकृता—‘ व्रत्येऽहनि मांसं वाऽश्नाति ’ । ‘ स्त्रियं वोपैति ’ । ‘ यदि दीक्षितोऽवकिरेत् ’ इत्यादि ॥ २२ ॥

भूमावेककपालं पशुपुरोडाशं श्रपयति ॥ २३ ॥

अकपालम् इति(?) वचनाद्भूमिकपालमित्यवचनाच्च कपालधर्मरहितायां भूमौ पुरोडाशं श्रपयेत् ॥ २३ ॥

अप्स्ववदानैश्चरेयुः ॥ २४ ॥

यपादिभिरवदानैरप्सु चरेयुः । प्रयाजादिभिरप्यप्स्वेव प्रचारः, प्रधानसदेशत्वादङ्गानाम् । न चावभृथवद्यत्राऽऽपस्तत्र गच्छन्ति, अपोऽभ्यवदत्त्येत्यवचनात् । तेनाऽऽप एवोत्तरवेदिस्थाने स्थापनीया भवन्ति । तत्रावभृथवदेवेध्मादीनामर्थलुप्तानां निवृत्तिर्यथार्थं मन्त्राणामूहश्च द्रष्टव्यः ॥ २४ ॥

नेर्ऋतः प्राजापत्यो वा । रक्षोदेवत इत्येकेषाम् ।

यमदेवत इत्येकेषाम् ॥ २५ ॥

गर्दभ इति शेषः ॥ २६ ॥

यस्य हविः क्षायति तं यज्ञं निर्ऋतिर्गृह्णाति

यदा तद्दविः संतिष्ठेत् । अथ तदेव हविः पुनर्निर्वपेत् ॥ २६ ॥

यस्य हविः क्षायति विद्वहते तं यज्ञमलक्ष्मीर्गृह्णाति न स कार्यं इति यावत् । ततश्च क्षामस्य हविष आर्ज्यं प्रतिनिधिं कृत्वा शिष्टैश्च हविर्भित्तत्कर्म ‘ तत्संस्थाप्यान्यद्धविस्तद्देवतं निर्वपेत् ’ इत्यापस्तम्बभरद्वाजौ । संस्थाप्य तस्मिन्नेव विहारेऽन्यद्धविस्तद्देवतं निर्वपेत् । अन्यन्वाधानादि तेनैव हविषा पुनर्यजेत नान्यैरक्षामैरपीत्यर्थः । तदेव हविर्निर्वपेदित्येव सूत्रकाराभिप्रायः । दोहयोर्दाहे तु वैशेषिकत्वादातिप्रायश्चित्तमेवेष्यते ॥ २६ ॥

यज्ञो यज्ञस्य भयश्चित्तिर्यदुच्छिष्टं स्यात् ॥
तेन सस्रथापयेत् । यं द्विष्यात्तस्मै तां दक्षिणां
दद्यात् । तमेव निर्ऋत्या ग्राहयति ॥ २७ ॥

पुरोडाशो क्षामेऽयं विधिः पूर्वेण विकल्प्यते । तत्र यदेव क्षामावशिष्टं स्यात्तेनैव
यजेत । या तु तस्मिन्स्तन्ने दक्षिणा तां हविस्त्रच्छिष्टं च दद्यादित्यापस्तम्बभरद्वाजौ ।
क्षामहविःशेषं च द्वेष्याय दद्यात् । तथा च कृते यज्ञाहिणीं निर्ऋतिस्तस्मिन् गमिता
भवति । ततश्च स एव यज्ञं श्रेयान्संपद्यत इति पुनरिज्याऽपि न कार्येति भावः ॥२७॥
यथाकथा च क्षायेत्प्रायश्चित्तमेव स्यात् ॥ २८ ॥

सर्वदाह इत्यापस्तम्बः । यदेतत्क्षामप्रायश्चित्तं तत्सर्वदाह एव भवेत् । नैकदेशादाहे
तस्यावर्जनीयत्वात् । यथोक्तं न्यायविद्भिः—‘ क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनी-
यत्वात् ’ (जै० सू० ६-४-१७) इति ॥ २८ ॥

यदि वाऽवदानेभ्यो न प्रभवेत् ॥ २९ ॥

असर्वदाहेऽपि यदा शिष्टं हविरिज्यार्थेभ्योऽवदानेभ्यो न पर्याप्तं स्यात्तदाऽपीष्यते ।
न कर्षं चिदवदानेभ्यः पर्याप्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥

यद्यप्रत्तदैवतं हविर्व्यापयेत्तान्यत्तदैवतं
हविरभ्युदाहरेत् ॥ ३० ॥

अप्रत्तं दैवतमवदानं यस्येति विग्रहः । व्यापत्तिर्दोष इति भरद्वाजः । सा च नाशा-
दिनाऽप्ययोग्योपलक्षणार्था असर्वहविर्विषयश्च । यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्ये-
युरपहरेयुर्वेत्युत्तरत्र वचनात् । तदस्यां व्यापत्तौ सत्यां यदैवत्वं हविर्व्यापनं तन्मात्रमन्य-
त्त्रिविधं तु तत्सहभान्यव्यापनमपि हविरन्तरमित्यर्थः । प्रत्तदैवतस्य त्वप्रत्तसौविष्ट-
कृतस्वापि व्यापत्तौ न पुनरुत्पत्तिः । अप्रत्तदैवतमिति वचनादप्रथोजकत्वाच्च । तथा
प्राक्स्विष्टकृत इत्येवाऽऽश्रयणः । तथाऽवदानदोषे पुनरायतनादवदानमिति च ।
सांनारयव्यापत्तौ त्वार्तिप्रायश्चित्तमेवेत्येते, वैशेषिकत्वाच्च । वक्ष्यति ‘ स्तुगादानप्रभृतयो
मन्वाः ’ इति । तद्विकारव्यापत्तिरपि तेनैव व्याख्याता । तत्र त्वाह भरद्वाजः—
सांनारयप्रायश्चित्तान्यामिक्षार्थां न विद्यन्ते । यद्यन्यतरद्वापयेत यत एव कुतश्चोत्पाद्य
प्रचरेत् । यद्युभयं व्यापयेतान्येन दद्या पयसा वा यजुषोत्पूतेन प्रचरेत् । आज्येन
वाग्निने व्यपन्न इति ॥ ३० ॥

तत्र स्तुगादानप्रभृतयो मन्वा आवर्तेरन् ॥ ३१ ॥

स्तुगभिर्होत्रहवण्यादीयते येन स मन्त्रः स्तुगादानः । समन्त्राणामेव कर्मणामावृ-
त्तिर्द्वौ मन्त्रवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥ ३१ ॥

(यावदन्ते वा व्यापद्येत ॥ ३२ ॥

यावदन्ते कर्मणि कृते व्यापत्तिर्जाता ततः परभाविन एव मन्त्राः प्रयुज्येरन् । पूर्वभाविनां तु सकृत्प्रयोगादेव सिद्धः कर्मोपकारः । न एव वा पूर्वप्रयुक्ताः स्वैः स्वैः कर्मभिरावर्तमानैः संपत्स्यन्त इति भावः ॥ ३२ ॥)

यदि तु प्रत्तदैवतमाज्येन श्लेषः सःस्थापयेत् ॥ ३३ ॥

यदि प्रत्तदैवतं ततः स्विष्टकृदादि शेषमाज्येन निर्वर्तयेत् । न तु हविरन्तरमागमये-
ल्लोपयेद्वैत्यर्थः । यदा तु प्रत्तदैवतमपि प्रागेव प्रदानाद्दुष्टमिति ज्ञायते तदा तु पुनरुत्प-
त्तिरेवासत्करूपत्वात्प्रदानस्य । अत्र त्वाह कात्यायनः—'अदोषो वा न वै देवाः
कस्माच्चन नभित्सन्ते इति श्रुतेः, इति ॥ ३३ ॥

यस्य सर्वाणि हवींषि ॥ (स्व० १४) ॥ नश्येयुर्वा
दुष्येयुर्वाऽपहरेयुर्वाऽऽज्येन देवताः प्रतिसंख्याय
यजेत ॥ ३४ ॥

यस्य त्वेकाद्विंशत्यु तन्त्रेषु यावत्संभवं सर्वाण्येवाप्रत्तदैवतानि हवींषि नश्येयुर्वाहा-
दिना दुष्येयुर्वा केशकीटादिनाऽपहरेयुर्वा तानि दस्यवस्तदा यासां हविर्यापन्नं ता
देवताः प्रतिसंख्याय प्रदानार्थं गणयित्वा औवाज्येन प्रतिनिधिना यथाप्रकृत्येव यजेत,
नोषानुधर्मेण प्रतिनिधेस्तद्धर्मवचनात् । पशुधर्माज्यं भवतीति लिङ्गाच्च । आज्यानामपि
व्यापत्तौ स्वात्स्वाद्योनेः स्वैः स्वैर्मन्त्रैः पुनर्गृहीत्वा यजेत ॥ ३४ ॥

अथान्यामिष्टिमनुल्बणां तन्वीत । यज्ञो हि यज्ञस्य
प्रायश्चित्तिः ॥ ३५ ॥

अथ संस्थितायामिष्टौ तामेवेष्टिं पुनरनुल्बणामविकृतां कुर्वति । यतो यज्ञस्याऽऽर्तस्य
पुनरिज्येव प्रायश्चित्तिः । तत्र तु सर्वहविर्यापत्तिविषये सांन,म्ययोरप्यथमेव विधिर्वैशे-
षिकत्वादिष्यते, नाऽऽर्तिप्रायश्चित्तम् । आश्वलायनमतात्त्वावाहनादूर्ध्वमेवायं विधिः ।
यथा हविषां व्यापत्तावेल्हासु(?) देवतास्वाज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिज्येति । तथा हविरावृत्तिं
प्रकृत्याऽऽह प्रागावाहनाच्च दोष इति । तथाऽप्यत्यन्तं गुणभूतानामिति च । गुणभूता-
नामपि हविषामत्यन्तमावाहनात्प्रागूर्ध्वं च सर्वदाहे हविरावृत्तिः । नेज्यावृत्ति-
रित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अपो व्यापन्नः हविरभ्यवहरतीति विज्ञायते ॥ ३६ ॥

व्यापन्नं तु हविरप्सु क्षिपेत् ॥ ३६ ॥

ननु किमेतद्व्यापन्नं नाम । तत्राऽऽह—

यदार्थाणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेत ॥ ३७ ॥

अयमभिप्रायः—यामानर्हतापत्तिर्न्यापत्तिः । सा चाऽऽर्यभोजनानर्हत्वलक्षणो दोषः । न तेन दुष्टपर्यायेण व्यापन्नेन यजेत । तदप्स्वेव क्षिपेदिति । तथा चापो दुष्टं हविरम्य-
वहरन्तीति प्रकृत्याऽऽह भरद्वाजः—‘कथं दुष्टं हविः स्यात् । यदार्याणामभोजनार्थं न
तेन देवान्यजेत ’ इति । तथा शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टमित्याह कात्यायनः । आश्वलायन
श्चाऽऽह—न्यापक्षानि हवींषि केशनस्रकीटपतङ्गैरन्यैर्वा वाभत्सैरिति ॥ ३७ ॥

यद्भविर्दुःशृतं यमदेवत्वं तद्यममेव गच्छतीति
संस्थाप्य तदन्वाहार्यपचने चतुःशरावषोदनं
पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ३८ ॥

हविर्ग्रहणाच्चरुपुरोडाशेष्वयं विधिरिति गम्यते नेतरविकारेषु । यदपकं विषमपकं
वा तदद्दुःशृतम् । तत्तस्यै देवतायै हुतमपि यमदेवत्वं भूत्वा यममेव गच्छति । तस्मा-
त्तदारब्धं कर्म तेनैव हविषा संस्थाप्य ततश्चतुःशरावं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ।
एतदेवास्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तेषां भार्गव एकः प्राश्नितूणां स्यात्तेभ्यः समानो
वरो देयः । सा प्रायश्चित्तिः ॥ ३९ ॥

एकस्य भार्गवनिषमाघ्नत्विङ्निषमो भोक्तृषु ॥ ३९ ॥

योऽदक्षिणेन यज्ञेन यजेत । स यज्ञः प्रक्षामोऽनायु[र]
र्वरा प्रतिष्ठिता देया सा प्रायश्चित्तिः ॥ ४० ॥

दक्षिणाविशेषानाम्नेने यदि यत्किञ्चिद्दोषाद्यदत्त्वा यजेत स यज्ञः प्रक्षामो दग्ध
इव भवति निर्वायत्वादानायुरिव च भवति । ‘यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिः’ इति श्रुतेः ।
अथ वा—अनायुरनायुष्यं च यजमानस्य स्यादित्यर्थः । तथाऽनायुर्यजमानः स्वादिति
वैस्तानस्रभरद्वाजौ । तत्राभिप्रेतदक्षिणातुल्यमूल्यामुर्वरां दद्यात् । सर्वसस्याढ्या भूरु-
र्वरा ॥ ४० ॥

यद्यादिष्टां दक्षिणामन्तरियादुर्वरां दद्यात्सा
प्रायश्चित्तिः ॥ ४१ ॥

अथ यदि चोदितामेव दक्षिणामदत्त्वा यजेत तत्रापि तत्तुल्योर्वरादानमेव प्रायश्चित्तं
नेतरदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यद्यभागां देवतामावाहयेदाज्येनैनां यथोदां
यजेत । पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतः ॥ ४२ ॥

यद्यचोदितां देवतामावाहयेत्तां यथोदां यस्मिन्क्रम आवाहिता तस्मिन्नेव क्रमे यजेत
हुतेषु वा नारिष्ठेषु । सा चाऽऽज्यहविष्ठादुपांशुभर्मेण यष्टव्या । आवाहनवचनं च निर्वा-

पोषाकरणदोहनादिरूपस्य हविर्ग्रहणस्यापि प्रदर्शनार्थम् । यद्भागं देवतामावाहयेद्गृही-
याद्वेति बहवृचश्रुतेः । तेनाभागायै निरुहमुपाकृतं दुग्धं वैषोत्सुज्य, एवमाज्येन यजेत ।
कात्यायनस्त्वाह--'अधिकं निरुप्य तच्च यजेन्न वाऽचोदितत्वात्' इति । तत्र भागिन्यमा-
गयोर्मिश्रनिर्वापेऽपि विभागमन्त्रेण विमक्तस्याभागाभागस्य त्थागः ॥ ४२ ॥

यदि भागिनीं नाऽऽवाहयेद्यदोषस्मरेद्यदुपोत्थाय मन-
साऽऽवाहयेद्यदो देवा अतिपाद(त)यानीत्थाहुतिं जुहुयात् ॥ ४३ ॥

भागिन्यनावाहने सति प्रागिज्यायाः स्मृते तदानीमेवोपोत्थाय मनसाऽऽवाह्ये—
'यद्दो देवा' इत्याहुतिं जुहुयात् । परतस्त्विज्यायाः स्मृतावाहुतिरेव नाऽऽवाहनम् ॥ ४३ ॥

यस्य इज्यं निरुह्य स्कन्देदाज्यं वा गृहीतं
चित्रं देयम् । वरो देय इत्येकेषाम् ॥ ४४ ॥

निर्वापप्रभृत्योत्पवनाच्छिन्दत्प्राणि दद्यात् । ततश्चित्रम् । उभयत्र भूपतय इत्यनुम-
न्त्रणम् । व्याख्यातः शेषः ॥ ४४ ॥

यस्यै देवतायै गृहीतमहुतं स्कन्देद्यदस्य
गृहे पुष्कलं स्यात्तदद्यात् ॥ ४५ ॥

देवतायै गृहीतमितीज्यार्थमवत्तमित्यर्थः । देवतान्तराये स्वक्रमेऽनिज्या, अनिर्वापो
वा । यदस्य गृह इत्यादि व्याख्यातम् । एतेषु निमित्तेषु पुष्कलदानमेव प्रार्थयित्तम् ।
यदाऽन्यदीयाद्धविषोऽन्या देवतेज्यते, अन्यदीयाभ्यां वा याज्यानुवाक्याभ्यां तत्र पुष्कलं
दत्त्वा शिष्टादेव पुनरवदाय यजेत, सर्वस्यैव हविषो देवतार्थत्वात् । अवदानदोषे पुनरायतना-
दवदानमित्याश्रयायनवचनाच्च । तथा, देवतायै गृहीतस्य स्कन्देन भूपतये' इत्यभिमत्या-
यमेव विधिरादानायोभ्यत्वे तु तदेवाऽऽदाय यजेत । तथा देवतान्तरायेऽप्यसमाप्ते कर्माणि
स्मृते तदानीमेवेज्या निर्वापो वा । समाप्ते त्वग्यन्वाधानादारभ्यान्तरितयाभार्या पुन-
रिज्या ॥ ४५ ॥

यद्याहुती विपरिहरेयुर्मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं
जुहुयात् ॥ (ख० १५) ॥ ४६ ॥ यस्य देवते
अवदाने वा याज्यानुवाक्ये वा विपरिहरेयुस्त्वं
नो अग्ने स त्वं नो अग्न इत्येताभ्यां संततिं
जुहुयात् । सर्वत्रान्तरिते विपरीते च ॥ ४७ ॥

यस्य देवते विपरिहरेयुर्व्यत्ययेन नयेयुर्कृत्विजः । यथा निर्वापावाहनादिप्रथममग्नी-
षोमयोः कुर्युरथाग्नेरिति । प्रथमं पूर्वार्धादवदाय, अथ मध्यादित्यवदानविपर्यासः ।

संस्था—अग्नीषोमीयांदाग्निं यजत्याग्नेयादग्नीषोमावित्यादि हविषाम् । याज्यामनुवाक्यां कुर्यादनुवाक्यां वा याज्यामबोदितां वाऽन्यत्र कुर्यादुभे वाऽबोदिते इति याज्या-
भुवाक्ययोः ।

सर्वत्रोक्तविषयेऽन्यत्र चार्य विधिः । उक्तविषये तु पूर्वेण विकल्प्यते तत्र प्रधाना-
न्तराये—कूर्वा प्रायश्चित्तं, पुनः क्रिया पूर्वत्रैव दर्शिता । यदाऽङ्गमप्यन्तरितमसंस्थिते
तत्रै स्मृतं तदुपकारसमं च तदपि क्रियते । द्रव्यसंस्कारस्तूपयुक्ते द्रव्ये न क्रियते
तर्षत्वात् । तथा समन्त्रकैः कर्मण्यमन्त्रकमपवृत्ते (क्ते) प्रायश्चित्तमेव न पुनर्मन्त्रप्रयो-
गस्तादर्थ्येति पुनः प्रयोगो वा यावदन्ते वा व्यापयेतेत्यत्रोक्तान्वयत्वात् । तथाच भर-
द्वाजः—अपवृत्तार्थस्य कर्मणो मन्त्रप्रयोगः कृताकृत इति । द्राह्यायणेन चोक्तम्—‘यजु-
न्तर(रा)येऽन्वाहारं ध्यानजर्ष्ये उपेक्षणं शाण्डिल्यः’ इति । होममन्त्रान्तर(रा)ये तु
पुनर्होमोऽन्यत्र प्रतिनिगद्य होमेभ्यः । तेषु तु नाऽऽवृत्तिर्याज्याप्राधान्यात् ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥

यदि बहिष्यारिष्याहुतिः स्कन्देदार्मीध्रं ब्रूयादेताः
संकुष्य जुहुवीति । ताः सोऽज्जलिना संकुष्य
जुहुयान्मा यजमानो रिषन्मा पत्नी मा यज्ञो मा
यज्ञपतिः स्वाहेति तस्मै पूर्णपात्रं दद्यात् ॥ सा
मायश्चित्तः ॥ ४८ ॥

यदि पुरा प्रयागेभ्यो बहिष्यारिष्याहुतिः स्कन्देदित्यापस्तम्बः । यत्र पुरा प्रयागे-
भ्योऽप्याहुतिर्सम्यक् सोऽस्य विधेर्विषयः । यथा कर्मपात्रादि पूर्णपात्रः (त्रै) पात्रपूर्णो
(षी) श्रीषादि ॥ ४८ ॥

यदि पुरीषाञ्च उद्गा पतेत्स वा विजेत तमन्तर्वेद्या-
साद्य किमुत्पत्तासि किमुत्प्रोष्टाः शान्तः शान्तोरि-
हाऽऽगहि । अधोरो यज्ञियो भूत्वा सीद् सदनः
स्व मा सीद् सदनः स्व मा हिःसीदेव प्रेषित
आज्येन तेजसाऽऽज्यस्व मा नः किंचन रीरिषो
वीगलेषस्य शान्त्या अस्मिन्नासीद् बहिधीति
तमेतेन यजुषाऽभिमन्त्रयेदाभिवाऽऽधारयेत् ॥४९॥

उत्पतेत्कपालेभ्यः पात्र्यां वा प्रमादादपगच्छेत्स विजेत भिद्येत वा ततस्तमादाय
बहिष्यासाद्य किमुत्पत्तासि द्वाम्यामभिमन्त्र्य द्वाम्यामभिचार्य पुनः स्थाने स्थापयेत् ।
अस्तीणि तु बहिष्याभिमन्त्रेणाभिचारणे एव क्रियेते नोद्गासनादि ॥ ४९ ॥

९ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३११

भूत्वा प्रभवति यजमानो यस्यैतां यज्ञे प्रायश्चि-
त्तिं कुर्वन्ति ॥ (स्व० १६) ॥ ५० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशमश्रे चतुर्थः पटलः ।

भूत्वा भूतिं प्राप्य प्रभवति प्रभुर्भवति समानानामीश्वरो भवतीत्यर्थः । प्ररोचनाप्रद-
र्शनमादरार्थम् ॥ ५० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशमश्रे चतुर्थः पटलः ॥

अथ पञ्चदशमश्रे पञ्चमः पटलः ।

अथ सोमप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते—

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जन्मन्त
मशस्तम् । दूरे दृशं गृहपतिमथर्षम् । अग्निनाऽग्निः
समिध्यते सप्त ते अग्ने मनो ज्योतिर्जुषतः तस्यश्चि-
त्शयन्मे मनसश्छिद्रं यदापो(त्रो)यस्य वे तददः ।
अयं देवो बृहस्पतिः स्रं तदिस्रस्तु राघस्य ॥
विश्वकर्मा हविरिदं जुषाण्यः संतामैर्यज्ञः सृष्टिर्ग
तनोतु । या व्युष्टा उषसो याश्च सृष्ट्याऽग्नाः
संदधामि हविषा धृतेन । अय्यश्वासे । त्वं नो
अग्ने । सत्वं नो अग्ने । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम्
देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुः
वाक्स्तस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । स्वस्ति
न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृह-
स्पतिर्देवातु । पृषदश्वा मरुतः पृन्निमातरः शुभं-
यावानो विदधेषु जग्मसुः । अग्निजिह्वा मन्त्रवः
सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसाऽग्नयस्मिह ।
शतभिन्न शरदो अन्वि देव्य स्रधा नृशक्य जुरसं
तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो मदन्धि मू नो

मध्या रीरिषताऽऽयुर्गन्तोः । प्रेद्धो अग्न इत्येषा ।
 श्रुत्कर्णाय कवथे मेध्याय वचोभिर्नाकमुपयामि
 श्वसन् । यतो भयमभयं तत्कृषी नोऽग्ने देवाना-
 मव हेड युस्त्र । अग्नि वो देवमग्निभिः सजोषा
 यवि(जि)ष्टं दूतमंध्वरे कृणुध्वम् । यो मर्ते-
 (त्ये)षु निधुविर्कृतावातपुर्मूर्धा घृतान्नः पावको
 घृतमतीको घृतयोनिरग्निघृतैः समिद्धो घृतम-
 स्यान्नम् । घृतमुषस्त्वा सरितो वहन्ति घृतं पिब-
 न्तसुयजा यस्मि देवान् ॥ आयुर्दा अग्न इमो अग्ने
 सप्त ते अग्ने मनो ज्योतिर्जुपतां त्रयास्त्रिंशद्यन्मे
 मनसच्छिद्रं विश्वकर्मा युनज्मि त्वाऽग्निं युनज्मी-
 न्यानास्त्वा ॥ (ख० १७) ॥ अग्निर्न ईदित
 ईदितन्यैर्देवैः पार्थिवैः पातु । वायुर्न ईदित ईदि-
 तन्यैर्देवैरान्तरिक्षैः पातु सूर्यो न ईदित ईदित-
 न्यैर्देवैर्दिव्यैः पातु । विष्णुर्न ईदित ईदितन्यैर्देवै-
 र्दिस्यैः पातु । अग्निर्यजुर्भिः पूषा स्वगाकारेण त
 इमं यज्ञमवन्तु ते मामवन्त्वन्तु व आरभेऽनु मा
 रभध्व९ स्वाहेत्येतैस्त्रिभिर्नुवाकैरविज्ञातमाय-
 धिचे सोमे त्रयास्त्रिंशत्तमाहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥

तत्राश्रुतानि विशेषप्रायश्चित्तानि यत्र दोषाणां सोऽविज्ञातप्रायश्चित्तः सोमः । एत-
 दुक्तं भवति, पुरुषप्रमादालस्यादिभिस्तत्र प्रायशो भवन्त्येवान्येऽन्येदोषाः । न च ते सर्वे
 श्रुतप्रायश्चित्तविशेषा एव भवन्ति, विचित्रत्वात्तेषाम् । तस्माद्दृष्टदोषविघातार्था एता
 आहुतीर्जुहोतीति । तत्र— अग्निर्न ईदित इत्यादीनां त इमं यज्ञमित्यादिरनुषक्तः ।
 यथा पार्थिवैः पातु त इमं यज्ञमित्यादि । तथा— अग्नेर्यजुर्भिस्त इमं, पूषा स्वगाका-
 रैस्त इममिति च ॥ १ ॥

त्रयास्त्रिंशत्तं यज्ञतनूराग्निं ॥ २ ॥

नात्र पूर्वपूर्वानुद्रवणम्, अवषणात् ॥ २ ॥

पृथिवि भूवरि सिनीवालयुरन्ध्र आचिचे मनस्ते
 बुधो विवस्त इति वसतीवरीषु सवनीयासु वा
 विषिक्तासु सप्ताऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ३ ॥ सोम-

स्याऽऽज्यमसि हविषो हविर्व्योतिषां ज्योतिर्विश्वेषां देवानां भागधेयी स्येत्यभिमन्त्र्य सं वः सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । सं वोऽयमग्निः सिञ्चत्वाधुषा च बलेन च । सर्वमायुर्दधातु मे ॥ मान्दा वाग्नाः । आपो मद्राः । आदि-त्पश्यामि । आपो हि घ्ना मयो भुवो यो वः शिव-तमो रसस्तस्मा अरं गमाम व इत्येताभिः सप्तभिः सँसिञ्चेदभि वा मन्त्रयेत् ॥ ४ ॥

प्रतिपदमेकैकाऽऽहुतिः । भुवो विवस्त इति सप्तमी । सवनीयासु एकवानासु विवि-क्तासु स्कवासु । संसिञ्चेत् एव पुनराददीत् । यदा त्वादानायोग्यास्तदाऽभिमन्त्र-येत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

यादि प्रातःसवने पुरा होमात्सोमोऽतिरिच्येत तं चमसेष्वभ्युन्नयेयुरूप जुहुयुर्वा ॥ ५ ॥

प्रातःसवनेऽन्तिमस्य चमसगणस्य प्राग्घोमाद्यदि कलशादिषु पश्येयुरतिरिक्तं (ष्कानि) चमसेष्वानयेत् । उपनुहुयाद्वा परिप्लवादिनाऽर्वागनुवषट्कारात् । उपहोमास्तु परतो होमाद्दर्शनेऽपि यावदनुवषट्कारं लभ्यन्ते, उपहोमकालान्त्ययात् । प्राग्घोमादिति चानु-वषट्कारहोमोऽभिधेयः ॥ ५ ॥

हुतेऽतिरिक्तस्याऽऽशायित्वा स्तुतशस्त्रवन्तं कुर्युः सा प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

निर्वृते सानुवषट्कारहोमे दृष्ट्वा ततः स्तुतशस्त्रवन्तं सोमं कुर्यात् ॥ ६ ॥

होतृचमसमुख्या श्वमसानुष्ठीय बृहतः स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ७ ॥

अतिरिक्तादेवोपस्तरणं चमसानाम् । अत्र चमसानुष्ठीयेति वचनाच्चमसगणाय पर्याप्तसोम्यातिरेक एवातिरिक्तविधिः । अन्यथाऽग्निं नरादिविधेरेवेति सिद्धं भवति । केचिन्वाहुतिप्राप्तिरेकेऽप्येकधनाभिर्धयेत्त्वाऽतिरिक्तविधिं कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

नौर्धयेति मरुतामिति धयद्वतीषु स्तुवीरन् ॥ ८ ॥

मृच्चमोऽह स्तोमभाग इति ब्रह्मत्वविधावेव दर्शितम् ॥ ८ ॥

अस्ति सोमो अयं सुत इति वैतास्वेन्द्रावैष्णवी-भिर्होत्रे स्तुयुः ॥ ९ ॥

एतासु वा स्तुवीरन् नेतरयोरन्यतरेण साम्ना । अथवा—ऐन्द्रावैष्णवीभिहोत्रे ॥९॥

ऐन्द्रावैष्णवः होताऽनुश्रवति ॥ १० ॥

गतः ॥ १० ॥

एतदेव माध्यंदिने सवनेऽतिरिक्ते प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

यदि माध्यंदिनेऽतिरिक्तं पश्येदेतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

षण्महाः आसे सूर्येति सूर्येषु बृहता गौरवीतेन
वा स्तुवीरन् । एतदेव तृतीयसवनेऽतिरिक्ते प्राय-
श्चित्तम् । वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु बृहता गौर-
वीतेन वा स्तुवीरन् ॥ १२ ॥

स्तोत्रे विकार इत्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

अग्निष्टोमे सोमोऽतिरिच्येतोक्थं कुर्वति ॥ १३ ॥

तृतीयसवनेऽपि प्राग्भोमावृष्टं स एवाभ्युत्थयन्विषिरूपहोमो वा । हुते तु द्रव्य
अग्निष्टोमश्चेत्कृतस्तमुक्थं कुर्वति । तत्रातिरिक्तं रसमाध(ह)वनीये प्रकृतिवद्वारा कृत्वा
स्थाल्योक्थं गृह्णाति । तत एकधनानां यथार्थमित्येतदाद्या पञ्चहोतुः क्रियते । ग्राहव-
काशश्रुतकारास्तु लुप्यन्ते । प्रत्न(श्र)प्स्यन्तो ग्राहानवेक्षन्त इति वचनात् । ततः
प्रातःसवनवदुक्थं विगृह्णातीत्याद्युत्प्रेतः सर्वं राजानमित्यन्तं तन्त्रं तप्यते । स्तोत्रेषु
चोक्थवदेव स्तोमभागः । न ह्यद्वादशस्याऽऽवृत्तिः, उक्थत्वविधानात् ॥ १६ ॥

यद्युक्थये षोडशिनं यदि षोडशिन्यतिरात्रं यद्य-

तिरात्रे । (द्विरात्रं यदि द्विरात्र एकस्तोत्रमेव) ॥ १४ ॥

तृतीयसवनेऽतिरिच्येतेति कुर्वतेति षानुषङ्गः । सर्वः प्रयोगश्चैषां ग्रहग्रहणादिस्वध्य-
वद्द्रष्टव्यः । एकस्तोत्रमेवेति तृतीयसवनेऽपि सवनान्तरवदेकस्तोत्रमेव, न तूत्तरः क्रतु-
रित्यर्थः । अत्र सूत्रकारेण शाखान्तरानुसारादतिरात्रातिरेके द्विरात्रः । ततः परमेकस्तोत्रं
चोक्तम् । तैत्तिरीयकेऽतिरात्रातिरेकेऽप्येकस्तोत्रमेवोच्यते ' यस्यातिरात्रेऽतिरिच्यते
सं वै दुष्प्रज्ञानम् ' इत्यादिना । छन्दोगमहवृचैरपि तदेवाऽऽप्नातमनुमते च तत्संस्कल्प-
कारैः । वचनानि तु विस्तरमप्यात्र लिख्यन्ते । अतोऽतिरात्रातिरेकेऽप्येकस्तोत्रं युज्यते
विकल्पयितुम् । कात्यायनस्तु तत्रैकस्तोत्रमूक्त्वाऽऽह—' असौर्यामो वा ' इति ।
असौर्यामेऽप्येकस्तोत्रमेवाऽऽहोपग्रन्थकारः । अथो असौर्यामे गौरवीतमेव शिपिविष्टवतीषु
कुर्युः' इति । अथ विकृत्येकाहानां यथास्वं प्रकृत्युक्त एवातिरिक्तविधिरनुसंधातव्यः । वाज-
पेये त्वेकस्तोत्रमेवोक्तवानुपग्रन्थकारः । तथा तासु बृहन्निवनं वा जृम्भं कुर्युः, इति ।
अत्र पुनः सर्वस्थास्य सोमातिरेकविधेरनुग्रहमाचष्टे बौधायनः—' यथा यस्य प्रातःसवन

इत्यादि यथा ब्राह्मणमुक्त्वाऽऽह ' इति च्छन्दोगबह्वृत्तेषु कामयमानेषु ते चैत्र कामये-
रन्प्रातःसवनेऽतिरिक्ते यां स्थालीं राज्ञेऽतिशिष्टाय मन्थते तस्या उपरिष्ठादाग्रथणमा-
नीयाधस्तादुपगृह्णाति तं त्रिरभिविष्यन्दयति, सोऽभिविष्यन्दमानः सर्व एवाऽऽग्रथणः
संपद्यते तं त्रिरभिविष्कृत्य परिसृज्य सादयति ' इति । तथा माध्यदिनेऽप्येतमेव विधि-
भविष्कृतमुक्त्वाऽऽह । तृतीयसवनेऽतिरिक्ते हारियोजनमेवात्राभिविष्यन्दयति । न हि
पुनर्महणं विद्यत इति । कात्यायनोऽप्याह— 'पूर्वत्सवनादतिरिक्तस्योत्तरे स्यावनेके
तं निकामयमानोऽभ्यतिरिच्यत इति श्रुतेः । तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजनेऽवनीय होमः ।
अप्सु तावृजीषमिक्षस्याप्स्ववहरणम् ' इति । अथ यदा सूत्रकारमतदातिरात्रे द्विरात्रः
क्रियते तदा पूर्वमहः पत्नीसंघान्तं संस्थाप्य द्वितीयोऽप्स्वतिरात्रः कार्यः । उपरिष्ठा-
दुतिरात्रत्वाद्दर्शनानां व्युष्टिद्विरात्रप्रकृतित्वाच्च द्विरात्राणाम् । एवमन्येऽप्यहीनधर्मा द्विरा-
त्रधर्माश्च यथाप्रकृति द्रष्टव्याः ॥ १४ ॥

(तत्र) वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु बृहता गौरवी-
तेन वा स्तुवीरन् ॥ १५ ॥

तार्तीयसवनिक एकस्तोत्रे ॥ १५ ॥

यदि सोमौ ससुतौ स्यातां प्रथमानि चत्वारि
संभारयजूषि हुत्वा महासि रात्रियै प्रातरनुवा-
कमुपाकुर्यात् । तरिमन्परिहित एहि यजमाने-
त्युक्तेऽन्वारब्धे यजमाने संवेशायोपवेशाय गाय-
त्रिया अभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तात्प्रातःसवनस्य
जुहुयात् ॥ १६ ॥

यदि सोमयोः समानस(सु)त्यः स्यात् । आदितः प्रातःसवनस्य मुख्यमात्रे(ने) चतुर्भिः
संभारयजूर्भिर्हुत्वा प्रबोधनकाले प्रातरनुवाकयोपाकरणमन्वारब्धे यजमानेऽध्वर्युः(यजूर्भिः)
संवेशायोपवेशाय० अभिभूत्यै स्वाहेति एवमन्तेन जुहुयादिति भाष्यकृत ॥ १६ ॥

उत्तराणि चत्वारि संभारयजूषि हुत्वा संवेशा-
योपवेशाय त्रिष्टुभोऽभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तान्-
माध्यदिनस्य सवनस्य जुहुयात् । उत्तराणि
चत्वारि संभारयजूषि हुत्वा संवेशायोपवेशाय
जगत्या अभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तात्तृतीयसव-
नस्य जुहुयात् । उत्तराणि चत्वारि संभार-

यजूंश्चि हुत्वा संवेशायोपवेशायानुष्ठुभोऽभिभूतयै
 स्वाहेति पुरस्तादनूबन्ध्याया वपाया जुहुयात् ।
 उत्तराणि चत्वारि संभारयजूंश्चि हुत्वा संवेशा-
 योपवेशाय पङ्क्त्या अभिभूतयै स्वाहेति पुरस्तादु-
 दवसानीयाथा जुहुयात् । समिद्धेऽग्नौ ह्यन्ते
 प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा मा हासि-
 ष्टमिति द्वे आहुती ॥ १७ ॥

एवं सवनस्य सवनस्य चाऽऽवुत्तरोत्तरैश्चतुर्भिः संभारयजूभिश्छन्दसा सो(चो)त्तरे
 सह पङ्क्त्या । पञ्चसवनो दज्ञः । श्रीणि सवनान्यवभृथोऽनूबन्ध्वेति (आष० श्री०
 १४-७-३) इत्यापस्तम्बः । पञ्चसवनस्तु यजुः— अग्ने नयेति प्रातःसवनादि, अभि-
 षवादि माध्यदिनम्, आदित्यारम्भणम्, अवभृथोऽनूबन्ध्वेति पञ्च । अन्त्यसंभारयजुर्निगुज्यते
 छन्दस्त्वेकम् । ज्वलत्यग्नौ ह्यन्ते प्राणापानाविति । नपं कृत्वा कनस्पतेः ॥ १७ ॥

पुरस्तात्पाशुकात्स्विष्टकृतो जुहोत्येतिवतीः प्रवि-
 पदो भवन्ति । प्रेतिवन्त्याज्यानि ॥ १८ ॥

पुरस्तात्पाशुकात्स्विष्टकृतोऽध्वर्ये(यु)जुहोति । जप्रतीत्यापस्तम्बः । एतिशब्दः प्रेति-
 शब्दो निगद्यते । तान्याज्यानि भवन्ति वैश्वदेव्यादीनि ॥ १८ ॥

मरुत्वतीः पूषण्वतीर्वा प्रतिपदो भवन्ति ॥ १९ ॥

मरुत्वतीः पूषण्वतीर्वाऽऽरम्भ आज्यानाम् । ब्राह्मणाच्छंसिर्नो यत्सम तदभिवर्तः ।
 उभे बृहद्रथंतरे कर्तव्ये । सर्वेषु संसवप्रायश्चित्तेष्वेव विधिः ॥ १९ ॥

यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात्स्यादुक्थ्यं कुर्वीत ।

यद्युक्थ्यः षोडशिनम् । यदि षोडश्यातिरात्रम् ।

यद्यतिरात्रोऽप्तोर्यामम् । यद्यप्तोर्यामो द्विरात्रम् ।

यदि द्विरात्रस्त्रिरात्रम् । यदि त्रिरात्र एकस्तोत्रमेव ॥ २० ॥

यद्यग्निष्टोमः । तेन सह संसवप्रायश्चित्तविधिरात्मयज्ञः कर्तव्यः, संस्थाविधिकः ।
 यद्युक्थ्यसंस्था स्यात्परयज्ञः । षोडशिसंस्था स्वशास्त्रीययज्ञः, तैत्तिरीयकोक्थ्यसंसवे
 सोऽतिरेक उक्थ्ये अतिरात्र एव कर्तव्यः । यदि षोडशी परयज्ञः स्यादतिरात्रसंस्था
 कर्तव्या । यद्यतिरात्रः स्यात्त्रिरात्रः स्वयज्ञः कर्तव्यः । सर्वे गर्गत्रिरात्रवत् । यदि तु
 त्रिरात्रः परयज्ञः स्यात् । एकस्तोत्रमेव विवर्धते । यद्येकसोमातिरेकेण षोक्थ्यादि-
 विवृद्धिः ॥ २० ॥

अभिजित्कार्योऽभिजित्यै । विश्वजित्कार्यो विश्वस्य जित्यै ।
 सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या । श्रीशा-
 नुक्रोशे कार्ये वासिष्ठस्य निहवे उभे वृहद्रथतरे कार्ये ।
 सजनीयश्च सस्यं विहव्यश्च सस्यमगस्त्यस्य कया शुमी-
 यश्च सस्यमिन्द्रस्य निष्कोवलयं तानि सस्येदमिधत्ते ब्रह्मसाम
 कुर्यात् । अभिजितं विश्वजितं वा यज्ञक्रतुं कुर्यादिति सं-
 भेष्यति ॥ २१ ॥

आभिजिद्विश्वजिद्धा सर्वपृष्ठः सर्वस्तोमः सर्वस्याऽऽप्त्यैः सर्वस्यावरुद्ध्या इति
 ब्राह्मणम् । वैराजं शाकरं रैवतमिति सोमे तूययच्छन्दसः । संसंदेश एकविंश-
 स्तृणवत्त्रयास्त्रिंशद् इति । एवंछन्दसोऽतिरत्रो भवति । विश्वजितं (सर्वस्तोमः क्रतुनाम्)
 इति यस्मिंस्तस्य शंसनम् । ममाग्र इति । अगस्त्येन दृष्टं कया शुमीयं नी(नारि)वे
 ऋषियंमि जानियम्(यात् ।) प्रातःसजनीये वैश्वदेवे श्रिपेत् । विहव्ये माध्यंदिनीये ।
 महस्वतीये अगस्त्यस्य कयाशुमीयं तृतीयसजनीये वैश्वदेवेऽनुप्रोहेत् (शिपेत्) ऋतुरेधा-
 प्रथीगः—तौरश्रवसं कार्यमित्येषाऽऽहाऽऽस्तम्भः । क्रोशानुक्रोशे कुरुताऽद्विष्वेकमन्तम् ।
 पुरस्तात् प्रातःसजनात्संभेष्यति । प्रातःसजनात् प्रैवच्छन्दोमवहृक्वाभाः मत्तादिति ।
 एतदाभीनिषि विश्वजितं वा । यदुक्तं संभेषे सजनीयाद्भीनि च ॥ २१ ॥

पूर्ववत्सस्याप्यः । अभिशुत्यं वा दक्षिणाभिर्वो षष्ठी-
 याश्च यज्ञक्रतुं कुर्युः ॥ २२ ॥

अथवा पूर्ववत् संस्थापयितव्यः । य एवाऽऽरुन्वे वैवाभिवव उक्तो(ः) यद्यभिष्टोमः
 सोमः पुरस्तात्स्यात् इति । दक्षिणाभिर्वा(आ)नीयाः सम(सं) (दक्षिणाभिर्वी-
 यासं) बहुदक्षिणं शक्यज्ञात् । रथो वा वापन्तध्वनिं गच्छति ॥ २२ ॥

यावद्रथान्ध(ध्वन्)न्तरा गिरिं भिद्धा (रथा) नदी,
 तावता ससवः समानजनपदे ससवो नान्जः
 नपदे ससवो नाविद्विषणपोः ससवो विद्यत
 इत्येकेषाम् ॥ (ख० १९) ॥ २३ ॥

अन्य(याव)द्रथान्ध(न्य)न्तरेति वचनात्तद्रथान्यं तावत्त्वध्वनिं यजतो न संसव-
 प्रायश्चित्तम् । अत्र वा गिरि स्यात्तस्मिन्तस्य यजेत न संसवप्रायश्चित्तं, सो गिरिकारी-
 त्युच्यते, गिरिभिद्धा तत्रान्तरा न तत्र संसवदोषः (१) । गिरिको यथा सर्वतः सर्वतो मह-
 छिन्नैः स वा यत्रान्तरे वर्तते नानाभूते वाऽन्यत्र राज्येऽपि तत्रापि न संसवप्रायश्चि-
 त्तम् । अत्र शास्त्रान्तरमुपसंहरत्यापस्तम्बः—यावद्रथान्धमन्तरा गिरिगिरिभिद्धा नदी

व्यवेचात्पर्वतान्तराये वा त्रात्राराज्ययोर्वा संसवो ताविद्विषाणशोः संसवो विद्यत इति कङ्कतिब्राह्मणं भवति * (आप० श्रौ० १४-२०-४) इति । अन्वृत्तिस्त्वान्यं तत्र न संसवदोषः । विद्विषाणशोरेत्र संसवदोषो विद्यते । अविद्विषाणयोर्नास्ति संसवप्रायश्चित्तम् । अर्वागधि रभान्द्रायत्ततो लोके ॥ २३ ॥

अदि दीक्षितानामुपतप्तः स्यान्महानाग्नीध्रीयमु-
त्ससमाभ्याय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्यैकत्रिंशद्वि-
चवान्दर्भेषुक्षीलाश्च पूर्णपात्रेऽवघातं ब्राह्मणाय
प्रोक्ष्यापः परिभूयात्—जीवा नाम स्थ ता इमममुं
जीवयत् जीविका नाम स्थ वा इमममुं जीवयत्
संजीवा नाम स्थ ता इमममुं संजीवयतेति
प्रतिभूयात् ॥ २४ ॥

दीक्षितानां यत्रोपतापो ज्वरः स्यात् । त यजमान आयतने शोत इव । म करोति यजमानकर्माधि । तं परिभूयात्ऽऽग्नीध्रमण्डलं मवेत् । परीमं भरित इति नयनमन्त्रं आम-
स्तम्नीये ब्रह्मन्त्रः । वास्त्यस्माकं मयममन्त्रः । तूष्णीमानयनमिति वा गम्यते । आग्नी-
ध्रीय एव स उपसधाधार्जं बलमन्करणं परिस्तरणं च दर्भैर्जौहणस्तस्य दक्षिणत उपवि-
शति । दर्भेषुवाग्नीध्रीयमभिसुखमुदकपूर्णपात्रमुत्तरतो निषाद्यैकविंशतिकुशास्तम्नाश्च
क्षिप्यन्ते । त्रिसिर्मत्पैराप उच्यन्ते जीवा नाम स्थ ता इत्यादि । तृतीये च मन्त्रे तस्य
नामग्रहणं द्वितीयान्तं देवदत्तं संजीवयवेति भूयात् ॥ २४ ॥

या ज्ञाता ओषधय इत्योषधिसूक्तेनैवाभिरञ्जि-
इमिषिञ्चेत् ॥ २५ ॥

ओषधिसूक्तेन च ज्ञापयत्युदपात्रे या अपः ॥ २६ ॥

पायवत्येतासामर्षा ज्ञाप्यापानौ स उपाश्वन्त-
र्याग्नीं पातापसौ व्यार्जं स उपाश्वु सवनः पातु
वार्यं म येन्द्रवायवः पातु दक्षकतू वे मैत्रावरुणः
पातु चक्षुषी वे शुक्रामन्यितौ पाताश्विनं त
आश्विनः वात्वात्मानं स आग्रयणाः पात्वङ्गानि
स उच्यन्ते पात्वायुष्टे ध्रुवः पातु वीर्यं तेऽतिग्राहाः
पान्त्वसावित्प्रभिमृशति ॥ २६ ॥

अप्येनमभिमृशन्तीत्यापस्तम्नः । सर्वेऽभिमृशन्ति । असाविति नामग्रहणं संशुद्ध्या
॥ २६ ॥

प्रतिजपति प्राणापानी म उपास्वन्तर्गामौ पातां
 ध्यानं मे उपास्वु सवनः पातु वाचं म ऐन्द्रवा-
 यवः पातु दक्षकृतु मे मैत्रावरुणः पातु चक्षुषी मे
 शुक्रामन्थिनौ पातास्त्रोत्रं म आश्विनः पात्वा-
 त्यानं म आंग्रघणः पात्वंङ्गानि म उक्थ्यः पातु
 वायुर्मे ध्रुवः पातु वीर्यं मेऽतिग्राह्याः पान्द्विति
 मतिजपिते पुष्टिपत्नी पुष्टिं प्राणे प्राणवपानेऽपानं
 व्याने व्यानमुदान उदानं समानं समानं वाचि
 वाचमस्मै पुनर्धेहीत्याहुतिं जुहोति ॥ २७ ॥

यजमानं प्रतिजपत्यध्वर्युः । ब्रह्मेति वैखानसः । प्रतिजपिते पुष्टिपत्नी पुष्टिमिति
 होममन्त्रः । हुत्वा पूर्ववदभिर्भर्ष इत्यपस्तम्बः । भाष्ये तु स्वयं जपत्येतावेवोपांश्वन्त-
 र्यामा इति । तत आहुतिरःप्रीधीयेऽध्वर्युर्यथा पूर्वं कृतमभिर्भर्षणं तथैव न तु स्वयं जपः ।
 आशीधीय उत्पन्न एतत्कर्म, ननु पूर्वम् ॥ २७ ॥

न पुनर्भेषजं करोति ॥ २८ ॥

ततो निवृत्तिः ॥ २८ ॥

यदि श्रियेत प्राणवभृथादन्यवभृथं कुर्युः ॥ २९ ॥

यदि यजमानो श्रियेत प्राणवभृथादन्यवभृथं कुर्युः ॥ २९ ॥
 यदि यजमानो श्रियेत प्राणवभृथादन्यवभृथं कुर्युः । अस्य
 परिसमापने कृते नैमित्तिके नतु प्रत्यहविधानत् । अधिकारः पितृमेवेन यजमानार्थ-
 स्वात् कर्मणः स नास्ति यदर्थं तत् क्रियते । अन्ये त्वहः—आशु प्रसिष्यत इति ॥२९॥

अवभृथं वा गमयित्स्वोदाहृत्यावभृथादग्निभिरभिसमाहारं दहेयुः ॥ ३० ॥

अवभृथस्नानमन्त्रैरवभृथमन्त्रेणावभृथ इति । अथवा—' अवभृथं नैत्यां स्वकालेऽवभृ-
 थस्नानकाले तूर्णान् प्रोक्ष्याम्युदाहृत्य प्राणवभृथमुच्चैतारं पुरस्कृत्य, अथ लुप्तं यजमानकर्म
 निवर्तेते । संस्कार आशिक्षश्च आयुराशास्त इत्येवमाद्याः समाप्यं सांस्कृतं कर्तुं स्वैर्य-
 म्निभिः । ये पितृमेवेन व्यापारं गच्छन्ति तैर्यथालोकं दहेयुः । पत्नीप्रघाणेऽ(मरणे)प्ये-
 तदेवेति गीमांसकाः । तस्या अपि प्राधान्यात् । पत्नीं अङ्गं, तस्मात् तस्या इत्युप-
 देशः ॥ ३० ॥

एतावदेकाहे ॥ ३१ ॥

एतावदेकाहे विधानात् ॥ ३१ ॥

अर्गणे त्वाहर दहेत्युक्त्वा दक्षिणाग्नेरङ्गारं
 निर्वर्त्य निर्मन्थयेन वा दहेयुः ॥ ३२ ॥

अहर्गणे तु सत्रेऽहीने वाऽऽहर दहेत्युक्त्वा यजमानमात्मानमध्वर्युराहर तं यजमानं मृतं विधिना दह तं चैनमिति प्रैषार्थः । दक्षिणात्रेर्गृहीत्वाऽङ्गाराजिर्मन्थयेन वा, मृतस्य यजमानस्य दहनं तूष्णीममात्यैः कर्तव्यम् । वर्तमानमहः परिसमाप्यास्य पत्नीसंथानान्तं कर्मान्ये कुर्युः ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यामस्थिक्लृम्भं निदधाति ॥ ३३ ॥

यजमानस्य चेति शेषः ॥ ३२ ॥

तिसृभिः सार्पराज्ञीभिरभिप्रतिहृताभिरुज्ञातारः
स्तुर्वीरन् ॥ ३४ ॥

उद्गातारः सार्पराज्ञीभिः स्तुवीरभिति तिसृभिरस्थीति ॥ ३४ ॥

इतर ऋत्विजो होतुप्रथमाः प्राचीनाधीतिनो
यामीरनुश्रुवन्तः सार्पराज्ञीनां कीर्तयन्तो दक्षिणा-
न्कैश्वपशानुद्ग्रथ्य सव्यान्प्रस्रस्य दक्षिणानुरूना-
घ्नानाः सव्यानित्येकेषाम् ॥ ३५ ॥

ऋत्विजो होतुप्रथमाः प्राचीनाधीतिनो दक्षिणाङ्केश्वपशानुद्ग्रथ्य बद्ध्वा सव्या-
न्मुक्त्वा दक्षिणानुरूनाघ्नाना विपरीतमित्येके ॥ ३५ ॥

त्रिः प्रसन्नं मार्जालीयमनुपरीयुः ॥ ३६ ॥

अस्मीनि त्रिः प्रसन्नं परिगच्छन्त्यप नः शोशुचदधमिति मन्त्रेणानेन पश्चधामिधं
ययो दधारेति सार्पराज्ञीश्च कीर्तयति । यत्स्तुतमननुशामि(?)स्तामिति लिङ्गात् । उञ्चै-
स्तुष्टमानसाः सार्पराज्ञीः । सव्यान्बद्ध्वा दक्षिणान्मुक्त्वा सव्यानुरूनाघ्नानाः स्त्रीरेव
प्रतिनिधिमप नः शोशुचदधमित्येतेनैव तत्कृत्वोदकमुखा गच्छन्ति । अथैभ्यो यजमा-
नेभ्यो दक्षिणतोऽश्मानं परिधिं दधाति—इमं जीवेभ्यः० पर्वतेनेति विशेष्य(षोऽ)कृता-
स्वहीनसंततिषु पूर्वकाल एव राज्ञौ परिस्तरणान्ते महाराधे बुद्ध्वा यत्प्राप्तकालमहस्तन्त्रं
कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा मैत्रावरुणाग्रा वा मार्जाली-
यन्यन्ते भसानुपनिनीयुः ॥ ३७ ॥

अग्निष्टोमनिमित्तं कुर्वन्त्यपसमूहनं, तस्य भूयस्त्वात् । तस्मादेव स्तोमान्(मा) गृह्यन्ते ।
तथा दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तेषूपशेषु नान्यंभाज्यं निरुप्यते । केचित्तस्वयार्थे सोमक्रयं
कुर्वन्ति । अयमग्निष्टोमो नैमित्तिक इतरेषां मृतस्य नाधिकतर इति न्यायः । तदा सर्वे
याजमानां कुर्वन्ति । सूत्रकारमतिस्तु तस्यायं यज्ञ इति तदा तु जपानां याजमानानां
संस्काराणाम्—आयुराशास्त इत्यादीनां लोपः । अग्निष्टोमसंस्कारु सोमे चैन्द्रवायवाग्रा

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३२१

ग्रहा मैत्रावरुणाग्रा वा । यामीषु सर्वस्तोत्राणि । स्तोत्रे स्तोत्रे वर्तमानेऽस्थिघटो निशी-
यते । मार्जालीयेऽअङ्गप्रधानमक्षान्निनियन्ते ॥ ३७ ॥

अत्र आयूःषि पवस इति प्रतिपदं कुर्वीरन् ॥ ३८ ॥

अत्र आयूःपीति सर्वस्तोत्राणामारम्भः । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—‘रथंतरसामैषां
सोमः स्यात् । आयुरेवाऽऽत्मन्दवतेऽथो पाप्मानमेव विनहतो यन्तीति विज्ञायते’ ।
(आप० श्रौ० १४-७-२२) इत्यादि । रथंतरपृष्ठ एवायं स्तोत्रविधिः । अस्मि-
न्पत्नीसंयाजान्ते कृते तस्याग्रयोऽपशीयन्ते निर्मथ्य पितृमेधादिप्रकृतिवच्छेषं समापयन्ति ।
सत्रमहीनं वा । यस्त्वकृतो देवसस्तस्मादारम्भ मृतस्य च यत्कर्म तत्सर्वं कुर्वन्ति !
तस्मिन्निर्हारपक्ष एष विधिरनाथस्य ॥ ३८ ॥

एतावदनाथे नाथवतस्तु दग्ध्वाऽऽधीन्युपनह्य
यस्तस्य स्वो नेदिष्टी स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्ष-
यित्वा तेन सह यजेरन् ॥ ३९ ॥

एतावदनाथे नाथवत इति हेतुवचनात् । यदि तु नाथवान्दग्ध्वाऽऽहर दहेत्सुकृत्वा
दक्षिणाग्रेरङ्कारेण कृष्णाजिनेऽस्थीनि बद्ध्वा निघाथ तस्मिन्नपि न दृश्यन्ते । मृतस्थ
यः पुत्रः सोदर्यो भ्राता वा मृतस्य स्थाने दीक्षित आत्मसंस्कारे न वपनमिति केचि-
द्व्याचक्षते । यस्याऽऽवृत्तिः । प्रेताग्रयस्तु ये दीक्षितास्त एव तिष्ठन्त्या क्रतुसमाप्तेः ।
येनेष्टयोऽग्रयस्ते गृहे तिष्ठन्ति नित्यकर्मापि तस्य क्रियते । प्रवासागतस्य चेन्न स्वयं तु
पितृशुश्रूषां कुर्वन्प्रतिनिविर्धे एतेन सहेतरयानमानस्तिष्ठति । मृतस्य यजमानस्य कर्म
यः करोति ये त्वितरे यजमानास्ते ॥ ३९ ॥

संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः । अग्निष्टोमः सोमो
रथंतरं गौरधीतं वा साम सप्तदशः स्तोत्रो व्याख्याते
ग्रहाग्रे स्तोत्रेऽस्थिकुम्भमुपनिदधाति ॥ ४० ॥

संवत्सरे पूर्णेऽस्थीनि याजयेयुरिति श्रुतेः । जपो यजमानसंस्कारश्च निवर्तते ।
अर्थलुप्ता आयुराशास्त इत्येवंविधा आशिषश्च । दीक्षणीया तु देवतापरिग्रहार्थेन न
दीक्षार्थेन । अग्निष्टोम ऐन्द्रवायवाग्रा मैत्रावरुणाग्रा वेत्येवमादि पूर्वास्थियज्ञवत् । अनुत्पन्ने
तु मार्जालीये ये तक्षास्तेषां तु त्याग उत्करे । द्वादशमासात्मकमस्यास्थियज्ञस्य दक्षिणा
उदवसानयान्तं पृष्ठशमनीयं मैत्रावरुणामिक्षां वा कृत्वा क्रियतेऽस्थियज्ञः । एष विधिः
सूत्रकाराणाम् । मीमांसकानां तु पृथक्पृथक् पृष्ठशमनीयं सौत्रामण्यामिक्षां कृत्वा यथैव
पूर्वयज्ञे दीक्षिताः सह(व)नेष्टिना(दद्या) कुर्वन्ति । तेषां नैमित्तिको यजेत प्रमीत इति

यावज्ज्विश्रुतेः । नित्यानां निवृत्तिः । अग्निहोत्रं तु मृतहोमे न क्रियते चतुरात्रमह्य-
मानानां लौकिकत्वश्रुतेः । अग्नेर्गुप्त्यर्थत्वादिति अनुपदकारवचनाच्च । केचित्तदह्यमा-
नाग्नीन्धारयन्ति । संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति वचनाच्च लौकिका भविष्यन्तीति मृत-
पत्न्यास्थिचक्षेऽपि दीक्षिते घत्नीकर्म च करोति नेष्टिसर्मापतः ॥ ४० ॥

यामेन साम्ना स्तुवते । द्वादशशतं दक्षिणा । (ख० २०) ॥ ४१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

गतः ॥ ४१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्यारूपायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

=====

अथ पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

यदि सत्राय दीक्षेताथास्य साम्युत्थानं जायेत ।

सोममय(वि)भव्य विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तो-

मेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत ॥ १ ॥

सत्राय सत्रार्थम् । यज्ञशून्यसत्रेण यक्ष्य इत्युक्त्वा यदि न यजेत । यो यक्ष्य
इत्युक्त्वा न यजत इति लिङ्गात् । याऽत्र योक्ष्य इत्युक्त्वेति विधिप्राप्तं त्रैधातवीया-
मेके ऽसहस्रदक्षिणां समापन्नन्ति (आप० श्रौ० १४-८-२) इत्यापस्तम्बः ।
सा सहस्रदक्षिणा कार्या । सत्रे दीक्षित्वा रोगादिना निमित्तेन मध्य एवेत्थात्तुमिच्छेत्स
सोमस्य स्वांशं गृहीत्वा स्वाग्नींश्च समारोप्य गत्वा कृतान्तादेव प्रक्रम्य विश्वजिद्विधिना
ऋतुः समापनीयः । एवमतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत इति
वचनात् । न चास्य सप्तदशोऽग्निष्टुद्भवति । अत एव विधेरयज्ञविधेः ॥ १ ॥

कृतान्तात्कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

कृतान्तो यमः । तस्य संबन्धात्पैतृमोधिककर्माणि प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अवलिरुवोस्वायास्तैरन्यां मृदं सस्कृत्य कुर्यात् ॥ ३ ॥

यदि दीक्षासूत्तिष्ठासेदित्यापस्तम्बः । स चोस्वायाः पांसूनपादाय तैरन्यां मृदं समृज्य
तूष्णीमुखां कृत्वा तस्यामुख्यमुत्पादयेत् ॥ ३ ॥

अवलिरुव्य पशुशिरसां तूष्णीकेध्वाश्लेषयेत् ॥ ४ ॥

तथा पञ्चपशुशिरोभ्यो लेशानपादाय लौकिकेषु पशुशिरःस्वाश्लिष्य मृदा प्रालिष्य
निदधाति ॥ ४ ॥

प्रणीत आहवनीये तूष्णीमग्निं हरति ॥ ५ ॥

‘ प्रणतिऽग्नौ तूष्णमिन्द्रं प्रणयेत् । मन्त्रवन्तमित्यपरम् ’ (आप० श्रौ० १४-
८-१०) इत्यापस्तम्बः । प्रणीतेऽग्नावुत्तिष्ठत इत्यनुषङ्गः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

संचितेऽग्नावुत्तिष्ठतो न साम्भ्युत्थानेऽग्निचयनं
विद्यते ॥ ६ ॥

‘ चितेऽग्नावुत्तिष्ठतो नाग्निचित्या विद्यते । तूष्णीं वाऽग्निं चिन्वीत । मन्त्रवन्तमित्य-
परम् ’ इति भरद्वाजः ॥ ६ ॥

भाचीनमुदीचीर्न बोदवसाय विहारं साधयित्वा
सर्वपृष्ठ्या (ष्ठ्या) यजेत । सर्वकतुभ्य आगूर्याश-
क्यमाने यष्टुम् । धैघातवायिया सत्रे तु विश्वजि-
ताऽतिरात्रेण ॥ ७ ॥

आगोरणं मनसा संकल्पः । वाचा चेत्यपरम् । सूत्रार्थः पूर्वैर्व्याख्यातः ॥ ७ ॥

यदि सुन्वतामाहवनीयोऽनुगच्छेदाग्नीध्रात्प्रणये-
युरेनं यद्याग्नीध्रो गार्हपत्याद्यदि गार्हपत्यो
मन्धेयुरेनम् ॥ ८ ॥

सुन्वतामिति जात्याख्यायामिति बहुवचनम् । नतु सत्रार्थम् । औत्तरवेदिकस्याऽऽ-
ग्नीध्रियोऽग्निर्योनिस्तस्यापि शालामुस्तीयः । तस्य स्वदक्षिणमन्थनम् । प्राक्त्वाग्नीध्रप्रण-
यनादौत्तरवेदिकस्यान्वाहितविधिना प्रणयनं शालामुस्तीयात् । तस्य तु तेनैव विधिना
मन्थनं प्र[स]क्तौत्तरवेदिकप्रणयनात्तेनैव विधिनाऽस्य प्रणयनं प्राजहितात् । प्राजहि-
तदक्षिणाग्निस्त्वान्वावसथ्यानां तु यथाप्रकृत्यन्वाहितविधिरेव सर्वत्र ॥ ८ ॥

यस्माहारोरुद्वायेत्तस्यारणी कुर्यात् ॥ ९ ॥

अत एव पुनर्मन्धेदित्युक्तम् । तत्र यद्वास्मातोऽग्निरन्ततोऽनुगच्छेत्तच्छिन्वाऽरणी
परिकल्प्य मन्धेत् ॥ ९ ॥

ऋमुको भवति ॥ १० ॥

धनुरादिनिर्लेखनप्रभवाः शकलाः ऋमुकः, तत्रेन्धनार्थे भवति ॥ १० ॥

ब्रह्मण उद्गात्रे होत्रेऽर्चये च चतुरो वरान्दद्यात् ॥ ११ ॥

मुख्याश्चत्वारो महर्त्विजः ॥ ११ ॥

यद्यक्रीतं सोममपहरेयुरन्यः क्रैयः ॥ १२ ॥

प्राक्क्रयादपहरणे पुनराहृत्य ऋय एव कार्यो नान्यत्प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

यदि क्रीतं यो नेदिष्ठी स्यात्तत आहृत्याभिषुणुयात् ॥ १३ ॥

श्रीतस्यापहरणे यो नेदिष्ठी नेदिष्ठः सोमसंनिष्कृष्टदेश इति यावत् । ततो यावद-
र्धमाहृत्य तमेवाभिषुण्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

सोमाद्वाराथ सोमविक्रयिणे वा किञ्चिदधात् ॥ १४ ॥

य इदानीं सोमस्य हर्ता यो वा पूर्वं सोमविक्रयी तयोरन्यतरस्मै यथाश्रद्धं
दधात् ॥ १४ ॥

यदि तं न विन्देयुः पूतीकानभिषुण्यात् । यदि
न पूतीकानथ फाल्गुनानि । यदि न फाल्गुनान्य-
थार्जुनान्यथाऽऽदारान् । यदि नाऽऽदारान्या एव
काश्चाऽऽर्द्रा ओषधीराहृत्याभिषुण्यात् ॥ (स्व०२१) ॥ १५ ॥

पूतीकादथ ओषधिविशेषाः । फाल्गुनानि तृणविशेषाः । तेष्वदाराः फाल्गुनानि
च समुच्चीयन्ते । तत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—‘पूतीकाभाव आदारान्फाल्गुनानि च
यानि श्वेततूलानि स्युस्तदभावे याः काश्चौषधीः क्षीरिणीररुणदूर्वाः कुशान्वा हरितानिति ।
बाजसनेयकम् । अप्यन्ततो ग्रीहियवान् ’ (आप० श्रौ० १४-८-१३) इति ।
तत्राऽऽदारादयोऽपि सोमस्यैव प्रति निधयो न पूतीकादेः सोमस्याऽऽत्वात् । तेन सर्वेषां
तद्धर्मतच्छब्दैर्भवतः । हरितानित्येव सर्वालाभेऽपि हरितान्त्रीहिस्तम्बान्यवस्तम्बा-
न्वाऽभिषुण्याच्च त्वसमाप्य विरमेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रतिधुक् प्रातःसवने पूतीकाश्च । दधि च माध्यं-
दिने सवने पूतीकाश्च । शृतं च तृतीयसवने
पूतीकाश्च ॥ १६ ॥

प्रतिधुवादथः पूतीकाश्च सहाभिषूयन्ते, न तु श्रयणं प्रतिधुगादिभिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अपिवा प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्तोमाच्छी-
णाति । शृतेन माध्यंदिने सवने दध्ना तृतीय-
सवने नीतमिश्रेण ॥ १७ ॥

सर्वेष्वप्येतेषु प्रतिनिधिकल्पेषु प्रतिधुगादिभिः सर्वसोमानां श्रयणं स्यात् । समुच्ची-
यते च तत्तत्प्राकृतैः श्रयणैर्मंत्रावरुणादीनाम् । प्रतिधुगशृतं दुग्धमात्रं पयः । तथा च
भरद्वाजः—‘प्रतिधुगिति दुग्धमात्रं स्यात् ’ इति । नीतमिति नवनीतम् । तन्मिश्रेण
केवलेन वा दध्ना श्रयणम् ॥ १७ ॥

अग्निष्टोमः सोमः स्याद्रथंतरसामा ॥ १८ ॥

आरब्धः ऋतुरग्निष्टोमान्त एव कार्यो रथंतरसामा च यद्यपि संस्थान्तरं सामान्तरं
वाऽभिहितमासीत् ॥ १८ ॥

एकां गां दक्षिणां दद्यात्तेभ्य एव ॥ १९ ॥-

यद्यपि पुनरिज्यायां तेभ्यो दास्यन्ते दक्षिणास्तथाऽपि तेभ्य एवेत्यर्थः । एवं च पुनरिज्यायामपि त एवर्त्विज इति सिद्धं भवति ॥ १९ ॥

पूरा द्वादश्याः संवत्सरे वा । तस्मा एव क्रतवे
पुनर्दीक्षित । तत्र तद्दद्यात्पूर्वस्मिन्दास्यन्त्स्यात्
त एवैनमृत्विजो याजयेयुः ॥ २० ॥

प्रतिनिधिना प्रवृत्तस्य क्रतोः कर्मान्तरत्वभ्रमादृत्विगन्तरणरिग्रहनिरासार्थोऽयं नियमः । ब्राह्मणवाक्यमेतत्पुनरिज्याविधानार्थं व्याख्यातुमुदाह्रियते कल्पान्तरे पुनः सोमं क्रीणीयादिति लिङ्गेन पुनरिज्याऽनुमीयते । वाक्यशेषश्च भवति यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छति, इति । अत्रैवमुच्यतां तर्हि कियदन्तः पूर्वक्रतुः कियदादिश्रोत्ररः कश्च तस्य कालः का वा संस्थेति तदेतत्सर्वमाहाऽऽपस्तम्बः—‘अवभृयादुदेत्य पुरस्ताद्द्वादश्यास्तस्मा एव क्रतवे पुनर्दीक्षित’ इति । अवभृयान्तस्तावत्पूर्वः क्रतुः । दीक्षणीयादिश्रोत्ररः । दीक्षायाश्च पूर्वमुत्थाप्रभृत्यर्वाद्द्वादशरात्रात्कालः । तस्मा एव च क्रतवे दीक्षित यत्संस्थः प्रागारब्ध इत्यर्थः । आश्वलायनस्तु अत्र पूर्वमपि क्रतुमुदवसानीयान्तमुक्तवान् । यथा यज्ञं संस्थाप्योदवसाय पुनर्यजेत, इति । विकल्पं त्वाह काल्पायनः—‘यथा समाप्य पुनर्यज्ञोऽवभृयान्तो वा’ इति । तत्र तद्दद्यात्पूर्वस्मिन्दास्यन्त्स्यादिति । तामेव दक्षिणां दद्यात् । यां पूर्वस्मिन्क्रतौ दास्यन्त्यात् । दक्षिणोत्कर्षवचनसामर्थ्यात् प्राग्दक्षिणाभ्योऽपहार एवायं विधिः । दत्तासु दक्षिणासु रसस्यर्वाषिस्य वाऽपहारैऽपि समाधिरेव प्रतिनिधिना । तथा प्रवृत्तद्रव्यलाभे नायं विधिः सर्वज्ञ । तथा चाऽऽश्वलायनः—‘सोमोधिगमे प्रकृत्येति एवं च पूर्तीकानेव क्रीतवतस्तदपहारे पुनस्तानेव लभमानस्य नायं विधिर्भवति । तथा सर्वापहार एवायं विधिः । असर्वापहारै त्वतिशिष्टमन्येन वर्धयित्वाऽभिषुणुयुः । सर्वः क्रीतापहारविधिः क्रीतनाशदोषयोरपि दर्शनार्थः, तुल्यन्यायत्वात् । अभिदग्धे तु तत् प्रायश्चित्तं चदपहत इति लिङ्गाच्च । तथा क्रीते राजर्षिं नष्टे दग्धे वा’ इत्याश्वलायनः ॥ २० ॥

अथ यदि सदोहविधानान्पभिदहोरन्ब्रह्मन्ध्वर्युः

स्पाशयेत् । श्लोत्राप्युद्राता । शस्त्राणि होता ॥ २१ ॥

महान्गृहीतानगृहीतान्हुतान्होप्यमाणाश्चाध्वर्युः स्पाशयेदबुध्येतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अनभिदग्धे सोमे कृतान्तात्कर्मणि प्रतिपद्येरन् ॥ २२ ॥

‘पार्श्वतो देवयजनमध्यवसाय कृतान्तादेव प्रक्रमेयुः’ इत्यापस्तम्बः । देवयजनमवसाने वेदिकरणादीनि तूष्णीं क्रियन्ते मन्त्रेण वा प्रागुक्तन्यायात् । तथाऽनावृताः

क्रियेरन्नावृता वेत्याश्रलायमः । कृतान्तादिति यावत्कर्म कृतं ततः परं तन्त्रमित्यर्थः ।
प्राग्ब्रह्मादिमण्डपदाहे तु न देवयजनान्तरं गम्यते ॥ २२ ॥

दग्धे तत्प्रापश्चित्तं यदपहृते ॥ २३ ॥

अभिदग्धे तु सोमे यदपहृतप्रापश्चित्तं यो भेदिष्ठी स्यादित्यादि तदेव भवति ॥२३॥
पञ्च मा दक्षिणा ददाति । पञ्च वरानित्येकेषाम् ॥ २४ ॥

या तत्रोक्ता गौरेकां दक्षिणां दद्यादिति तस्याः स्थाने तत्र पञ्च दद्यात् । अनहु-
होऽपि प्राप्त्यर्थं वरवचनम् । प्रवृत्तद्रव्यस्य लाभे त्वत्रापि प्रकृत्वा समाप्तिर्द्रष्टव्या ॥२४॥

यदि श्रावा दीर्येत शुतानस्य मारुतस्य साभ्रा
स्तुवीरन् । ब्रह्मसान्नेत्येकेषाम् ॥ २५ ॥

यदि प्रातःसवने श्रावा दीर्येत पुरस्ताद्ब्रह्मिष्पवमानादित्यापस्तम्बः । दीर्येत खण्डितः
स्थात् । शुतानस्य मारुतस्य यस्साम तेनात्र स्तुवीरन् । यद्यपि न तस्य च्छन्दोगैर्ब्रह्म-
सामत्वमुक्तं तथाऽप्यत एवानुवादात्कचिद्विधिर्द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥

यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपि-
विष्टवतीषु स्तुवीरन् ॥ २६ ॥

व्याख्यातमिदं ब्राह्मणे—‘ यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपिविष्ट-
वतीषु स्तुवीरन् यदि मध्यंदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं साम कुर्युः । यदि तृतीयसवने
एतदेव ’ इति । तथापि ब्राह्मणमेवानुसंधातव्यमित्यर्थः । कलश इति द्रोणकलशास्यैक-
देशग्रहणं, यथा सत्यभामा भामा भीमसेनो भीम इति । दीर्येत भिद्येत ॥ २६ ॥

यदि मध्यंदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं साम
कुर्युः । यदि तृतीयसवने एतदेव ॥ २७ ॥

निधनमन्तिमा भक्तिः । तद्वषट्कारो यस्य तद्वषट्कारनिधनं तस्साम गायेयुः ॥२७॥

यदि कलशो दीर्येत वषट्कारनिधनं ब्रह्मसाम कुर्यु-
रित्येकेषाम् । सर्वेषामनघयवेन श्रूयते ॥ (ख० २२) ॥
॥ २८ ॥ असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभ्रुवे
स्वाहा विवस्वते स्वाहा गणश्रियै स्वाहा मलि-
म्लुचाय स्वाहा शूषाय स्वाहेति सप्ताऽऽहुतीर्हु-
त्वेन्द्रस्य ब्रह्मोऽस्य गृहीतो ब्राह्मो देवानां पुरसि
सं स्वा मपघे सह ग्रहैः सह पशुभिः सह त्विग्भिः
सह सौम्यैः सह सदस्यैः सह दाक्षिण्यैः सह

दक्षिणाभिः सह यज्ञेन सह यज्ञपतिना प्रवि-
शानि सह यन्मे अस्ति तेनेत्यभिमन्त्र्य ॥ २९ ॥

यद्वषट्कारनिधनं साम तद्गणाच्छंसि साम कुर्यात् । तथाऽसवे स्वाहा, इत्याहुतिषु
हुतास्वध्वर्युणा दीर्घमनुमन्त्रयते यजमानः । नोत्तरयोः सवनयोरयं विधिः । यदि प्रातः
सवने कलशो दीर्घेत (आप० श्रौ० १४-८-२९) इत्यापस्तम्बीये तु प्रातःसव-
नग्रहणादुत्तरविधावनुसवनमिति वचनाच्च ॥ २८ ॥ २९ ॥

सधेशाय त्वोपवेशाय त्वेत्यनुसवनं दीर्घे जुहोति ॥ ३० ॥

एतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनं दीर्घे पश्चाऽऽहुतीर्जुहोतीत्येके (आप० श्रौ० १४-८-८९)
इत्यापस्तम्बः । सवनत्रयार्थोऽयं कल्पः । तेन सर्वत्र विकल्प्यते । एवं कृते प्रायश्चित्ते
संघानीधद्रव्यैः कलशं प्रतिलिम्पेत् । तथा च बौधायनः—‘स यद्यवदीर्घो भवति प्रति-
लिम्पत्येनम्’ इति । धारणासमर्थत्वे त्वन्यं मन्त्रेण प्रचुञ्च्य तस्मिन्न(न्)समवनेयेत् ।
स्कन्धे तु रसे विधिमाह बौधायनः—‘आग्रयणादग्राऽऽहुं प्रस्कन्दयति’ इति । पूत-
भृदाववनीधयोस्तु दीर्घयोः सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वाऽयमेव प्रकारो द्रष्टव्यः । तथा च तावे-
वैकैकं प्रकृत्वाऽऽह बौधायनः—‘स यद्यवदीर्घो भवति लिम्पत्येनम्’ इति । तथा—‘आग्र-
यणादेवात्राऽऽहुं प्रस्कन्दयति’ इति । समानोऽयं प्रकार आग्रयणस्याल्पां विदीर्णायाम् ।
कलशात्तु रसोत्पत्तिः । यथोक्तम्—यदाऽऽग्रयणः कलशादिति ॥ ३० ॥

यदि सर्वैः पर्यायैरस्तुतमभिव्युच्छेत् षड्भि-
र्हन्त्रिस्तुयुः । तिस्रभिस्तिमृभिरितरेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदि सर्वै रात्रिपर्यायैः (आप० श्रौ० १४-२३-१२) इत्यापस्तम्बः । अतिरात्रे
त्रयो रात्रिपर्यायाश्चतुश्चमसगणास्तैस्त्रिभिरप्यस्तुते यदि व्युष्टा रात्रिः स्यात्तदा शिष्यपि
पर्यायेषु होतृशस्त्रार्थानि स्तोत्राणि षड्भिः षड्भिः स्तुयुः, इतराणि मैत्रावरुणाद्वाहणा-
च्छंस्यच्छावाकशस्त्रार्थानि तिस्रभिस्तिमृभिः । एवं द्वादशास्वपि रात्रिस्तोत्रेषु द्वाप्तः
कार्यः ॥ ३१ ॥

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुतमभिव्युच्छेदोत्रे
मैत्रावरुणाय चान्यतरस्य स्तुयुः । ब्राह्मणा-
च्छंसिनेच्छावाकाय चान्यतरस्य ॥ ३२ ॥

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुते प्रथममात्रेण स्तुते व्युच्छेत्तदा मध्यमपर्याये होतृ-
मैत्रावरुणार्थे द्वे एव स्तोत्रे स्तुयुः । ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकाथे तु लुप्येते । एतदेव विप-
रीतप्रुत्तरपर्याये । मध्यमोत्तमयोः पर्याययोरितरेतरापेक्षायां पूर्वोत्तरत्वं वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

यद्येकेन पञ्चदशभिर्होत्रे स्तुयुः । तिसृभिरिति-
सृभिरितरेभ्यः ॥ ३३ ॥

यद्येकेन पर्यायेणास्तुते व्युच्छेत्तदा होतुः स्तोत्रं यथाप्रकृत्येव पञ्चदशभिः स्तुयुः ।
इतराणि पञ्चभिः । अत्रेयं मीमासा—‘किमयमभिव्युष्टिशंक्कायामेव विधिरुताभिव्युष्टौ
संस्थाम्’ इति । शंक्कायाम्, इति ब्रूयात् । कुतः । ब्राह्मणेष्वभिव्युच्छेदित्येवाऽऽम्नानात् ।
नियतपरिमाणभूतासु स्तोमवचनानुपपत्तेश्च । न हि नियतकालपरिमाणा सर्वत्राभिव्युष्टि-
र्थेन तत्परिमिताः स्तोमाः नियम्येरन् । अतः सत्यामाभिव्युष्टौ नैमित्तिको हासः । न
त्वनभिव्युष्ट्यर्थे इति सांप्रतम् । तदुक्तमुपग्रन्थकारेण—अभिव्युच्छेदित्येव शाट्यायनि-
ब्राह्मणं भवति । तथा भाल्लविनां तथा कालविनां तथा तैत्तिरीयाणां तथा सर्वेषां विभ-
क्त्युपनिपातं एव स स्यात् । अप्यापि चेदनभिविवासासार्थोऽभविषदपरिमितः स्तोमोऽभवि-
ष्यत् । यथा नाभिविसेत् तथा स्तुवीरलित्येवाभविष्यत् । न ह्यनभिविवासासार्थे परिमा-
णमुपपद्यते । तेन तु परिमाणग्रहणेन जानीमोऽभिव्युष्ट्या संयुक्त एवायं कल्पो भवतीति
॥ ३३ ॥

अग्ने विवस्वदुषस इत्याश्विनस्य प्रतिपदं कुर्वीरन् ॥ ३४ ॥

त्रिष्वप्युक्तेषु निमित्तेष्वेवैव प्रतिपत् ॥ ३४ ॥

यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदिथात् । सर्वा अपि दाश-
तयः शस्येत् । सौर्ये पशुं बहुरूपमुपाकुर्यात् । यस्याऽऽ-
श्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवतीति विज्ञायते ॥ ३५ ॥

यदा सूर्यो न प्रकाशते मेघादिच्छन्नस्तदा संभ्रिमसेषु भस्मितेषु नानावर्णदलाग
आलभ्यते प्रसज्यते च तत्र सवनीयतन्त्रम् । दश मण्डलान्यथथा अस्या इति दशतयी
श्रकसंहिता । तस्या ऋत्रो दशतयीर्दशतयीरित्याहानतिभेदात् । ता बह्वीरप्यमुष्-
वाद्वा यावत्सूर्यः प्रकाशते ॥ ३६ ॥

यदि समन्वारब्धानां सर्पतामुद्राताऽपच्छिद्येत ।
यज्ञेन यजमानो व्युध्येतादक्षिणः स यज्ञक्रतुः
संस्थाप्योऽथान्य आहृत्यः ॥ ३६ ॥

स यज्ञ उद्वसानीयान्तः संस्थाप्यः । अथानन्तरे पर्वणि स एव क्रतुः पुनराह-
र्तव्यः ॥ ३६ ॥

तत्र तदद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात् ॥ ३७ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ ३७ ॥

ननु सन्नेते विषय एकैकस्यापच्छेदे । यदा पुनरेषां त्रयाणां द्वयोर्वा युगपदपच्छेद-
स्तत्र को विवेकः । किमत्र विवेचनीयं यावतामपच्छेदस्तावतां प्रायश्चित्तानि समुच्चेयन्ते
निमित्तसंनिपातात् । सत्यं समुच्चीयतां सर्वत्र प्रस्तोतृप्रायश्चित्तमविरोधात् । उद्गातृप्रति-
हर्त्रोस्तु विरुद्धे प्रायश्चित्ते कथं समुच्चेयेते, न ह्यदक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोः समु-
च्चयसंभवः । तत्राऽऽह—

त एवैनमृत्विजो याजयेयुः । अथ यदि प्रस्तोताऽ-
पच्छिद्येत यज्ञस्य शिरोऽपच्छिद्येत ब्रह्मणे वरं
दत्त्वा ॥ ३८ ॥

उद्गातृप्रतिहर्त्रोर्निमित्तसंनिपाते मुख्यत्वादुद्गातुरेव प्रायश्चित्तं प्रवर्तते न प्रतिहर्तुस्तेन
विरोधात् । तस्य तु कृते सर्वप्रायश्चित्तमात्रं भवति ॥ ३८ ॥

अथ पवमानात्सर्षतामुद्गातृणामपच्छेदे प्रायश्चित्तमारभ्यते —
स एव पुनर्वर्तन्यः ॥ ३९ ॥

स एव पुनः पूर्ववद्वृत्तिभरणविधिना वर्तन्यः ॥ ३९ ॥

अथ यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत पशुभिर्यजमानो
व्यूध्येत । पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ४० ॥

ऋतुदक्षिणार्थे सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ४० ॥

युगपदपच्छिन्नयोरुद्गातुः प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
प्रतिहर्तुः सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयात् ॥ ४१ ॥

युगपदपच्छेदे तूद्गातुः प्रायश्चित्तं प्रतिहर्तुः सर्वप्रायश्चित्तं जुहोतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥
अस्त्वेवं यौगपद्ये । क्रमादपच्छेदेऽपि किमयमेव न्यायः, नेत्याह—

पूर्वापरपच्छेदे यो जघन्यः सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

पूर्वापरयोस्त्वन्नयोर्धेतरो जघन्योऽपच्छिद्येत तत्रस्य प्रायश्चित्तमेव प्रवर्तते । सर्व-
प्रायश्चित्तमात्रं त्वितरस्य भवति । पूर्वाधेनैव जघन्यप्रायश्चित्तस्योत्पत्तेः । तथा च
मीमांसकाः—‘यौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्’ (मी० सू० १-१-१९) इति ।
एतदुक्तं भवति यदा प्रतिहर्ता जघन्यस्तदा सर्ववेदसमेव दीयते, न पुनरिज्या । यदा
तूद्गाता जघन्यस्तदा पुनरिज्यायैव भवति न तत्रैव ऋतौ सर्ववेदसमात्रमिति । तत्र तु पुन-
रिज्यायां सर्ववेदसं देयमिति प्रतीयात् । कुत एतत् । पूर्वस्मिन्ऋतौ प्रागुद्गातुरपच्छेदा-
त्प्रतिहर्त्रपच्छेदने तस्यैव प्राप्तत्वात् । तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादिति नियमाच्च ।
तथा च मीमांसकाः—‘यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरास्मिन्’ (जै०

सू० १-१-२०) इति । येषां त्वनुक्तमपच्छेदप्रायश्चित्तं ब्रह्मादीनां तेषां सर्वप्राय-
श्चित्तमेव सर्वत्र ॥ ४२ ॥

यशुद्गाता जघन्योऽपच्छिद्येत पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं
दद्यात् ॥ ४३ ॥

पूर्वसूत्रेण व्याख्यातम् ॥ ४३ ॥

यद्यार्भवे पवमानेऽपच्छिद्येत सर्वप्रायश्चित्तं जुहु-
यात् ॥ (ख०२४) ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

यदि माध्यंदिने पवमान एतदेव । आर्भवे सर्वप्रायश्चित्तमेव सर्वेषां कृते जुहुयात्
॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितार्था
प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

=====

अथ पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

यदि सोम उपदस्येत्सुवर्णं हिरण्यं द्वैर्घं विभ-
ज्यार्धमृजीषेऽतर्धायापोऽवनयेदर्धमभ्युन्नीय ग्रहैः
मचरेत् ॥ १ ॥

हिरण्यस्यार्धं द्रोणकलशेऽवधाय वसतीवरीर्मृहीत्वा तामु पयः क्षिपेत् । तत्सो-
मस्याने भवति । तस्मात्तु येषां ग्रहणं ग्रहाणां चमसानामर्धमभ्युन्नीय होमः पूर्ववत् ॥ १ ॥

ब्रह्मण उद्गात्रे होत्रेऽध्वर्यवे च चतुरो वरान्दद्यात् ॥ २ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ २ ॥

यथाग्रयणः स्कन्देदुप वा दस्येदितरग्रहेभ्यो
निगृहीयात् । यदीतरे ग्रहाः स्कन्देयुरूप वा
दस्येयुराग्रयणाभिगृहीयात् । अन्यान्जुक्ताद्भु-
वाश्च ॥ ३ ॥

गतः । शुक्रध्रुवरहितानां ग्रहाणां कलशस्य चाऽऽग्रयणो योगनिरिति ॥ ३ ॥

अथान्यं विधिमाह—

द्रोणकलशाभिगृह्णातीति सर्वग्रहाणां स्कन्धाना-
मुपदस्तानां वेति विज्ञायते ॥ ४ ॥

सर्वेषामेव ग्रहाणां शुक्रध्रुवसहितानामुपदस्तानां स्कन्धानां च कलश एव योनिरिति ।
त एते चत्वारो विधयस्तत्र तत्र विकल्प्यन्ते ।

केचित्तु—सर्वग्रहाणामित्यनेन पवमानग्रहाणामपि ग्रहणभिध्वा पूतमृदाषवनीययोर-
प्युपदस्तयोः कलशादुत्पत्तिमाहुः । तदयुक्तम् । ' यद्ग्रहो वा कलशो वा ' इति कल-
शस्य पृथग्ग्रहणेन पवमानग्रहाणामत्र ग्रहग्रहणेनाग्रहणावगमात् । अतः कलशावदाग्र्य-
णादेव तयोरुत्पत्तिः । यथा तं तं प्रकृत्याऽऽह बौधायनः—'आग्र्यणादेनाऽऽसुं प्रस्क-
न्दयति ' इति । चमसानां तु सर्वत्र पूतभृत एवोत्पत्तिः, तद्योनिस्त्वात् । सर्वेषामप्येषां
विधीनां योनिविशेषपरत्वात् । क्वचिदुपदासग्रहणं क्वचित्स्कन्दनोपदासग्रहणं चैवमादेर्ना-
शाप्रकारस्य प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । तथा सर्वत्र सशेषस्कन्दने सोमे सोममभिगृह्य जुहु-
यादित्ययमपि विधिरनुसंधातव्यः । यदा तु निःशेषः स्कन्दति तदा स्वेन स्वेन मन्त्रेण
यथायौनि गृहीत्वा सादयेत् ॥ ४ ॥

यादि ध्रुवः स्कन्देदायुर्दा असि ध्रुव आयुर्मे दे-
हीति वर्चोदा असि ध्रुव वर्चो मे देहीति तनूपा
असि ध्रुव तन्वं मे पाहीत्यभिमन्त्र्य वरं ददाति॥५॥

गतः ॥ ५ ॥

यद्युपदस्येत्सुवर्णं हिरण्यं त्रैधं विभज्य स्वाहा
दिव आप्यायस्वेति प्रथममवधायाऽऽप्याययति॥६॥

स्फालीभात्तद्व्य द्रोगकलशादाप्याययति । यदा तु दीर्णा इयादसमर्था च तदाऽन्यां
प्रयुज्य स्वच्छशेषस्यावनीयाऽऽप्याययति । निःशेषस्कन्धस्तु ग्रहणमन्त्रेणैव ग्राह्यः ॥ ६ ॥

स्वाहाऽन्तरिक्षादाप्यायस्वेति द्वितीयम् । स्वाहा
पृथिव्या आप्यायस्वेति तृतीयम् ॥ ७ ॥

अवधायाऽऽप्याययतीत्यनुकर्षः ॥ ७ ॥

अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशुभ्यो
नो धनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स पिन्वस्व
घृतवधेच यज्ञस्य ध्रुवा यौध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्व-
मिदं जगत् । ध्रुवा इ पर्वता इमे ध्रुवो राजा विश्वा-
मयम् ॥ इहैवैधि मा व्यथिष्ठाः पर्वत इवाविचा-
चलिः । इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ।
अभितिष्ठ पृतन्यतोऽधरे सन्तु शत्रवः । इन्द्र इव
वृषहा तिष्ठापः क्षेत्राणि संजयन् ॥ इन्द्र एव-

मदीधरदधुर्न ध्रुवेण हविषा । तस्मै देवा आधि
भुवभयं च ब्रह्मणस्पतिरिति चतसृभिरभिमन्त्र्य
वरं ददाति ॥ (ख० २५) ॥ ८ ॥

सन्नेऽभिमन्त्रिते चाध्वर्युणा, वरं ददाति यजमानः ॥ ८ ॥

यदि नाराशंसः स्कन्देशमध्वर्युरुत्तरं ग्रहं गृही-
यात् । तं वषट्कारानुवषट्कृते हुत्वाऽऽप्यायस्व
मदिन्तमेति तस्मादेनमाप्याययति तेनैनं भस्वन्तं
करोति ॥ ९ ॥

भस्विताप्यायितश्चमसो नाराशंस इत्युक्तम् । स यदि शोषणादिना नश्येत्तदा यश्च-
मसाप्यायनादनन्तरो ग्रह ऐन्द्राग्नादिस्तं स्वकाले हुत्वा चमसाध्वर्यवे दद्यात् । स च
मसं शेषयित्वा तेन चमसानाप्याययति अनुप्रक्रम्ययति च द्विः । तदर्थात्वादाप्यायनस्य
॥ ९ ॥

देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इति प्रातःसवने सोमः स्कन्ध-
मभिमन्त्रयेत् । गन्धर्वाञ्जनमग्न्यज्ञ इति माध्यं-
दिने । पितृञ्जनमग्न्यज्ञ इति तृतीयसवने । आप
ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमग्न्यज्ञ इति नक्तम् । छावा-
पृथिवी जनमग्न्यज्ञ इति । तिरोअह्नियान्सोमे
सोममभिगृह्य निदधाति ॥ १० ॥

हविर्वा स्कन्देदित्यापस्तम्बः । हविः सवनीयादि । नक्तं रात्रिपर्यायेषु । तिरोअह्नेषु
संविषमसेषु । एवमनुक्रमणात्तिरोअह्नेभ्यः परेऽप्यसौर्यामचमसगणेषु प्रायं विधि-
र्भवति ॥ १० ॥

पृषदाज्यः स्कन्देश्वथान्यः अधि पृषदाज्यं गृहीत्वा
द्रप्सश्चस्कन्द मनो ज्योतिर्जुषतामिति सः हिता-
भ्यामेकाहुतिं जुहोति ॥ ११ ॥

यदि पृषदाज्यः स्कन्देदिति भरद्वाजः ॥ ११ ॥

यद्यृतुग्रहैः प्रचरन्तौ मुह्येयातां विसृष्टधेनाः सरितो
घृतश्रुतौ वसन्तो ग्रीष्मो मधुमति वर्षाः शरद्धे-
मन्त उत नो मयोभुव उदप्रुषो नभसी संवसाथाम् ।
आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिर्थाता ददातु परि-
वत्सरो नः । संवत्सर ऋतुभिश्चाक्रपाणो मयि
पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु ॥ आ देवानां त्वमग्ने व्रतपा

असि यद्गो वर्यं प्रमिनाम ब्रतानि । मधुश्च माध-
वश्च वासन्तिकावृत् । इमं यज्ञमवन्तु ते मामवन्तु
अनु व आरभेऽनु माऽऽरभध्वं स्वाहेत्येतैः सह
दशभिर्ऋग्यजुर्भिर्देशाऽऽहुतीर्जुहोति । मत्याहुति
वरं ददाति ॥ (ख० २६) ॥ १२ ॥

मन्त्रतो मुखतः प्रैषनो मार्गतो वा विपर्याप्तो मोहः । तत्र विद्वेषेना इति पञ्चभिः,
मधुश्चेति त्रयोदशमासनामभिश्च जुहोति ॥ १२ ॥

यदि सोमः स्कन्देद्ब्रह्मन्सोमोऽस्फानिति ब्रह्मण
आवेद्य यत्र स्कन्देत्तदपो निनीयाभूदेवः
सविता वन्द्योऽनु न इदानीमह्ण उपवा-
च्यो नृभिः । वि यो रत्ना भजाति मानवेभ्यः श्रेष्ठं
नो अत्र द्रविणं यथा दधदित्यभिमन्त्र्य हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्र इति जुहुयात् ॥ १३ ॥

ब्रह्मणः स्कन्दनादिवदनं प्रायश्चित्तानुसंधानार्थम् । तत्रामूहेव इत्यृचा स्कन्नमभि-
मन्त्र्य तस्योपरि पूर्ववत्प्रादेशान्मिमीत इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

यदि चमसमभक्षितं स्तोत्रेणाभ्युपाकुर्यात् ॥ १४ ॥

यद्यभक्षिते चमसगण उत्तरस्मै चमसगणाय स्तोत्रमुपाकुर्यात् ॥ १४ ॥

इन्द्रहिंन्वानमवामादि(र्धेगि)न्दोरुभयोः सोमः साम
[म]सृष्टत दिव्याश्च पार्थिवाश्च तस्य व इन्द्रपी-
तस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीत्यभिवृष्टस्य
सोमस्य भक्षयाति ॥ १५ ॥

यत्र वर्षभिन्दुः पतितः सोऽभिवृष्टः । तस्य त्वेताववेक्षणं तूष्णीमिति गम्यते । प्रत्यस्मै
पिपीषत इत्यवेक्षणमन्त्रः । इन्द्रुरिन्दुरिति भक्षणमन्त्र इति सूत्रान्तरे द्रष्टव्यः । भक्षणम-
न्त्रस्तु नित्यमन्त्रप्रत्याम्नायः ॥ १५ ॥

यदि दीक्षितोऽवकिरेदस्वप्न इत्येषा । तपो-
ष्वग्रे अन्तरां अमिर्त्रोऽस्तपाशं समररुषः
परस्य । तथा वसो चिकितानो अचितान्वि ते
तिष्ठन्तावजरा अयासः ॥ यो नः सनुत्यो

अभिर्दक्षदग्ने यो अन्तरो मित्रमहोऽवजुष्यात् ।
 तमजरीभिर्वृषाभिस्तप स्वैस्तपा तपस्व तपसा
 तपिष्ठ ॥ स स्या कृणोतु केतुमा नक्तं चिष्टुर
 आसते । पाचको यद्वनस्पतीन्मास्मा पिनोत्य-
 जरः । न हि ते अग्ने तमुवै कूरं चकारमर्त्यः ।
 कृषिर्विभस्ति तेजसं स्वं जरायुगौरिव । मेघ
 इव यदुप च विच सर्वरी यदप्पुरग्नोरुपरस्य
 स्वादति । कृषिणा गितो वक्षसा वक्षणां जय-
 च्छन्वभस्ति हरितेभिरासाभिरित्येतैः सह
 द्रुमभिर्कायजुर्भिर्दक्षाऽऽहुतीर्जुहोति । प्रत्या-
 हुतिं वरान्ददाति ॥ (ख० २७) ॥ १६ ॥

महाचर्यावस्थस्त्वं योनौ रेतःस्कन्दनमधिकरणम् । अग्रेनावपि नृद्धिपूर्वमित्यपरे ।
 षट्पूर्णाहुतीर्हुत्वा, इत्यापरतन्मः । पूर्णया सूचाऽऽहुतिः पूर्णाहुतिः । प्रत्याहुतीत्यनेनैकै-
 कद्वयं अहुतेष्वेको वरो दक्षिणेति दर्शितं, न स्वाहुतावाहुतौ हुतायां देय इति ।
 अन्यथा षट्पूर्णाहुतीर्हुत्वेऽनेन विरोधात् । अन्विष्टकं दक्षिणा ददातीत्यादौ तथा दर्श-
 नात् ॥ १९ ॥ ७४ ॥

॥ अरेकं श्रेषहेहनमिति वा (दक्षाऽऽहुतीर्हुत्वा प्रच-
 स्तान्) सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेनाभिधिञ्चेत् ॥ १७ ॥

अभिषेकवर्णाङ्गकोशे । चत्त्या सहचकिरणे तन्नेणोऽऽहुतीर्हुत्वं पृथगुभयोरभि-
 वेकः । यदि पुनर्दक्षिणैर्दक्षिणै रेतःस्कन्दनं स्यात्तदा सामयाचःशिकोऽभि विधिरनुसन्धा-
 तव्यः । शूद्रायां च रेतः शिक्त्वाऽयोनौ कऽऽच्छिन्नाभिरप उपस्पृशेत् । वारुणाभिर्वाऽन्यैः
 प्रभिवैरिति । आशुद्धिपूर्वकस्कन्दने तूक्त एव विधिः । यन्मेऽत्र पयस इत्यादिना ॥ १५ ॥

यदि हुताहुतौ सोमो सःसृजेयातामन्तःपरिध्या-
 इवनीयादङ्गारं निर्वर्त्य यज्ञस्थ हि स्थ ऋत्विद्या-
 विद्वांशी धेतनस्य च हुताहुतस्य तृप्यतमहुतस्य
 हुतस्य च हुतस्य चाहुतस्य चाहुतस्य हुतस्य
 वेन्द्राग्ने अस्थ सोमस्य वीतं पिवतं जुषेथा
 स्वाहोति हुताहुतौ सोमो जुहुयात् ॥ १८ ॥

यदा ग्रहस्य चमसस्य वा हुतस्य भक्षयाऽऽनीयमानः शेषः प्रसा(मा)दात्कविद-

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंस्कृतप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १३३५

हुतग्रहादावापतेत् । अहुतो वा ग्रहादिर्हुतशेषे तदा 'तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्' इत्यापस्तम्भः । तं संसृष्टमेवं हुत्वा तस्मै भक्षं प्रयच्छेद्यः पूर्वहुतशेषभक्षणः शक्यः ॥ १८ ॥

मा नोऽध्वरिषुः पितरो भोत धीरान्मा नः स
बन्धुरुत वाऽन्यबन्धुः । मा नो हुश्रवो अघशश्ल
ईशताहुतोऽयं यज्ञमप्येतु देवा इति हुत्सुहुवौ सोमौ
भक्षयति ॥ १९ ॥

प्रत्याम्नायोऽयं नित्यरथ भक्षमन्त्रस्य ॥ १९ ॥

मा यजमानं तयोऽविदन्मर्त्विजो मा इमाः प्रजाः ।
मा यः सोममिमं पिबात्संसृष्टमुभयं कृतमिति
भक्षयन्तमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥

अध्वर्युरिति शेषः । यदा त्वध्वर्युर्भक्षयति तदैवं मर्त्विप्रस्थाताऽभिमन्त्रयते । एवं संसृष्टं सोममिन्द्राग्निभ्यां प्रतिपाद्य पुनर्योनित उत्पत्तेन स्वकाले तां देवतां यजेद्यस्यै गृहीतोऽयमहुतोऽन्यत्र प्रतिपन्नः । यदा हुतस्यैकदेश एव हुतशेषे प्रतिपन्नो न कृत्स्नस्तदा शेषेणैव वर्धितेन यजेत् ॥ २० ॥

समर्त्विजः सप्त सदाश्शेषां दश सिपो अग्निना
पञ्च वाजाः । माणो व्वानोऽपानो मन आकृत-
मग्निः स्वाहा कृतः हविरदन्तु देवाः ॥ यज्ञस्यते
न त्वदेतानिति भक्षं व्यापन्नसूचरार्धपूर्वार्ध उप-
रवेऽर्धनयेत् ॥ २१ ॥ दक्षिणार्धपूर्वार्धं वा ॥ २२ ॥

ऋशः कीटादिभिरुपधातो व्यपत्तिः । तत्र पात्रमग्निं निर्णिज्यते निर्लिख्यते वा यथादोषम् । न चान्यो भक्ष उत्पाद्यः । अद्रयोऽजकत्वात् । प्रतिपत्त्यन्तरेण शेषकार्या-
च्च । नाराशंसार्थरतूत्पाद्य एवानुद्रकमन्त्रार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

स्कन्ना घोः स्कन्ना पृथिवी स्कन्ना विश्वमिदं
जगत् । स्कन्नाऽदो विश्वा भूतानि प्रस्कन्नाऽज्जगि-
त्ता हविः ॥ इह गावः प्रजायध्वमिहाग्ना इह
पुरुषाः ॥ इहो सहस्रदक्षिणो रायस्पोषो निषीद-
तु ॥ अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरर्धैर्य वैदि-
श्वपत्या सुवीराः । इदं वर्धिरसि वर्धैर्यन्येभ्यं
यज्ञं विश्वे अचन्तु देवाः ॥ पयस्वतीरोपधय

इत्येताभिः पृषदाज्यं स्कन्नमभिमन्त्र्यापोऽभ्य-
चक्ष्य पात्रं निर्णिज्य पुनर्निष्ठप्य निदधाति ।
तस्मिन् हिरण्यं अतमानमवधायैकमिषे विष्णु-
स्त्वाऽन्वेत्विति वैष्णव्यर्चाऽथान्यद्दधि पृषदाज्यं
गृहीत्वा द्रप्सश्चस्कन्देत्यभिमृश्याश्वेनावघ्राप्य सा-
दयति ॥ २३ ॥

सुचमित्यापस्तम्बः । सुक्संयोगात्सुमातस्यैवायं विधिः । स्थालीगतस्य त्वाज्यवदेव
विधिर्भवति । तत्र स्कन्नं अतसृभिरभिमन्त्र्य स्कन्नशिष्टमप्सु क्षिप्त्वा पुनः स्थात्याः
पञ्चकृत्यो वैष्णव्या गृहीत्वा मन्त्रेण सादयेत् ॥ २३ ॥

यदपासृप्तच्छकुनिर्मुखेन निर्ऋते तव । अभिष्टत्स-
र्वं शुन्धतु हव्यवाङ्घृतसूदन इति रुकुन्यः
वमृष्टं तस्यैतदेव प्रायश्चित्तं निर्लिख्यतेऽत्र पा-
त्रम् ॥ २४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रस्त्वत्र यदपासृप्तदिति भवति पात्रनिलक्षेणं चाधिकम् । समानमन्त्र-
स्त्वैर्ष्यः । केचित्तु मुखेनेति मन्त्रवर्णात् । काकमुखेनापमृष्टस्यैवैव विधिमिष्टाऽङ्गा-
न्तरसृष्टं तदव्यापन्नमिधिनोऽप्सु क्षिप्त्वा निर्लिखितायां सुचि स्वमन्त्रेण गृह्णन्ति ॥ २४ ॥

यदवालिस्रच्छ्वपान्मुखेन निर्ऋते तव । अभिष्ट-
त्सर्वं शुन्धतु हव्यवाङ्घृतसूदन इति श्रापदाव-
लीढमभिमन्त्रयते । तस्यैतदेव प्रायश्चित्तम् । (अ-
भ्यवहरणादि पूर्ववत् ।) नात्र पात्रं प्रयु-
ज्यते ॥ (सू० २८) ॥ २५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

शुभ इव पादा यस्य स श्वापदः श्रुगालमार्जारदिः पञ्चनखः । तदवमृष्टं त्वेतयाऽ-
भिष्टत्सर्वं सुचं च तां त्यक्त्वा पात्रान्तरं संस्कृत्य तस्मिन्गृह्णाति । समानमन्त्रपूर्वेषु ।
एतेषु निदर्शनेन पतितोदक्याद्यप्रयतसृष्टानां द्वादशमलोपहतानां च त्यागो वेदि-
तव्यः ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽथार्याणां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

यदस्य पारे रजस इति जुहुयात् । यदि पशु-
रूपाकृतो वेपेत निर्षीदेद्वाश्यतोच्छ्रयेत्पलायेता-
कामसंज्ञपने च । यस्माद्धीषाऽवोपिष्ठास्ततो नो
अभयं कृषि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृद नमो
रुद्राय मीढुष इति द्वितीयां वेपमाने ॥ १ ॥

उपाकरणप्रभृत्वा संज्ञपनाद्यदि पशुः क्रन्देत्तदा यदस्य० इति हुत्वा यस्माद्धीषे-
त्यनेया जुहुयात् । अभिमन्त्रयेत् वा पशुमित्यापस्तम्बवैखानसौ । संज्ञपनदशाया
स्त्विन्द्रस्य भाग इत्यवेक्षणस्यापि समुच्चय इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

यस्माद्धीषा न्यषद इति द्वितीयां निषण्णे ॥ २ ॥

जुहुयादित्यनुवर्तते । उपाकृतस्योपवेशने त्वेतयैव यस्माद्धीषा न्यषद इति विकृतया
द्वितीयामाहुर्ति जुहुयात् । समानमन्यत्पूर्वेष्वेत्यर्थः । केचित्तु तिष्ठति पशाविति प्रयानेषु
निधमात्तत्रैवैतं विधिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

उदुस्र तिष्ठ भित्तिष्ठ मा रिषो मेमं यज्ञं यजमानं
च रीरिषः । सुवर्मे लोके यजमानं हि घोहि शं
न एधि द्विपदे शं चतुष्पद इत्युस्रमुत्थापयेत् ॥ ३ ॥

निषण्णे तं त्रैत्राकरुण्यो दण्डेनोत्थापयेदित्यापस्तम्बः । निषण्णे त्वयमप्यपरो विशेष
इति भावः । उस्रशब्दस्य गोजातिवचनत्वाद्बन्धुस्त्वैत्यविकृतो मन्त्रः ॥ ३ ॥

उच्छागोति च्छागम् । उन्मेषेति मेषम् । ऊर्ध्व
ऊषुण ऊतय इति द्वितीयाम् । ऊर्ध्वो नः
पाह्यहसो निकेतुना विश्वं समन्निषं दह ।
कृधीत ऊर्ध्वो च रथाय जीवसे विदा देवेषु
नो दुव इति तृतीयाम् ॥ ४ ॥

च्छागमेषयोस्तूच्छाग तिष्ठ उन्मेष तिष्ठेति विक्रियते । दशायां तु जात्यनादरेणोद्देश
इत्येव भवति । तत्रोच्छागोत्यस्य प्रकृत्यर्थत्वाद्विक्रियतेषु पञ्चमेकत्वे स्त्रीपशौ च यथार्थ-
मूहः । नोहादीनामूहो विकृत्यर्थमेवोपदेशात् । ४ ॥

यस्माद्धीषाऽवाशिष्ठा इति द्वितीयां वाश्यमाने
यस्माद्धीषा समुत्क्रंस्था इति द्वितीयामुच्छ्र-
यति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

यस्मान्द्रीषाऽपलायिष्ठा इति द्वितीयां पलायितेऽ-
नागच्छत्यन्यं तद्रूपं तद्रूपं तद्रूपसं तज्जातीयं
तद्वैवतमुपाकृत्य तेन स२स्थापयेत् ॥ ६ ॥ तज्जा-
तीयेऽविद्यमाने अजा अवयो गाव इत्यन्योन्यस्थ
प्रतिनिधयो भवन्ति ॥ ७ ॥

अपक्रमणं पलायनम् । ' अनागच्छत्यन्यं तद्रूपवर्णवयसं तद्वैवतमुपाकृत्य यजेत ' इत्यापस्तम्बः । तस्मिन्नागमविदुमशक्ये सति संस्थानवर्णवयोभिस्तत्सदृशं तज्जातीय-
मन्यमुपाकुर्यात् तज्जातीयालभे प्रतिनिधिरुक्तः सूत्रकारेण—'अजा अवयो गाव इत्य-
न्योन्यप्रतिनिधयो भवन्तीति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेष्वविद्यमानेष्वप्येन शेष२ स२स्थापयेत् ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

यस्मान्द्रीषा समज्ञास्था इति द्वितीयामकामसंज्ञपने ॥ ९ ॥

स्वयं व्याध्यादिना मरणमकामसंज्ञपनम् ॥ ९ ॥

य इदमकस्तस्मै स्वाहेति सर्वोत्तमां जुहोति ॥ १० ॥

उत्तमां तृतीयामि-वर्थः । सर्वत्र तृतीयामित्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ १० ॥

न वा उ वेतन्मिध्रयसे । आशानां त्वा विन्वा
आज्ञाः । आपो हि ह्य मयोभुव इति चतसृभिः
पशुं व्यापन्नमभिमन्त्र्यापोऽभ्यवहृत्यान्यं तद्रूपं
तद्रूपं तद्रूपसं तज्जातीयं तद्वैवतमुपाकृत्य तेन
स२स्थापयेत् । तज्जातीयेऽविद्यमाने ॥ (स्व० २९) ॥
पलायिते न्याख्यातम् ॥ ११ ॥

मृतं पशुमपोऽभ्यवहृत्य पूर्ववदन्येन यजेत ॥ ११ ॥

अस्वा२ स्रवन्तीमगदामकर्माभिर्होता पृथिव्यन्तरिक्षं
धौर्यदत्तश्च्युत्तदग्रावेव तन्न तत्प्राप्नोति निर्ऋतिं
परार्चैरिति पशूस्वा२ स्रवन्तीमभिमन्त्रयेत् ॥ १२ ॥

भिनां स्रवन्तीमभिमन्त्र्यान्यामुखां संस्कृत्य निवेशयेत् ॥ १२ ॥

चावन्ति पशोस्वदानानि न विन्देयुस्तावत्कृत्व
आज्यस्यावचेत् ॥ १३ ॥

यर्हि पशुमित्यारभ्य ये पशुं विमथ्नीरक्षित्यन्तं प्राग्यदुक्तं ब्राह्मणे तत्तत्रैवानुसंधा-
तव्यमित्यर्थः । तत्र हि दैक्षं पशुं प्रकृत्योक्तम्—‘यर्हि पशुमाप्रीतमुदक्षं नयन्ति तर्हि
तस्य पशुश्रपणं हरेत्’ इति । यर्हि यस्मिन्काले पशुमाप्रीतमिष्टप्रयाजं संज्ञपनार्थमुदक्षं
नयन्ति तर्हि तस्मिन्काले तस्य तस्मात्प्राजहितात्पशुश्रपणं शामित्राग्निं हरेदित्यर्थः ।
पुनश्च यजमानं वा एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरन्तीत्याहवनीयादुद्धरणं
निन्दित्योक्तम् । स वैव स्यान्निर्मन्थ्यं वा कुर्यादिति । स एव प्राजहित एव योनिः
स्यान्निर्मन्थ्यं वेत्यर्थः । पूर्वत्र चात्र च तद्वृत्ताभ्यां प्राजहितपरामर्श इत्येतदपि प्राञ्च-
मग्निं प्रहरन्तीत्यादिब्राह्मणपर्यालोचनस्यैव प्रत्येतदर्थम् ।

बौधायनश्चाऽऽह—‘स वैव स्यादिति पुराणगार्हपत्यमभ्युपदिशति’ इति ।
समानोऽयं विधिः सवनीयेऽपि तत्प्रकृतित्वात् । निरूढपशौ स्वाहृत्यवचनादाहवनीया-
देवाऽऽहर्तव्यः ।

पुनश्चोक्तं ब्राह्मणे—‘यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्यारूपायमथद्येत्सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः’ इति । पशुसंबन्धेकमनेकं वाऽवदानं गाशदोषादिनाऽवदानायोग्यं स्यात्तस्य
स्थाने ध्रौवादाज्यादवचेदित्यर्थः । तदुक्तं भरद्वाजेन—‘यद्यद्विस्तस्याऽऽज्यं प्रतिनिधिः’
इति । कृत्स्ननाशे तु पुनरालम्भः ।

केचित्तु वपाहृद्ययोनिशेऽपि पुनरालम्भमिच्छन्ति तयोः पश्चात्पत्त्वसंभवात् । यथा
आत्मा वषेति पशोर्वा आलब्धस्य हृद्ययम त्माऽभिसमेति, इति च । तदयुक्तम् । विशेष-
णानुपदेशात् । अर्थवादमात्रत्वाच्चाऽऽत्मप्रवादस्य । तदुक्तं कात्यायनेन—अवदानहानौ
नाऽऽद्विष्येत, हृद्ययनाशे त्वन्यमालभेतेत्येके हृद्ययं पशुभिरिति श्रुतेः । सर्वेषां वाऽऽज्यस्य
यजेत, अर्थवादमात्रं पशुवचनमिति । यदि मतमनवदानत्वाद्द्वयाया न तत्रार्थं विधिरिति
तदुपोत्तरसूत्रे निरसिष्यते वपादीनां मात्राहीनत्वेऽप्येकदेशे विद्यमाने तेनैव यजेत प्रति-
निधिना द्रव्यप्राधान्यात् । यथोक्तं मात्रापचारो तच्छेषेण समाप्नुयादिति ॥ १३ ॥

ये पशुं विमथ्नीरन्पस्तान्काभयेताऽऽर्तिमाल्लेषु
रिति क्वविदङ्गेति नमावृक्तिवत्यर्चाग्नीध्रे जुहुयात्
आहवनीये(श्नामित्रे वा) निरूढपशुबन्धे ॥ १४ ॥

यदि दस्यवः पशुं विमथ्नीरन् जीवन्तं मांमावस्यं वा बलात्कारेण हरेयुस्तांश्च यदि
यजमानः कामयेताऽऽर्तिं प्राप्नुयुरिति तदाऽनया जुहुयात् । तदल्लभे तु पलायितविधि-
रेव भवति ॥ १४ ॥

यद्यष्टापदीत्यनुबुधेरन्याता रातिः सूर्यो देव
इति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ॥ १५ ॥

विकृतिषु स्त्रीपशुरालब्धव्या । यद्यष्टापदीत्यनुध्येत । गर्भिणीत्यर्थः । गर्भपादैः
 सहास्या अष्टौ पादा भवन्तीति कृत्वा गर्भप्रदर्शनार्थत्वाच्च । गर्भद्वित्वादिना द्वन्द्वस्य-
 द्वाङ्गावपि इमानोऽयं विधिः । ततः शकृमंज्ञपनादनुबोधे तामुत्सृज्यान्यामुपाकुर्यात् ।
 प्ररत्स्वर्तुबोधे—घाता रातिः सूर्यो देव इत्याहुती जुहुयात् ॥ १५ ॥
 यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्यभिमन्त्र्याऽऽवर्त-
 नवर्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमावर्तयति ॥ १६ ॥

अथैतामध्वर्युरभिमन्त्रयत इत्यापस्तम्बः । गर्भिणीमभिमन्त्रयते यस्यास्त इति ।
 विशसनकाले पशोरुपस्थं निर्गमानुगुणमावर्तयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

वि ते भिनश्चि तकरीमित्यन्तरा श्रोणी गर्भं
 निष्विदति ॥ १७ ॥

तदावरकमुल्बं नाम मेदं निष्विदिति च्छिनक्ति ॥ १७ ॥

बाहिस्ते अस्तु बालित्याशयाद्गर्भं निरस्योरुद्रप्सो
 विश्वरूप इन्दुरिति रसाय पात्रमुपपच्छति ।
 शूलेन पशुश्रपणे निहत्य गर्भं अपयति ॥ १८ ॥

तत ऊर्वोर्मध्येन गर्भं निःसार्य शूले प्रणीक्ष्य (य) शूलाग्रपेतं (श्रोत्रं) कृत्वा
 निहत्य श्रपयति । गर्भश्रपणानुगुणमग्निसमीपे शूलं निखाय शामित्रे श्रपयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पशुपुरोडाशं निरुप्य न (य) क्ती धावापृथिवीयं
 गर्भपुरोडाशं निर्वपति ॥ १९ ॥

पशुपुरोडाशनिर्वपणकाल एव चेज्जातः गर्भिणीति तदा तन्निरुप्यान्तरं गर्भपुरोडाशं
 मनुनिर्वपति । पुरस्तात्तु ज्ञाने यदैव जानीचात्तदैव निर्वपेत् । स च क्ती धावापृथिवी-
 धीभ्यां निरुप्यते, न गर्भदेवतायै । न चास्यैकपालधर्माः, शेषस्योरुद्रत्र प्रतिपत्ति-
 विधानात् । इतरथा सर्वहुतत्वेन शेषासंभवात् ॥ १९ ॥

पशोरवदानान्यवदाथ गर्भस्य पुरस्तान्नाभ्या
 अन्यदवघेदुपरिष्ठादन्यदवदाय दैवतेष्ववदधाति
 ॥ २० ॥

पशोर्दैवतेष्ववघेदुषु गर्भस्य नाभ्या ऊर्वमेकमवदाय दैवतेषु क्षिपति । तदा अक्षत्र-
 क्षाम्या अवदाय सौविष्टकृतेष्वित्यर्थः । पुरस्ताद्द्वै नाभ्यै प्राण उपरिष्ठादपानं
 इति लिङ्गात् ॥ २० ॥

रसं त्रैघं करोति । दैवतेषु सौविष्टकृतेष्वेहेषु च ॥ २१ ॥

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंक्षिप्तप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ३४६

यूप्यः समुच्चयार्थश्चकारो भिन्नक्रमो योजनीयः, -सम्प्रसोषणस्वाद्यैयतादीनां समुच्चे-
दान्तराभावाच्च । यूप्योपसिद्ध्य त्रिषु गर्भरसं व्यान्यतीत्यर्थः ॥ २१-॥

एकपदी द्विपदीति वषट्कृते जुहोति ॥ २२ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्यापस्तम्बः । पुरस्ताद्द्वनस्पतेरिति वैवेनात्तस्यै पुरस्तादेवेयमा-
हुतिः ॥ २२ ॥

वषट्कृते विष्णो प्रतप्ते अद्य शिपिविष्ट-
नामेत्यन्यतरया गर्भस्य दक्षिणपूर्व-संज्ञिषु
जुहोति ॥ २३ ॥

विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोतीति लिङ्गात् । तथा किमेति विष्णाषिति जुहोतीत्येव कल्या-
न्तरकाराः । अतो दर्विहोमधर्मेण जुहोति ॥ २३ ॥

दक्षिणाकालेऽष्टाप्रूढदिरण्यं दक्षिणा । तृतीयेऽ-
न्तरकोशे उष्णीचेणाऽऽविष्टितं भवति । तद-
दाति । चिवसान्कोशान्करोति ॥ २४ ॥

अत्राध्वर्यवेऽष्टाप्रूढदिरण्यं सकोशं ददाति । अष्टाप्रूढदिरण्यमुष्णीचेणाऽऽवेष्ट्य कोशेऽ-
वधाय तृतीयेऽवधाय तृतीयेऽवदधाति, इत्यापस्तम्बः । अष्टाप्रूढदिरण्यं हि तृतीयेऽवधाय
दूर्ध्ववाससऽऽवेष्ट्य तत्कस्मिंश्चित्साधिवाने कोशेऽवधाय तमपि कोशमन्यरीचन्तीति
तथा कृत्वा तमपि तृतीये कोशेऽवदधाति । अष्टाप्रूढदिरण्यं दक्षिणेऽवधाय ॥ २४ ॥

महतो यस्य हि क्षये यज्ञैर्वी यज्ञवाहस इत्य-
न्यतरया पशुश्रपणे गर्भं जुहोति ॥ २५ ॥

गर्भं गर्भपुरोडाशं चऽऽहवर्नाये जुहोति ॥ २६ ॥

गर्भपुरोडाशं च न स्वाहाकरोति ॥ २६ ॥

प्रातिषिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

अपि वामही शौः पृथिवी च न इति पशुश्र-
पणस्य श्रुते भस्मनि गर्भमुपोहति ॥ २७ ॥

अपिवेति पशान्तरघोतनार्थम् । उपोहनं प्रच्छादनम् ॥ २७ ॥

गर्भपुरोडाशं ॥ २८ ॥

उपोहतीत्यनुकर्षः ॥ २८ ॥

एतं युवानं परि वो ददामीति ॥ (स्व० ३०) ॥ वञ्चभिरभिमन्त्र्य ॥ २९ ॥

एतं युवानमित्यमित्यभिमन्त्र्य ततः स्विष्टकृदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २९ ॥

यस्यानमवृत्तो(क्तो) यूपो विरोहेत्तस्मिंस्त्वा-
हूꣳ साध्वं लोमशं पिङ्गलं बहुरूपं (सवनी
यस्योपलम्भं) कुर्याच्चयस्त्रिंशत्तन्तवो ये वित-
त्निर इति जुहुयात् ॥ ३० ॥

अहर्णिषु यद्यसमाप्तकार्यो यूपो विरोहेत् तदा तस्मिन्नेव यूपे तत्कालपर्यागतस्यै
पशोः प्रसङ्गन्यायेन त्वाष्ट्रे शुमुपालम्भ्य कुर्यात् ॥ ३० ॥

यदि कृष्णशकुनिर्ध्वंसयन्नुपर्युपरिसदो
हविर्धानान्यतिपतेद्भय उत्पन्ने शक्ये यष्टुꣳ
सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्च द्रोणकलशे
समवदाय ये देवा येषामिदं भागधेयं
बभूव येषां प्रयाजा उत्तानूयाजाः । इन्द्र-
ज्येष्ठेभ्यो बरुणराजभ्योऽग्निहोतृभ्यो देवे-
भ्यः स्वाहेत्याहुतिं जुहोति ॥ ३१ ॥ अभये
पुनर्यजेत ॥ ३२ ॥

ऋष्याशकुनिः काकः । स हविषामासन्नानामुपरि पक्षवायुना वीजमान उप समी-
पतो ऋच्छेत्तेषामुपरि निधीदेद्वा तत्र देवा इति जुहुयात् । तत्संसृष्टं हविरप्सु प्रक्षिप्या-
न्यमुत्पादयेत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यद्युक्तो यज्ञश्रेष ऋच्छेद्भूरिति गार्हपत्ये जुहुयात् ।
यादि यजुष्टो भुव इति दाक्षिणाग्नौ । यदि सामतः
सुवर्हत्याहवनीये । यदि सर्वतः सर्वाभिरेकामा-
हवनीये अक्षर वा जुहुयात् ॥ ३३ ॥

ऋक्त ऋद्धारतः । ऋवेदविहितस्य कस्यचित्कर्मणो मन्त्रस्य वा श्रेष इत्यर्थः ।
एवं यजुष्ट इत्यादि ॥ ३३ ॥

यनसा वा ध्यायेत् ॥ ३४ ॥

अलोति शेषः ॥ ३४ ॥

औदुम्बरी नश्येद्भज्येत वाऽन्यां प्रच्छिद्योर्गस्यूर्जे
मायि धेहि धियो तिष्ठ प्रतिष्ठिता दिवꣳ स्तब्धा-
न्तरिक्षं च पृथिव्यां च दृढा भव धमित्री धरित्री
जनिषीत्युच्छ्रयाति ॥ ३५ ॥

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४३

अध्वर्युरुद्धाता यजमानश्चोच्छ्रयन्ति, इत्यापस्तम्बः । नाशः क्रिमिमलमपहारा-
दिर्वा ॥ ३५ ॥

अध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा वोच्छ्रयति ॥ ३६ ॥

एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् ॥ ३६ ॥

संमितां नित्येन यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ ३७ ॥

तूर्णानि निस्वाय द्युतानस्त्वेति यजुषाऽभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ ३७ ॥

यदि हविर्धाने पद्येयातां दक्षिणामध्वर्युरुद्धाया-
त्प्रतिपस्थातोपस्तभ्युयात् । उत्तरं प्रतिपस्थातोऽ-
र्द्धायादध्वर्युरुपस्तभ्युयात् ॥ ३८ ॥

हविर्धानशकटयोरुभयोरन्यतरस्थ वा पतने दक्षिणमध्वर्युरुद्धायात्कृत्तयेत् । प्रति-
पस्थातोपस्तभ्युयान्मेध्यामवदध्यात् । एतदेव विधरीतमुत्तरस्य ॥ ३८ ॥

वैष्णव्योपस्तभ्युतः । वैष्णव्योपमिनुते । आश्विन्या
संमृशतः ॥ ३९ ॥

तत्रोद्ग्रहणं तावदुभयोस्तूर्णकम् । उपस्तम्भनं तु वैष्णव्यर्वा कुरुतः । तत्प्रत्ययो-
पमायाऽऽश्विन्या संमृशतः कल्पयतश्च । तत्र यथास्थानमवस्थापनप्रमाणमवस्थापनस्व-
हृदीकरणं संमर्शनम् । इदं विष्णुः, इति वैष्णवी । यद्वा—दिवो वा विष्णो विष्णो-
र्मुकमिति पृथगुचानुभवयोः । नित्यवस्थापने तयोर्दर्शनात् । तदा तु वैष्णवीभ्यामिति मन्त्रि-
तन्व्यम् । या वां कशेत्याश्विनी ॥ ३९ ॥

भग्नो वाजस्य गोमत इति तिसृभिरुष्णाम्भिरध्व-
र्युराग्नीध्रे जुहोति, ककुद्भिः प्रतिपस्थाता ॥ (३१) ॥
भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो
अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः । भद्रा उत प्रश-
स्तयो भद्रं मनः कृणुष्व ह्यप्रतूर्ये । येना संमृशु
सासहः । येनासमत्सु सासहोऽवस्थिरा तनु हि
भूरि शर्धताम् । वने मा ते अभिष्टिभिरित्थैव
आम्नाता भवन्ति ॥ ४० ॥

पूर्वाभिस्तिसृभिरुष्णाम्भिरध्वर्युरुहोति । इतराभिस्तिसृभिः ककुद्भिस्तिसृभिः । पद्भिरु-
ष्णिककुद्भिरिति श्रुतिरुदाहृता । तामापस्तम्बो व्याचष्टे—'पूर्वाभिरुष्णाम्भिरध्वर्युः ।
उत्तराभिः ककुद्भिः प्रतिपस्थाताः' (१४-३०-७) इति ॥ ४० ॥

शिरौ यज्ञस्य प्रतिधीयताममृतं देवतामयं वैष्णव्या
क्रियतां शिर आश्विन्या प्रतिधीयतामिति चतु-
र्घृहीतं पञ्चगृहीतं वा गृहीत्वा समानौ होमौ
जुहुतः ॥ ४१ ॥

इयमप्याहुतिराम्नीधीयेऽधिकारात् । समानौ होमाविति समानता मन्त्रैक्ये ॥ ४१ ॥

यद्याभिक्युखाऽऽमा भिद्येत संकृष्य पुनः कुर्यात् ॥ ४२ ॥

यद्यामा भिद्येत तदा तन्त्येव कपालानि संकृष्याद्विरुपस्कृत्य पुनः कुर्यात् । तूष्णीं
मन्त्रैर्वा साम्युत्थानोक्तान्ध्यायात् ॥ ४२ ॥

यदि पक्वा भिद्येत तैरेव कपालैः सुपिष्टैरन्यां मृदं
संस्कृत्य कुर्यात् ॥ ४३ ॥

यदि पक्वा भिद्येत तदा कपालानि पिष्ट्वा मृदं तेन सह मेलयित्वा कुर्यात् ॥ ४३ ॥

यस्याभिरुख्ये उद्रायेदाहवनीयं प्रणीय स एव
पुनः परीध्यः ॥ ४४ ॥

उत्खायां भव उरुप्रः । स यदि प्राक्संनिवापादुद्रायेद्रार्हपत्यादन्यमाहवनीयमाय-
त्नेन प्रणयति । ततश्च स एवाऽऽहवनीयः पुनः परीध्यः परित उत्खामिध्यः । शणकुला-
येनेत्यारम्भ आतोपस्थानान्तेन प्रवृञ्जनविधिना पुनरुत्खायामुत्पादधितन्य इत्यर्थः । यस्य
सु कपाली निमित्तता वा प्रदाध्यादिर्योनिनिर्मन्त्रो वा भवत्युरुख्यस्तस्यापि स्यात्स्वाद्यो-
नेराहृत्याऽऽधेयो नतु परीध्यः । पुनः परीध्य इति लिङ्गात् । स्वादेवेन योनेर्जनयतीति
लिङ्गाच्च ॥ ४४ ॥

कृष्णं वासो देयम् । कृष्णा घेजुः कृष्णो वा गौः
शतमानं च हिरण्यम् ॥ ४५ ॥

गोर्बलीवर्दः । अशब्दः समुच्चयार्थः ॥ ४५ ॥

यत्पूर्वस्विन्नहन्त्युत्तरस्मा अह्ने यज्ञायज्ञियं प्राति
चसतीवरीर्षुह्वाति । तेनाहरभ्यासजति । तेन
यज्ञं संतनोति ॥ ४६ ॥

यत्पूर्वद्युत्तराहार्यं कर्म क्रियते । यथा—सधनीयस्येधमानहिराहरणादि तेनोत्तरमहः
पूर्वस्विन्नहन्त्यसजति, पूर्वोत्तरयोरेकौः कर्मणि(णी) संवध्नातीति यावत् । तेन च यज्ञ-
मेव संतनोति । अन्यथा स एव विच्छिनः स्यात् । अतोऽयमावश्यकोऽभ्यासश्च
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४५

यत्पूर्वस्मिन्नहन्द्युत्तरस्मा अह्ने स्तोत्र्यमनुरूपं
कृत्वा ३ ५५ति । तेनाहरभ्यासजति । तेन यज्ञ ५
संतनोति । यदतिप्रेभ्याति तेनाहरभ्यासजति तेन
यज्ञ ५ संतनोतीति ॥ ४७ ॥

यज्ञायज्ञियं प्रति यज्ञायज्ञियकाले । पर्यासि आशीराद्यर्धानि विशासति । विविधं
प्रेष्यति । सूक्तवाककाले श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यामित्यादिनाऽपि । शेषं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

एतेषामेकस्मिन्नक्रियमाणे नमो ब्रह्मणे नमो
अस्त्वग्रथे नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो
वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि
स्वाहेत्येतत्प्रायश्चित्तं जुहुयादेतत्प्रायश्चित्तं जुहु-
यात् ॥ (ख०३२) ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशः प्रश्नः ॥

एतेषामेकस्मिन्नपि कर्मणि पूर्वेषु रेवाक्रियमाणे जुहुयादेते आहुती । किं पुनर्द्वयोर्बहुषु
वेत्यर्थः । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्थो ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां पञ्चदशः प्रश्नः ॥

अथ षोडशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्तालिलसिद्धवर्ष-
लसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं
हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाञ्जिम् ॥

प्रायश्चित्तं पञ्चदशे प्रश्ने च समुदीरितम् ।

व्याचष्टे षोडशप्रश्ने द्वादशाहविधिं ततः ॥

अथ द्वादशाहस्य कर्मोच्यते—

द्वादशाहेन भैव जायते ॥ १ ॥

अनेन सूत्रेण द्वादशाह्यागविधिरुच्यते । तथा चारमच्छाखायां विधिः श्रूयते—‘यः कामयेत प्रजायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत त्रैव जायते ’ (तै० सं० ७-२-९ । ७-२-९) इति । स च द्वादशाहो द्विविधः—समूहो व्यूढश्च । तत्र समूहप्रकारः सूत्रकारेण दर्शितः—‘व्यनीकां व्याख्यास्यामः । ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः । अथेतेरेषां नवानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमेवं विहिता त्रिरूपनीका परिवर्तते यद्यव्यूढः ’ इति । एवं समूहप्रकारमुक्त्वा व्यूढप्रकारोऽपि तेनैव दर्शितः—‘व्यूढे त्वैन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयावथेतेरेषां द्वादशानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे ’ इति ॥ १ ॥

अथ द्वादशाहं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

व्यैष्ट्यमश्नुते स ह्येनमनुभवति ॥ २ ॥

यो द्वादशाहोऽस्त्यसौ ज्येष्ठस्य यज्ञः । तथा च शाखान्तरे श्रूयते—‘ज्येष्ठयज्ञो वा एष यद्द्वादशाहः स वै देवानां श्रेष्ठो य एतेनाग्रे यजते ’ (ऐ० ब्रा० १९-३) इति ॥ २ ॥

अहीनः सर्वं च ॥ ३ ॥

सोऽयं द्वादशरात्रो द्विविधः । सत्ररूपोऽहीनरूपश्च । नन्वस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वं च । तत्रैव चिन्तयते—किमहीनसत्रयोर्लक्षणभेदो नास्त्युतास्तीति । तत्र नास्तीति तावत् प्राप्तम् । कुतः । ज्योतिष्टोमावृत्तिरूपस्य समानत्वात् । यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानामावृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपं तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्ते ब्रूमः—आसीरन्नुपेयुरिति चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वं च सत्रलक्षणम् । यजतिचोदना यजमानबहुत्वचोदनाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचार इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

तस्याग्निकल्पो व्याख्यातः ॥ ४ ॥

तस्य द्वादशाहस्य चित्योऽग्निर्नियतः काठको वा ॥ ४ ॥

गतश्रियश्छन्दसा यजेरन् ॥ ५ ॥

गता प्राप्ता श्रीर्येन स गतश्रीः शुश्रुवाम् ग्रामणी राजन्यः । गतश्रिय इति बहुवचनं सत्रे च बहुयजमानकत्वनियमात्तदर्थमिति भावः ॥ ५ ॥

यं कामयेत च्छन्दसा यजते सोऽस्मै कामः
समुध्यते । यजते यजन्त इति चोदनं योऽत-

पस्वी स्यादसश्चिष्टोऽस्य यज्ञः स्यात्तपस्वी
स्याद्यज्ञमेव तत्सश्चेपयतीति विज्ञायते ॥ ६ ॥

यजत इति यजमानमधिकृत्योच्यते, एकवचनात् । यजमानबहुत्वाद्बहुवचनं वक्ष्य-
माणनियमात् । योऽतपस्वी स्यात्स एवाधिकारी, इति ॥ ६ ॥

पीवा दीसते । कृशो यजते ॥ ७ ॥

पीवाशब्दः शरीरबलदाह्वार्ये प्रसिद्धः । कृशो यजत इति शरीरगतमांसादिधातु-
शेषणेन पापस्यो भवति । तथा चाऽऽश्वलायनेनोपसंहृतम् 'यदा वै दीक्षितः कृशो
भवति । अथ मेध्यो भवति' इति ॥ ७ ॥

तत्र चोदकेन दीक्षादिसंख्याविकल्पः प्राप्त एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा वा इत्यादिवि-
करूपस्थ प्रकृतौ श्रुतत्वात्तं विकल्पमपवादितुं दीक्षासंख्यानियमं सूत्रवाति—

काम्या विद्यादष्टाचत्वारिंशत्तं कामयति ॥ ८ ॥

काम्या जानात्यष्टाचत्वारिंशद्दिनपर्यन्तमत्यन्तसंयोग इह द्वितीया स्यात् । द्वादशाह
एकैकमहः सदीप्तोपसत्कमपवृत्त्ये(ज्ये)त कर्मणां पृथक्त्वेन तेषां प्रत्येकं ज्योतिष्टोम-
प्रकृतिकत्वा (११-४-५) दिति ॥ ८ ॥

पञ्चदश दीप्तेरभर्धमासायतनाः ॥ ९ ॥

कामयतीत्यन्वयः । आयतनाः परिभाषाः ॥

सप्तदश भजाकामाः ॥ १० ॥

भजाकामा इति बहुवचनं यजमानबहुत्वाभिप्रायमिति गम्यते ॥ १० ॥

एकविंशतिरुक्कामाः । त्रयोविंशतिं प्रतिष्ठा-
कामाः । चतुर्विंशतिं ब्रह्मवर्चसकामाः ।
त्रिंशत्तं मासायतनाः । त्रयस्त्रिंशत्तमोजस्कामाः ।
चत्वारिंशत्तमिन्द्रियकामाः । चतुश्चत्वारिंशत्तं
वीर्यकामाः । अष्टाचत्वारिंशत्तं पशुकामाः ॥ ११ ॥

गतार्थः ॥ ११ ॥

अपरिमितं दीप्तेरभित्यन्ततो वदन्ति ॥ १२ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । अपरिमितं यावत्कृशं भवति तावदित्यर्थः ॥ १२ ॥

तेऽप्यहीनस्य याजमाने स्थानिनः ॥ १३ ॥

चेऽन्ये सप्तदशम्यो यादा अहीन एव ते स्थानिन इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा ऋत्विजो दीक्षितानामदीक्षितानामही-
नस्य तेन (ते) याजयन्ति ॥ १४ ॥

‘सप्तदशानामेव याथाकामी । सर्वे यजमाने स्थानिनः । सर्वे याजमानं कुर्युर्यत्कि-
षाऽऽर्त्विज्येनाविवाधकम् । विवाधमान आर्त्विज्यं बलीयः’ (आप० २१-१-२०)
इत्यापस्तम्बोऽप्याह । याजमानं यस्य यस्य यो यो दीक्षयिता स स इति माप्यकृतम् ।

ननु—सत्राणि किं कामिन एवैकैकशः कुर्युरुत बहवः संहृत्येति । चोदकानुग्रहाद्ब-
हुवचनस्य चैकैकशोऽपि लोके बहवः कामिनः सत्रं कुर्यन्तीत्यनेनाभिप्रायेणानुवादत्वो-
पपत्तेरेकैकशः कुर्युः । नैवम् । आरूपातगता हि कर्तृसंख्या प्रकृतिवदिहापि प्रयोगाङ्ग-
तया विवक्षिता । न हि तस्याः किञ्चिदविवक्षकारणमस्ति । सा च चोदकप्राप्तमेकत्वं
वाधते । तस्माद्बहवः प्रयुञ्जीरन् (जै० सू० १०-६-१४) ॥ १४ ॥

पुनरपि सत्रे दाक्षिणाप्रतिग्रहलोभातिशयेन प्रसक्तिं निन्दति—

तस्माद्द्वादशाहेन न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्या इति ॥ १५ ॥

यस्मादहीनद्वादशाहे दाक्षिणाप्रतिग्रहो निषिद्धस्तस्मात्कारणादृत्विगमृत्वा द्वादशाहेन
यजमानं न याजयेत् । तदेतदयामने पाप्मनो व्यावृत्त्यै संपद्यते । याजने तु शास्त्रोक्तं
प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । सत्राहीनयोरेतावान् विशेषः—सत्रे तु स्वयमस्यापि यजमानस्य
प्रतिग्रह एव नास्ति । अहीने तु विद्यमानस्य प्रतिग्रहस्य दुष्टत्वात्प्रतिगृह्य प्रायश्चित्तं
कर्तव्यमिति ।

ननु—सत्रेष्वपि किमन्यैर्ऽर्त्विज्यमुत यजमानैरेवेति संदेहे चोदकानुग्रहादन्यैः । ये
यजमानास्त ऋत्विजः, इति वचनं यच्छब्दोपबद्धयजमानोद्देशेन तत्संस्कारार्थतयाऽऽ-
र्त्विज्याविधिर्न त्वार्त्विज्ये यजमानविधिः । तेनाऽऽर्त्विज्यमन्यैः कार्यम् । यद्वाऽध्वर्युर्गु-
ह्यति दीक्षयित्वेत्यनेन ऋत्विजां संस्कारार्थेन दीक्षा त्रिधीयत इति तद्योगादृत्विगेव
यजमानशब्दगोचर इत्यनुवादः । नैवम् । अप्राकृतकार्यत्वप्रसङ्गाद्बचनानर्थक्याच्च । न
चाऽऽर्त्विज्यस्य यजमानसंस्कारत्वम् । अप्राकृतकार्यत्वप्रसङ्गादेव । तस्मात्प्राकृतकार्य-
स्यैवाऽऽर्त्विज्यस्य यजमानाः कतारो विधीयन्ते । अतोऽन्येषां चोदकप्राप्तानां वाधः (जै०
सू० १०-६-१९) ॥ १५ ॥

अथैतस्य द्वादशाहस्याहीनरूपतां विधत्ते—

य एवं विद्वान्द्वादशाहेन यजते ॥ १६ ॥

अत्र वेदनं प्रशंसति ॥ १६ ॥

यजमान ऋध्नोति ॥ १७ ॥

अन्योऽप्यृत्विक्षु मध्ये द्वादशाहयागेन समृद्धिं प्राप्नोति । पूर्वत्र यजमानबहुत्वादासि

१ मटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४९

चोदनया विधानाच्च द्वादशाहस्य सप्तत्वम् । इह तु यजमानैकत्वाद्यजतिचोदनया विधानाच्चाहीनत्वमिति विशेषः ॥ १७ ॥

इदानीं सत्ररूपद्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेधमाह—

य एवं विद्वान्द्वादशाहेन प्रतिगृह्णाति ॥ १८ ॥

एष ह वै कुणपमसि यः सत्रे प्रतिगृह्णाति (तै० सं० ७-२-१०) इति निषेधात् । सत्रे हि ये यजमानास्त ऋत्विज इत्येवं यजमानत्वव्यवहारवदृत्विक्त्वव्यवहारोऽप्यस्ति । अत एव शास्त्रान्तरे— 'अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयिष्या ब्रह्माणं दीक्षयति' इत्यादावध्वर्युब्रह्मादिशब्दैर्व्यवाह्रियन्ते । एवं सति ऋत्विक्त्वबुद्ध्या यागान्तरवदथ यो दक्षिणां प्रतिगृह्णाति स प्रतिग्रहीता शयभक्षणेन यः प्रत्यवायस्तं प्राप्नोति । नात्र पञ्चनखशवो विवासितः, किंतु प(पु)रुवाश्वादिशवः । किंचानेन यदन्नं भक्ष्यते तद्वैरेव भवति गोमांसभक्षणसमः प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः । किंचैनं प्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य यस्मिन्कांस्यपात्रे माण्डे चान्नं धारयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत्ततः शोधनाभावात्तद्युक्तगृहेऽधिकं मलं जायते तेन पात्रेण व्यवहर्तृणामधिकः प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं दक्षिणानिषेधेन सत्रप्रयोगं दृढीकृत्य यजमानैक्येनाहीनप्रयोगमपि दृढीकरोति—

ऋत्विजो यजमानं चाधिकृत्य वदति ॥ १९ ॥

एक एव यजेत (तै० सं० ७-२-१०) इति श्रुतेरेकरय कर्तृत्वात्फलभाक्त्वाच्चाहीनत्वं सिद्धम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मणानां तु सत्रमतो दीक्षितानां सप्तदश-
नामासत उच्यन्ति ॥ २० ॥

प्रकृतितो ब्राह्मणकर्तृकत्वमार्त्विज्ये प्राणम् । (जै० सू० ६-६-३) इति तथा-विधस्यैव यजमानसंस्कारत्वाद्यजमानसंस्कारत्वेन राजन्यवैश्यप्राप्तिः । सप्तदश कौषीतकशास्त्रायां समाप्तानाच्छास्त्रान्तरत्वाच्चास्मिन्कर्मणि दीक्षिताः सप्तदश इत्यर्थः ॥ २० ॥

चोदना सर्वं इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिर्वा ॥ (स्व० १) ॥ २१ ॥

एवमापस्तम्बोऽपि । 'सर्वं ऋत्विज इष्टप्रथमयज्ञास्तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ' (तै० सं० ७-१-१) इति । तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथममिष्टत्वाच्चायमाहिष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्थ्यादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः । एतेन सर्वं ऋत्विज आहिताश्रय एव भवेयुरिति

चोदना । तान्वृणुयादित्यर्थः । अथवा—विहारस्याग्नीनामन्यदीयानामप्यन्योपकारे प्रभुत्वा-
दनाहिताग्नीनामपि द्वादशाहसत्रं स्यादिति शीमांसकाः ॥ २१ ॥

सर्वे याजमानमार्त्विष्येनाविप्रतिषिद्धं कुर्युः ॥ २२ ॥

सर्वं ऋत्विजो यजमानस्य कर्म न विप्रतिषिद्धं कुर्युः ॥ २२ ॥

गृहपतिः परार्थानि यथा गृपाञ्जनमृतुयाज्यामि-
त्येवऋषाणि धर्मप्रतिषेधे भूयसां धर्मोऽनुग्राहते
(गृहपतेर्वा) ॥ २३ ॥

तत्रापि परार्थादधिकारेणेति केचित् । गृहपतिर्यजमानः । गतम् ॥ २३ ॥

सामिधेनीषु चोदकप्राप्तं नियममाह—

गृहपतेरेव सामिधेनीकल्पेनेति कुर्वीरन् ॥ २४ ॥

अत्राप्यापस्तम्बीये तु विशेषः—‘गृहपतेरेव सामिधेनीकल्पेनावदानकल्पेनेति प्रका-
मेयुर्यानि चान्यान्येवैरूपाणि स्युः’ (आप० श्रौ० २१-२-३) । ‘तस्य सप्तदश
सामिधेनीरनुब्रूयात्’ (ऐ० ब्रा० १९-४) इति बह्वृचब्राह्मणम् । गृहपतिरेव
सामिधेनीकल्पः । केचित्चित्तिः सृ(स्र)गित्यादिवर्जं प्रत्यगाशीरिष्टा लुच्यन्वारब्धो गण-
पतिरेव समारभ्येति तन्त्रे यज्ञपतीनामिन्द्रावान्त्वाहेति । होता—मार्गवच्यावनाम्रवान-
और्वनामदम्य इति । आर्षेयवरणमन्यैर्गोत्रैर्वा यावदम्यावर्तत इत्येकः पक्षः । आश्वलाय-
नकल्पेऽप्येवं द्रष्टव्यः । अग्रे महा० असीत्याग्निनात्येकत्वात्तदा समानगोत्राणां तन्त्रेण
वरणमितरेषां येदेन समानविषये तन्त्रेणोहेन वा प्रकृतिः ॥ २४ ॥

त्वं बरुण इति वसिष्ठराजन्वानां सामिधेनीपरिधानीया ।

आजुशोतेतीतरेषां गोत्राणाम् ॥ २५ ॥

सामिधेनीपरिधानीया त्रिरन्वाहेत्युभयत्र संवन्धः ॥ २५ ॥

नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनका-

नाम् । तनूनपादितरेषां गोत्राणाम् ॥ २६ ॥

आपस्तम्बेऽप्येवम् । ननु—‘राजन्ववासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः ।
तनूनपादितरेषाम्’ इत्यादि । स दीक्षणीयादिष्वनिर्दिष्टः सत्रेष्वनेककर्तृकेषु प्राप्तस्तत्र
संदिह्यते । किं भिन्नकल्पा अपि संहत्य सप्तमार्सीरज्जुत तुल्यकल्पा एवेति । तदर्थमिदं
विचार्यते—किं वासिष्ठादयो नाराशंसाद्यङ्गत्वेन कर्तारो विधीयन्ते, उत वासिष्ठादीदु-
द्दिश्य नाराशंसादि तादर्थ्येन विधीयत इति । तत्र वासिष्ठार्थत्वेन विधाने ऋत्विक्त्वपना-

प्रसङ्गात्प्रकरणनाशाच्च वासिष्ठादय एव नाराशंसाद्यङ्गत्वेन विधीयन्ते । षष्ठी च संबन्ध-
वाचिनी । सत्रेषु च सत्रिणां प्रत्येकमेव कर्तृत्वमिति स्थितम् । अतस्तत्र वासिष्ठा-
वासिष्ठैः क्रियमाणो नाराशंसो वासिष्ठेनापि तावत्क्रियत एवेति अविगुणस्तथा तन्नू-
षादप्यन्यैरतोऽयं कंचित्कल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अप्यधिक्रियेरानित्येवं प्राप्ते भूमः—
वासिष्ठादीन्वामित्वेनोद्दिश्य तादर्थ्येन नाराशंसादि विधीयते । तादर्थ्यं च क्रतूपका-
रद्वारेणोपपन्नमिति न फलकल्पनापत्तिः । एवं च घात्वर्थस्यान्यत्र विधानात्संनिहृष्ट-
विधिर्भवति । प्रयाजोद्देशेन तु वासिष्ठादिविधौ घात्वर्थेऽन्यस्य विधानाद्विप्रकृष्टार्थविधानं
स्यात् । ततश्च सत्रेऽन्यतरकल्पाश्रयणेऽन्येषां तेन क्रतूपकारालाभाद्विगुणः क्रतुर्न फलं
साधयेत् । तस्मात्तुल्यकल्पानामेवाधिकारः ॥ २६ ॥

सावित्राणि ह्योभ्यन्तः संनिवपेरन्हुत्वा विनि-
वपेरन् ॥ २७ ॥

सावित्राणि जुहोति (तै० सं० १-१) इति विधिराग्निकः ॥ २७ ॥

पशुभिर्यक्ष्यमाणाः संनिवपेरन्निष्ठा निवपेरन्गु-
हपतिर्वाऽरप्योः संनिवपेरन् ॥ २८ ॥

पशुभिरिति पञ्चपञ्चमम् । सर्वे याजमानं कुर्युः । जपानुमन्त्रणोपस्थानादिषु प्रथममा-
स्त्विज्यं ततो याजमनमरप्योर्द्वयोर्गृहपतिर्वा । समारोपणादिनियम एका स्यादि-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सर्वेषां यदनेन यज्ञेन
जेष्यामोऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सहासह नः साधु-
तुल्या य एवं पापं करवत्तस्यैव तदित्युक्तम् ॥ २९ ॥

पशुबन्धेन वायन्धेन वा तदर्थं षड्दोत्रादि निरूढपशुबन्धवदित्यर्थः ॥ २९ ॥

गृहपतिः समारोपयते । स्वयमितरे गृहप-
तिर्वा ॥ ३० ॥

अरप्योरात्मनि वा गृहपतेरेवाधिकार इतरे, अन्वारम्भणमात्रमिति भावः ॥ ३० ॥

सर्वेषाम् ॥ ३१ ॥

ऋत्विजामेव ॥ ३१ ॥

अथ द्वादशाहे दीक्षायाः कालविशेषं विधातुं शास्त्रान्तरमतं च विधत्ते—

शिशिरे दीक्षन्ते । वसन्ध उचिष्टन्त इति
विज्ञायते ॥ ३२ ॥

दीक्षा वै देवेभ्योऽपाक्रामसां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यामन्वयुञ्जत, (ऐ० ब्रा० १९-४) इत्यादि बह्वृचब्राह्मणं प्रस्तौति । एवमापस्तम्बेऽपि ॥ ३२ ॥

शिशिरो वै तस्य प्रायणं वसन्त उदयनम् ॥ ३३ ॥

‘शिशिरो वा एतस्य प्रायणं वसन्त उत्थानमिति (का० ब्रा० ३४-९) काठकब्राह्मणम् ॥ ३३ ॥

ऋध्नुवन्ते य एवं विद्वांसः शिशिरे दीक्षन्ते वसन्त
उत्तिष्ठन्तीति चिन्नायते ॥ ३४ ॥

शिशिरे दीक्षाप्रशंसार्थेयं श्रुतिरुदाहृता ॥ ३४ ॥

षट्सु न्युष्टास्वापूर्यमाणपक्षस्य चेष्यमाणा दीक्षेरन् ॥ ३५ ॥

एतेन महाशेषमाश्रित्य प्रयोगः— समदशाश्वरार्ध्याः पुरुषाः शिशिर एकाष्ट-
कायामिष्टाप्रथमयज्ञास्ततश्चात्मन्यरण्योर्वा समारोप्यैकत्र गत्वा स्वाऽग्निंसंनिधौ सर्वे
सपत्नीका द्वादशाहेन सत्रभूतेन साग्निचित्येन यक्ष्यामह इति प्रजायेमहीति संकल्पः ।
स्वर्गोऽपि फलम् । विद्युत् । न सोमप्रवाकवरणम् । न ऋत्विक्वरणम् । अन्योन्यं त्वस्माकं
गृहपतिस्त्वं ब्रह्मेत्यादिदीक्षाक्रमेण परस्परं विज्ञापयेयुर्न मधुपर्कः । देवयजनं देवतोपस्थानं
द्रव्यनिर्देशः साधारणद्रव्येण । गृहपतिर्नान्दीश्राद्धं कृत्वा पूर्ववदग्निं मधित्वा विहृत्य
दीक्षार्थिनः काञ्चित्पशुं विधत्ते— ‘स पुरस्ताद्दीक्षायाः प्राजापत्यं पशुमालभते’ (ऐ० ब्रा०
१९-४) इति । यो दीक्षां वाञ्छति स पुमान्दीक्षोपक्रमात्पुरा प्रजापतिदेवताकं पशु-
मालभेत । द्विविधो हि द्वादशाहः—साग्निचित्यो निरग्निचित्यश्च । तत्राग्निचयनयुक्ते
पशुरयमवगन्तव्यः । वायव्यो वाऽस्मच्छाखायां समाज्ञातः ॥ ३९ ॥

प्रथमं सावित्रहोमाद्युक्तासंभरणान्तं कृत्वा पुरुषाश्शिरोहरणं मृदोपलेपनं ततः पर्वणि
पूर्ववत् । समारोप्य देवयजनं प्राप्य पशुबन्धेन यक्ष्यामह इत्याद्युदवसाय देवयजनं
कृत्वा पूर्ववन्मधित्वाऽऽयतने निधाय ।

संवा६९ संनिवपनं कृत्वा दीक्षणीयाप्रभृतीनि कर्माणि
कुर्वते । य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सर्वेषां यदनेन
यज्ञेन जेष्यामोऽनेन सत्रेणेति ॥ (स्व० २) ॥ अत्र संवादे
ब्रूयुरध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा मध्यतः कारिणो दीक्षयति
होतारं ब्रह्माणमुद्रातारम् । प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युं दीक्षयि-
त्वाऽर्धिनो दीक्षयति मैत्रावरुणं ब्राह्मणाच्छर्षिसं-
स्तोतारम् । नेष्टा प्रतिप्रस्थातारं दीक्षयित्वा तृतीयिनो
दीक्षयति । अच्छावाकपामीध्रं प्रतिहोतारम् । उक्तेता

नेष्टारं दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति ब्राह्मस्तुतं पोतारं
सुब्रह्मण्यम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति । अन्यो वा
दीक्षितो ब्राह्मण एवमनुपूर्वं दीक्षेरन् । नातन्त्रीभावादे-
कैकप्रपवर्गयति । अन्यगोत्रज्यन्वायात् समानगोत्राणा-
मार्षेयाणामभ्यावर्तते । पत्नीनामेकस्थाने पत्नीर्दीक्ष-
यन्ति । तासां याजमानैर्घर्भा व्याख्याताः ॥ ३६ ॥

अत्र दर्विहोमपश्चिद्धिभ्य एवं प्रयोगः । सर्वे यजमाना याजमानं कुर्युः । अग्निं गृह्णा-
मीत्यादि गोमज्जपान्तं सर्वे कुर्युरिति वचनादध्वर्याद्यात्किञ्च कृत्वा पक्ष्याद्याजमानम् ।
सर्वासा पत्नीनां दीक्षाक्रमेण योक्त्रबन्धनम् । गतमन्यत् ॥ ३६ ॥

अन्वहं दीक्षामेके समामनन्ति ॥ ३७ ॥

अन्वहं सद्यः ॥ ३७ ॥

द्व्यहे त्र्यह इति क्रामयति आ द्वादशाहात् ॥ ३७ ॥

अग्निवाहिकल्पः । द्व्यहे दीक्षेत त्र्यहे दीक्षेतेत्येवं क्रामत्या द्वादशाहात् ॥ ३८ ॥

उपसत्सु त्रयोदशो दीक्षेत । तेन [न] ब्रा(ब्र)ह्मणा
भवितव्यमुपदीक्षमाणा अग्नीनुपत्रपन्थुप्याऽऽत्मसंस्कार-
रेण प्रक्रमेत्) द्वादश दीक्षाः ॥ ३९ ॥

दीक्षाविशेषं तु—द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् (तै० सं० ७-२-१०) इत्याद्यु-
पसद्दिशेषं विधत्ते—‘चतुर्धा वा एतास्तिस्त्रस्तिलो रात्रयो यद्द्वादशोपसदो याः
प्रथमा यज्ञं ताभिः संभरति या द्वितीया यज्ञं ताभिरारभते यास्तृतीयाः पात्राणि ताभि-
निर्गेनिके याश्चतुर्थारपि ताभिरात्मानमन्तरत्ः शुन्वते ’ (तै० सं० ७-२-१०)
इति । अत्रानुष्ठेया द्वादशदिनसाध्या उपसदो याः सन्ति तास्तिस्त्रस्तिल एकैका रात्रि-
रूपेण चतुर्धा विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगताभिस्तिस्त्रभिर्व्यज्ञसाधनसंपादनं भवति ।
द्वितीयराशिगताभिस्तिस्त्रभिर्व्यज्ञमुपक्रमते । तृतीयराशिगताभिस्तिस्त्रभिर्व्यज्ञपात्राणि शोध-
यति । चतुर्थराशिगताभिस्तिस्त्रभिः स्वात्मनोऽन्तःशुद्धिं करोति ॥ ३९ ॥

न सनीहारसंशासनं सत्रभूते विधत्ते ॥ ४० ॥

न सनीहारान्प्रहिष्वन्ति सत्रे ॥ ४० ॥

षोडशी सोमविक्रयणी ॥ ४१ ॥

षोडाशिवत्सोमक्रयणी ॥ ४१ ॥

द्वादशाहायाऽऽप्तं राजानं क्रीणाति ॥ ४२ ॥

राजानं क्रीत्वोपनख निदधाति द्वादशाहायाऽऽप्तमिति ॥ ४२ ॥

द्वादशोपसदः ॥ ४३ ॥

द्वादशाह इति शेषः । उपसत्सु द्वादशाहे संभारयजूषि व्याचष्ट इत्यापस्तम्बः ॥ ४३ ॥

अनूपसदमग्निं चिनोति ॥ ४४ ॥

पूर्ववद्व्याख्यायाम् ॥ ४४ ॥

द्वयहमेकैका चितिः ॥ ४५ ॥

द्वयहं द्वयहमेकैका चितिर्भवति ॥ ४५ ॥

चतुरहमुत्तमा ॥ ४६ ॥

चितिर्भवति ॥ ४६ ॥

आ त्रिरात्रं चतुस्तनानि त्रताति भवन्ति ॥ ४७ ॥

आङ्गिति मर्यादा ॥ ४७ ॥

एवं त्रिस्तनानि द्विस्तनानि एकस्तनानि ॥ ४८ ॥

चतुस्तनं त्रिस्तनं द्विस्तनमेकस्तनमिति अहं अहं त्रतानि भवन्तीति शेषः ॥ ४८ ॥

भूयो त्रतमिच्छन्द्धन एकं सुवमभ्युक्षयेत् ॥ ४९ ॥

य एषां त्रतमिच्छेदमिपूरयितुं दध्न एकं सुवमुक्षीय नापरमुक्षयेतेति ॥ ४९ ॥

एकविंशतिदण्डिसदः ॥ ५० ॥

एकविंशस्तोमानां प्रतिष्ठेति (तै० सं० १-२-१०) त्रिवृदादीनां ज्योतिषां तत्रान्तर्भावात् प्रतिष्ठार्थं भवति । देवतातद्धितग्रहणात् 'इन्द्रस्य सदः' (तै० सं० १-२-१) इति मन्त्रात् पृष्ठी व्याख्यायत इत्येके । शास्त्रान्तरीयं पदं ब्राह्मणं दर्शयतीत्यन्ये । छदिरग्निदिघाति (तै० सं० १-२-३०) छादनार्थं कठमुपरि निदधाति । देवताऽन्वयेन हि सद ऐन्द्रम् । तस्मादिन्द्रस्य सदः सदनमित्युच्यते । इन्द्रस्य प्राधान्यात् ॥ ५० ॥

संतृण्णे अधिषवणफलके ॥ (स्व०२) ॥ ५१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

यस्मात्संतृण्णे हनू तस्मादधिषवणफलके न संतृणात्ति विद्वा प्रोते न करोति । यदधिषवणे न संतृणात्ति (तै० सं० १-२-११) इति ब्राह्मणम् । संतृण्णे अधिषवणफलके भवत इति सूत्रे शेषः ॥ ५१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेशशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
शाब्दिकायां षोडशप्रश्ने प्रथमः पटलः समाप्तः ॥

अथ षोडशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

व्याख्यात एकयूपः ॥ १ ॥

गतः ॥ १ ॥

यदि यूपैकादाशिनी स्यादन्वहमेकैकं यूपं संमि-
नुयात्सर्वान्वा ॥ २ ॥

अन्वहं सद्यः । यूपं मिनोति उच्छ्रयति । एकयूपाभिप्रावेणैकवचनम् ॥ २ ॥

औपचसध्येऽहन्यन्वहं मीयमानेष्वहरहरुपशयोऽ-
भ्यावर्तेत ॥ अग्निष्ठ एवोदयनीये पशुमुपा-
कुर्यात् ॥ ३ ॥

उपेत्य शेतेऽत्र यत्रोपेत्यासुरान्वाधन्ते देवा इत्युपशयः । पचाद्यच् । तस्माद्येन
कारणेन दक्षिणत उपशये उपशेते ऽऽत्तुव्यापनुस्यै भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्वोभूते प्रतापते ज्योतिष्टोमः ॥ ४ ॥

अग्निष्ठान्तं सर्वेषां यूपसंभारर्जनकाल एकादश यूपमि(पानि)च्छन्ति । यूपःज्ञनं गृह-
पति(उप)शयनी(नि)धानं दक्षिणतः सर्वेषां सकृदेव निदधाति । अस्मिन्पक्षेऽग्नीषोमीय-
दिने परिस्तरणान्तं महाग्निकानां मन्त्राणामुपदेशेन विकृत्यर्थत्वादनुहः । केचिदूहमि-
च्छन्ति । ऊहस्तु यजमानाभिधायकानां त्वग्नेचभिधायकानामपि विशिष्टेषु मन्त्रेषु सर्व-
प्रोहः । यजमानाभिधाने—श्वोभूते प्रतापते इति । महारात्रे बुद्ध्वा ज्योतिष्टोमः ॥४॥

वैश्वानरोऽतिरात्रः । उपावहरणकाले यावानेका-
हायाऽऽप्तस्तावन्तं राजानमन्यस्मिन्वासस्युपन-
ह्योपावहरति ॥ ५ ॥ प्रत्युपनह्येतरं निद-
धाति ॥ ६ ॥

वैश्वानरप्रायणीयोऽतिरात्रः । वैश्वानरेण दृष्टः । सौमिकपात्रासादनकाले ध्रुवं प्रयुज्य
षोडशीपात्रमर्षा क्षयालोकं यजमानेनामिदहत (इत्यादि) पाशुकपात्रे(प्राणि)द्वे
यूपरशने । एकः पशुः । एवं कुम्वाद्ययः । आ राज्ञ उपावहरणात्कृतायां (त्वा)
यावन्तं सोममेकस्मा अह आसं मन्यते, तावन्तमन्यस्मिन्वाससि बद्ध्वा प्रत्युपनह्येतेषामह-
नामितरस्मिन्वाससि बद्ध्वा प्रत्यारोप्य तमुपावहरति ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवमहरहः क्रियते । अन्वहं योमविमोक्षणे ॥ ७ ॥

एवमहरहरुत्तमवर्जं कृत्वाऽग्निं युनज्मि० इत्यादि सर्वं प्रकृतिवत् ॥ ७ ॥

प्रथमेऽहनि युनक्ति । उत्तमे विमुञ्चतीत्येकेषाम् ॥ ८ ॥

अयं कल्पः शाखान्तरस्यः ॥ ८ ॥

श्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्दशमे चाह्नि पृश्नि-
प्राणग्रहान्गृह्णात्यभिषवमाणेन प्राकृतस्य यजुर्मा-
नस्य प्रथमेन मन्त्रेण मीत्वा वायुरसि प्राणो
नामेति दशभिर्मन्त्रैर्दश पृश्निमानानि मिमीते ॥९॥
उत्तरेणोत्तरेण यजुर्मानेन मीत्वाऽयं पुरो
भुव इति दशभिर्मन्त्रैर्दश प्राणग्रहपानानि
मिमीते ॥ १० ॥

उपोऽभिषवणकाले पृश्निप्राणग्रहे विमानम् । एवं प्रयोगः—प्राकृतं यजुर्मान-
नमनुद्गत्य—इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्युक्त्वा वायुरसि प्राणो नामेत्यादि ऋतस्य त्वा
ज्योतिष इत्यन्तैर्दशभिः पृश्निग्रहैर्मन्त्रैर्दश मानानि मिमीते । नवनवांशमाने सर्वप्रोत्तरं
यजुर्मानमनुद्गत्य—इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्युक्त्वाऽयं पुरो भुव इति दशभिः प्राणग्रहै-
र्दश मानानि मिमीते । अयं पुरो भुव इति प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामीत्येवं
मन्त्राः । एवमुक्तानि मानानि व्यतिषजति । इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न इत्युक्त्वा वायुरसि
प्राणो नाम० ज्योतिष इत्यन्तैर्दश । इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते, अयं पुरो भुवो गृह्णामीत्य-
न्तैर्दश । इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते वायुरसीति दश नामानि पूर्ववत् । ततः पञ्चकृत्व-
स्तूर्ण्णीं नवनवांशत्सर्वेषु मानेषु तूर्ण्णीकेषु च ॥ ९ ॥ १० ॥

उत्तरोत्तरे यजुर्मानेन व्यतिषजति ॥ ११ ॥

उत्तरपक्षो विकल्पार्थः ॥ ११ ॥

भूयसां प्रातःसवनान्येत्यादिसमूहपक्षमाश्रित्य विधिं वक्ष्यामः—

ऐन्द्रवायवाग्रौ श्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ दशमं
चाहः । अथेतरेषां नवानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममह-
रथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमेवं ज्यनीकास्त्रिः परि-
वर्तन्ते समूहं छन्दसि ॥ (ख०४) ॥ १२ ॥

ऐन्द्रवायवग्रहमाग्रयणकाले चावापृथिवीम्यां पवते, एभ्यः सुन्वद्भ्यो यजमानेभ्यः
पवते मह्यमित्यादि वाग्ने प्राणान्पशुषु प्रजां मयि च यजमाने चेत्यादि सर्वेषां पशुकाञ्च
आग्नेयः पशुः । तत्राग्निर्देवीनामिमे सुन्वन्तो यजमाना इत्यूहः । परिभूरग्निमित्यादि
श्रुतस्त्वमित्यन्तं सर्वेषाम् । के.चेद्द्वौ समुद्रावित्यादि अध्वर्युर्ब्रह्मा चाऽऽर्त्विज्यं कृत्वा
स्मयस्वस्तिरित्यादि आगन्त पितर इत्यन्तं सर्वेषाम् । सवनीयाभिर्दर्शने गृहपतिरेव
द्विदेवत्यप्रचारे भूरसीत्यादि त्रिकं सर्वेषाम् । शुक्रान्वारम्भो गृहपतिरेव तौ देवौ शुक्रम-

न्यौ० प्रजां मायि च वज्रमावेपु । इहान्तरं सर्वेषां हविःशेषकर्मणं च । सत्रेण-
क्षणकाले सर्वे वज्रमात्माश्चमसान्तरन्त्यास्तिव्यवस्थानं कृत्वा कायवाम्भ । एवं सर्ववत्-
णेषु । चतुर्होत्रादि सर्वेषामग्निं नरदि दूरे दृशं गृहपतिमर्षुममूहो वा करावेत्यात् । एवं
प्रातःसवने प्रत्याशिक्षां सर्वैर्ब्रह्मण्यैः प्रयोगः कर्षः ।

माध्यन्दिने ज्योतिषे हि कुरु सर्वेषां चातुर्होत्रादि सुपर्णोऽग्निः० विष्णो त्वं
नः० इति च सर्वेषां दक्षिधर्मभक्षणं च दाक्षिणी होमो हुत्वा उदु त्वं० चित्रमित्यादि
रूपेण च इत्यदिलोपः । अन्वन्तः कृष्णाजिन्मणि ध्वन्न्ते दक्षिणायनेन गच्छन्त्युदह-
मुखोऽन्तराऽऽग्निं च सदक्ष यत्पाऽग्नेत्वाऽऽग्ने)वदानं गृहपतेरेव । तत्रत्यात्वत्तोत्करावन्त-
रेण दाक्षिणा गच्छति । एष दक्षिणायनः । ततः संदोषितानं तत्रत्यात्वात्पुर्वुश्च प्रसर्पका
सदस्येभ्यो दानं गृहपतेरेव । सत्रे तु [अत्राग्निभ्यो] न दक्षिणा पृथगुत्तिवगणामावात् ।
एवमहरहः, इत्यापस्तम्बः । न विषणप्रसन्नं वैश्वकर्म्मणेषु कर्त्तव्योदित्यहः । त्रेषं
पूर्ववत् ॥

आदित्यारम्भणं सृतीयसवने वज्रमात्मा अग्निः वातु यात्ते विश्व देवा वसे वाग्वा-
नेभ्यः शर्म आदित्यान्वारम्भः, आशिरावनयनं च गृहपतेरेव । केचित्—सर्वेषां वज्र-
मानजधमिच्छन्ति । एतादृशेषु होतृवमसक्तायनं करम्भ गृहपतेरेव । कृष्णः
मानः सर्पणं च सर्वेषामिति केचित् । ब्रह्माणमारम्भ आयुषे हि कुरुविति सर्वेषां विष्ण-
प्रदानं च नमो वः पितर इति सर्वेषां बह्वीता गृहपतेरेव । अग्नदेवामेषु सुष्णसु
यजमानेष्वशिषः । यज्ञायज्ञिये एकया प्रस्तुतं भवत्यथ नयस्ते अस्तु वा वा हिर्वासीः,
इति । अहरहःपते वा पदेजनीनश्च सर्वसां पत्नीनां, गृहणकाले वृषयेव प्रह्वति ।
अस्मिन्काल उत्तरस्मा[दा]वसतिं परिगृह्णाति यथा त्वं सूर्यासीति सर्वेषामयुर्षे इन्द्रिय-
मिति च वर्तमान एवातिरात्रे षोडशीं वमसेषु प्रक्षालितेषुत्तरस्मा[दा] आग्नेया यजमानस्य
प्रतपुगित्वादिभिः पयासि विशास्ति दोहं वाग्मानं च सर्वेषामत्र प्रतिप्रत्यदा यथास्यार्थं
सायंदोहं दोहयति मैत्रावरुण्याः । एवमादयः सत्रे अह्निने च साधारणाः ।

न्यस्ति द्वादशाहे ज्यनीका । ऐन्द्रवायवाग्नौ प्रत्यणोत्कोदयनीयो दक्षमं वाहः ।
अधेतरेषां नवानाभह्मैन्द्रवायवाग्नें प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमयाऽऽग्रवजाग्रमभिन्द्रवाय-
वाग्रमथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रवजाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रवजाग्रमथि । तत्र
द्वादशाहगतेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु विष्णवःसु अग्नेःन्द्रवायवाग्रमथशुक्राग्रमथवाग्ने-
प्रत्वानि विहितानि । तेष्वधं रथंतरानिमित्तम् । द्वितीयां बृहन्निमित्तम् । एतच्च प्रकृती
ज्यवस्तिपत्तम् । तदुमयमत्र ओदकेन प्राणम् । तत्र चतुर्था संशयः—अमुषदो वा पति-
संत्या वाऽर्धवाद्दो वा विधिर्भेति । तत्र प्रासत्वाद्युवाद इति चेन्न वैयर्थ्यपत्तेः । तर्हि

यथाऽन्तरपरिसंख्याऽस्तिवति चेन्न दोषप्रयापत्तेः । अतुर्थेऽहन्यप्रसक्त्याऽऽग्रयणाग्रत्वस्य
 विधिरिक्तस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवादः, इति चेन्न लक्षणाकृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादाग्रयणा-
 ग्रत्वे यथा विधिरत्येतरयोसपि ब्रह्मव्यः । न च प्राप्तरवादाविधिरिति वाच्यम् । तस्य
 विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमात् । रथंतरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः । प्रयोजनं
 तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र काप्रि रथंतरादिनिमित्तत्वाभावेऽप्येन्द्रवायवाग्रत्वसिद्धिः ।
 (१०-१-२९) ॥ १२ ॥

अथ अथुदं ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदय-
 नीयाप्रतिराधावधेत्तरेषां दशानामेन्द्रवायवाग्रं मथ-
 ममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे । अथे-
 न्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे । अथाऽऽग्रयणाग्रमथ
 द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे ॥ १३ ॥

[भरत]द्वादशाहस्य कर्मफलं पूर्ववत् । भरतद्वादशाहेन सामिधित्येन समभूतेन
 यस्याग्रह इति सप्ते, अहीने तु अहीनभूतेनेति विशेषः । एकश्लेषस्ये काठकाग्निना
 षष्ठेः काठकाग्निमुक्तेनेति द्वादशातिरात्राअग्निष्टोमः रथंतरसामानः प्रायणीयोदयनीयो
 चाप्रतिरात्राअग्निष्टोमो तथाऽप्येकविकृतिश्छदि.सदः । न पृष्ठधर्माः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ।
 प्रभिप्राणग्रहणादि (दीन) ग्राह्यतमध्वशनाविकाशयमानसादीनि भवन्ति । समूहवत्स्य-
 नीका पूर्ववत् । काठकोऽपि न छम्यते न व्यूहः ॥

ननु द्विविधो हि द्वादशाहः—समूहो व्यूहश्च । तत्र समूहः पूर्वमुदाहृतः । अथ
 व्यूह उदाह्रियते— ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ । अथेतरेषां दशानामग्रहामेन्द्रवाय-
 वाग्रे प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे । अथेन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे
 अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति । तत्र समूहस्य तावत् प्रकृतित्वमविवादम् ।
 तद्वद्व्यूहोऽपि किं प्रकृतिः किं वा विकृतिरिति संशये प्रकृतिरिति प्राप्तम् । कुतः—विधि-
 साम्यात् । यथा समूहप्रकारः क्रत्वर्थो विहितस्तथा व्यूहप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्वि-
 शेषोऽस्ति । येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चियेत । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्व-
 म्ब्रह्मचरम् । रथंतरनृहत्पृष्ठयोज्योतिष्टोमप्रकारयोस्तर्होनादिति पूर्वः पक्षः । व्यूहः समूहस्य
 विकृतिः । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । 'ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहः' इति
 व्यूहे श्रूयते । एतन्न विकृतित्वे सति भवति नान्यथा । तथा हि—व्यूहे प्रायणीयो-
 दयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदाग्रयणाग्रत्वादैन्द्रवायवस्याऽऽग्रतनम् ।
 समूहे तु तदहर्नवानामग्रहां मध्ये द्वितीयमिकादित्वादैन्द्रवायवाग्रम् । तच्च व्यूहस्य विकृ-
 तितायां श्रोत्रकेन प्राप्यमाणं विधित्सिताग्रयणाग्रत्वस्तुतयोऽनूयत इत्युक्तम् । किं च यः

१ पठः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयीमचेन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ३५६

कामयेत बहु स्यां प्रजायेयेति कामाय व्यूहो विधायिते । तथा च सति समूहवत् कृतवर्षे विध्यभावाद्द्वयंतरवृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति । ततः समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिः । अहर्गणेष्वनयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः प्रथोअनम् । समूहस्यैवातिदेश इति सिद्धान्तः (१०-९-२४) ॥ १३ ॥

तत्र भस्मन्त्राः प्रवमानाभिमन्त्रणानि च
येन येन च्छन्दसा निगदाश्च तस्य स्थाने
ताभिः संनमेत व्यूहेन व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

ननु—व्यूहे द्वादशाहे भस्मन्त्रमानं तदुभयमन्त्रपरिधिकपालानि षोडशप्राणानि । तत्र भस्मन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रीछन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगतीछन्दस इति पदत्रयं श्रूयते । तथा परिधिस्तावकेऽर्धवादे पठ्यते—गायत्री मध्यमः परिधिः त्रिष्टुभो वक्षिणो जागत उत्तर इति । तथा कपालविषयं वाक्यं पठ्यते—महाकपालः प्रातःसवनीय एकदशकपालो माध्यंदिनीयो द्वादशकपालस्तूर्तीयसवनीय इति । अत्राष्टादिभिस्त्रिभिः संख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तत्पादाक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते सति व्यूहप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते—'छन्दा'पसि वा अन्योन्यस्य लोकाभ्युघ्यायन्—गायत्री त्रिष्टुभस्त्रिष्टुब्जगत्या जगती गायत्र्याः, इति । तत्र 'संशयः'—सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भस्मपवमानपरिधिकपालरूपाणामर्षानामुभयाभिमन्त्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानां च कर्तव्यः किं वा तेषां शब्दानामेवेति । तत्र मन्त्रगतानामेवेति विशेषाभ्रवणात्सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्रीशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भस्मस्त्रिष्टुप्शाब्दितस्य माध्यंदिनीयस्य भस्मस्य स्थाने । स च तूर्तीयसवनीयस्य स्थाने, सोऽपि प्रातःसवनीयस्य स्थाने । तथा बह्वेष्वमानो माध्यंदिनपवमाने माध्यंदिनपवमानस्तूर्तीयसवने । आर्भक्पवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्पष्टः परिधिदिक्षिणतः । अणीयान् द्वाधीयानुत्तरतः, अणिष्ठो हसिष्ठो मध्यतः । तथाऽष्टाकपालो माध्यंदिने सवने । एकादशकपालस्तूर्तीयसवने । द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमः । मन्त्रद्वयशब्देष्वप्येवं योजनीयमिति प्राप्ते नूनः—

छन्दांसीति वाक्येऽर्षानां व्यतिक्रमो नोक्तः । अतो मन्त्रगतगायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः स प्रशंसार्थः । भस्मार्षानां मुख्यच्छन्दस्त्वाभावादिति सिद्धान्तः (१०-९-२९) ॥ १४ ॥

एवमुत्तरेषु पृष्ठपादेषु श्रीनतिप्राधान्यवृत्ताति ।
आग्नेयमेकविंशे । ऐन्द्रं त्रिंशे । सौर्यं अश्व-
विंशे ॥ १५ ॥

उत्तरेषु पृष्ठवाहेभ्यसि वचनात्तत्र ॥ १५ ॥

पूर्वास्मिन्नुपहे वाजसनेभ्यः सप्तमन्ति । यत्र गौर-
वीतः सप्त तत्र सर्वान्पूर्वान् ब्रह्मन्मृहीयात् ॥ १६ ॥

परिपठन्ति वाजसनेयवासणे ॥ १९ ॥

अथ पशुकृत्स्निराग्नेयं प्रायणीयोऽतिरात्र आल-
भन्ते श्वोभूते सारस्वतीं मेवीम् । एवः द्वि विह-
तानैकादशिनामन्वहमालभन्त आग्नेयमुदयनीये
सौर्यं ब्रह्मवर्षतकामानम् ॥ १७ ॥

अथ पशुकृत्स्निः प्रदर्शयेत् । आलभन्त इति बहुवचनानभिप्रायम् । श्वोभूते महारात्रे
मुदयन् प्रायणीयमुदयनीयमुपयन्ति । उभौ षोडशमन्तौ द्वादशाहस्य षोडसी (शी)-
कृत्स्निरात्र इत्यार्षेयकल्पसूत्रवचनात् । अग्ने नयेत्यादिसप्तं सर्वमुपावहरति अग्निं युनउमीति ।
उपशयस्त्रिवकाले पृथिव्यामग्रहैर्मानं पूर्वमेवोक्तम् । प्रायणीयोऽयनीयोर्दशमेऽहनीति
अथः कल्याः सूत्रकारेणोक्ताः । त्रिष्वहःसु यथासंख्यमिति केचित् । सर्वत्र विकल्प
इति केचित् । ऐन्द्रवायवाग्रं पशुकाल आग्नेयः सप्तः । ए (ऐ) कादश (शी)
नेऽग्निं उपशयोति । ऐन्द्राग्नौ वेति भाष्यकृत् । सारस्वतीं मेवीमिति सूत्रकारमतिः ।
सूर्यः अथर्वसकामस्योपशयनिर्देशः कृष्णमृगस्ते पशुरित्यहरत्सूर्युपमानपक्षे । अग्नीषोमी-
यज्ञस्ये—एकं मिनोति तसु प्रायणीये मानं, तस्मिन्नेव मिमीते आग्नेयमुपाकरोति तस्य
दक्षिणत उपशयनीयनिर्देशश्च । श्वोभूते सारस्वतमुपाकरोति द्वितीयं मिनन्ति पथर्व-
त्वाद्युपस्य (ब्रह्मवर्षतपशुकथमः कामाः ।) प्रधानं तस्माद्दक्षिणतोऽपवर्गः । यूपाना-
मवि (मि) नोदपवर्गत्वे (तः) सारस्वतस्य यूपस्य दक्षिणत उपशयः स्याप्यते ।
सारस्वतमुपाकृत्योपशयनिर्देशः । एवमहन्युत्तरोत्तरः पशुः । यूपैकादशिन्यां
पूर्ववत् ॥ १७ ॥

दक्षिणाकालेऽन्वहं द्वादश क्षतान्यरीनभूते
ददाति ॥ १८ ॥

इत्यथ सप्तानि ददात्यहीने ॥ १८ ॥

सत्रे तु दाक्षिण्ये होषौ कुर्वेदयहं नाः कल्याण्यौ
वर्तयेत् सप्तमः लोकान् दक्षिणः कथामीति यत्र
मात्रं कृष्णमजिनध्वजे पुनरुक्तं उदश्रो दक्षिणाप-
थेनाविषन्ति ॥ १९ ॥

सन्ने त्वयं विशेषः ॥ १९ ॥

एवमहरहः क्रियते ॥ २० ॥

एवमुक्तप्रकारेण ॥ २० ॥

उत्तमेऽहनि कृष्णाविषाणाः प्रास्यन्ति ॥ २१ ॥

गतः ॥ २१ ॥

सख्यानि विसृजन्ते ॥ २२ ॥

उत्तम एवाहनि सख्यानि विसृजन्ते ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन्नहन्धुत्तरस्मा अह्ने यज्ञायज्ञीयं प्राप्ति वसती-
वरीर्गृह्णाति ॥ २३ ॥

यज्ञायज्ञीयकाले वर्तमाने वसतीवरीः ॥ २३ ॥

पूर्वस्मिन्नहन्धुत्तरस्मा अह्ने स्तोत्रीयमनुरूपं कृत्वा
शशसति ॥ (स्व०५) ॥ २४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।
अनुरूपं सदृशम् । ' नात्राहीनसंततयः ' इति वचनाभ्यायप्राप्तमेतत् ॥ २४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचं-
न्द्रिकायां षोडशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====

अथ षोडशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

वर्तमानेऽतिरात्रे पयाशसि विश्वास्ति ॥ १ ॥

वर्तमान एवातिरात्र उत्तरस्मा अह्ने पयाशसि विश्वास्तीत्यापस्तम्बः । वर्तमान एवा-
तिरात्रे षोडशिचमसेषु प्रक्षालितेषुत्तरस्मा अह्ने या यजमानस्य व्रतधुगित्यादिभिः
पयांसि विश्वास्ति । दोहनादयो गताः ॥ १ ॥

श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्म-
णेभ्यः सोमपेभ्यः सोमं प्रब्रूतादिति मैत्रावरुणे-
नोच्यमाने स्वमगारं पविश्याऽऽग्नीध्रः श्वः सुत्या-
मिन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः
सोमपेभ्यः सोमं प्रब्रूवीमि ब्रह्मन्वाचं यच्छ सुब्र-
ह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति संप्रेष्यति ॥ २ ॥

अहरह्योगाविमोक्षपक्षे हारियोजने हुते श्वः सुत्यामिति । तदाऽऽग्नीध्र आग्नीध्रम-
ण्डपं प्रविश्य संप्रेष्यति । श्वः सुत्यामिति ॥ २ ॥

अथ सुत्यामेतस्मिन्नहनि ब्रूयाल्लुप्येत वा श्वः
सुत्यामितरेषु ॥ ३ ॥

‘स वै खलु श्वः सुत्यामिति ब्रूयादित्याश्मरथ्यः । अथ सुत्यामित्यालेखनः’ (आप०
श्री० ११-१-३) इत्यापस्तम्बः । अत ऊर्ध्वं श्वः सुत्यामिति नाश्र संख्या ॥ ३ ॥
पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ॥ ४ ॥

पत्नीसंयाजान्तं कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥

संस्थिते ब्रह्मा वाचं विसृजते ॥ ५ ॥

संस्थितेऽहनि पत्नीसंयाजान्ते ब्रह्मा वाक्सिर्गं करोति ॥ ५ ॥

परिहरन्त्युदकं पत्नीभ्यः ॥ ६ ॥

एकस्मिन्काले परिहरन्ति पत्नीभ्य उदकं पानार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

हरन्ति समिद्धाराः ॥ ७ ॥

यजमानपुरुषाः समिदाहरणम् ॥ ७ ॥

अयेत्याऽऽहवनीये समिधोऽभ्यादधति ॥ ८ ॥

पुनरागत्यैताः समिध आदात्याऽऽदधति आहवनीये ॥ ८ ॥

एषमहरहः कियेरन् ॥ ९ ॥

गतः ॥ ९ ॥

तस्मिन्नहनि पृष्ठयः षडहः ॥ १० ॥

अथोत्तरस्मा अहने षसतीवरीणां परिहरणं, सप्ताभिमन्त्रणे कृते । सवनीयस्य
शाखाच्छेदनमिध्यावर्हिषोराहरणादि । उभयपक्षे षसतीवरीग्रहणं पूर्वेषुरेव । एतेषामेक-
स्मिन्नप्यक्रियमाणे नमो ब्रह्मण इत्याहुतिः ॥ १० ॥

त्रिवृदग्निष्ठोमो रथंतरसामा ॥ ११ ॥

उपयन्तीविशेषः । सौमिकपात्रप्रयोगकाल आग्नेयातिग्राह्यपात्रमेव पूर्वस्मिन्स्थह इति
विधौ ऋतुकरणकाले न होमः, यनुरुक्त्वा प्रतपनमैन्द्रवायवार्मं, पशुकाले त्रिवृद्भ्यः
सवनीयसारस्वतीं मेषीमुपाकरोति । उत्तरतोऽग्निष्ठस्योपशयनिर्देशो न तु विधिः । पूर्व-
षडस्तिष्णाकाले कुर्युः ॥ ११ ॥

रथशब्देन माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ॥ १२ ॥

न्यायसूत्रे सूत्रान्तरे न्याख्यानान्तरिभाषार्थमिदं सूत्रमापस्तम्बेऽप्येवम् ॥ १२ ॥

अपाकरणमन्त्रस्य शब्दो विकारः ॥ १३ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाले रथबोधेण माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणं, शब्दो मन्त्रस्थाने

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रचोक्तचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । २६३

तदाऽपि विमर्षि च पूर्ववत् । यज्ञायज्ञीये स्तूयमाने वसतीवरीः पारिगृह्णाति । प्रतिदिन-
पक्षे न विषाणप्रासनं पत्नीसंयाजान्तं समिदाधानान्तं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

पञ्चदश उक्थयो बृहत्सामा ॥ १४ ॥

श्वः सुत्यामित्यादि । रात्रौ वसतीवरीपरिहरणादि पारिस्तरणान्तं सन्नम्य । श्वोभूते
महारात्रे जुद्ध्वा पञ्चदश उक्थयो बृहत्साम, सोमपात्रासादनकाले ऐन्द्रातिग्राह्यपात्रमेव
वाजसनेयिमतपक्षे पूर्ववत् । सोमोपाहरणम्, अग्निं युनक्ति, प्रतिदिनपक्षे शुक्राम्रमेक
एवातिग्राह्य ऐन्द्र एव । पशुकाले सौम्यो न्यत्यासेन दक्षिणे यूपेऽग्निष्ठस्य सोपशयनि-
र्देशः ॥ १४ ॥

दुन्दुभिश्चन्देन माहेन्द्रस्थ स्तोत्रमुपाकरोति ॥ १५ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाले दुन्दुभिश्चन्देन मुरजः प्रसिद्धस्तस्य घोषेण स्तोत्रोपाकर-
णमित्यर्थः ॥ १५ ॥

यदि स्तनयित्नुर्भवति स एव स्यादुपाकरणम-
न्नस्य शब्दो विकारः ॥ १६ ॥

स्तनयित्नुर्घोषेण वा पूर्ववत् । दक्षिणाकाले यज्ञायज्ञीये वसतीवर्यादि पत्नीसंया-
जान्तं समिदाधानं च पूर्ववत् । अहीनसंततयो रात्रौ पारिस्तरणान्तम् ॥ १६ ॥

सप्तदश उक्थयो वैरूपसामा ॥ १७ ॥

श्वोभूते महारात्रे जुद्ध्वा सप्तदश उक्थयो वैरूपसामा । पात्रासादनकाले सौर्याति-
ग्राह्यपात्रमेकमेव । क्लृप्तरणमुक्थयवत् । आग्रयणाग्रमाग्रयणाग्रे सौर्योऽतिग्राह्यः । पशु-
काले त्रिवृद्भ्यो परिधीय पौष्णं श्याममग्निष्ठस्योत्तरे यूप उपशयनिर्देशः ॥ १७ ॥

आधावेन माहेन्द्रस्तोत्रमुपाकरोति ॥ १८ ॥

तस्मिन्काल आधावनम् ॥ १८ ॥

बर्हिषो विकारस्तस्मिन्मुपाकृते प्रस्तुत उद्गाताऽऽ-
धावेन धुनुते ॥ १९ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाल आधावेन बर्हिःस्थानेन धुनुते स्तोत्रोपाकरणम् ।
प्रस्तुते उद्गाताऽऽधावेन धुनुते । पूर्ववद्दक्षिणाकाले ददाति । यज्ञायज्ञीयकाले वसती-
वर्यादिसमिदाधानान्तं पूर्ववद्हीनसंततयः पारिस्तरणान्तम् ॥ १९ ॥

एकविंशः षोडशी वैराजसामा ॥ २० ॥

महारात्रे जुद्ध्वा श्वोभूत एकविंश षोडशिनं वैराजसामानुपयन्तीति शेषः । अध-
वोक्थयन्न षोडशीये (याऽ) न्तरेश्च । स उक्थय इति वचनात् । अत्र यदि षोडशी
हीनतिग्राह्यानेव पूर्वस्मिन्नयहपक्षे उत्तरस्मिन्नयहपक्षे, अद्यप्रभृत्याग्रेयमतिग्राह्यं गृह्णाति ।

ऐन्द्रवायवामः । पशुकाळे शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः पशुरभिष्टस्य दक्षिणस्य दक्षिण उप-
शयनिर्देशः ॥ २० ॥

न्यूहं भवति इविष्कृता(दा)श्रुतप्रत्याश्रुतेषु प्रतिगरे
न्यूहति ॥ २१ ॥

आस्मिन्नहनि भवन्ति न्यूक्त्वाः । अर्धोक्तरादयो न्यूक्त्वा ओ ओ इत्यादि हौत्रवि-
षयम् । तदाश्वलायनेन भगवता चतुर्थेऽहनि प्रातरनुवाकप्रतिपदीत्यादिना प्रपाक्षितम् ।
तत्तदुक्तेनैव मार्गेण प्रतिगरः ॥ २१ ॥

अरणीभ्यां माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति बर्हिषो
विफारः ॥ २२ ॥

पूर्ववहसिणाकाले ददाति । माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाले बर्हिःस्थानेऽरणी दर्भद्वयं
चोपाकृतम् ॥ २२ ॥

तस्मिन्मुपाकृते प्रस्तुते ॥ (स्व०६) ॥ २३ ॥ उद्गाता
दक्षिणमूर्धमवकाभिरवच्छाद्य तत्रारणी संनिधा-
याग्निं मन्यति ॥ २४ ॥ (तं) जातमुद्गाताऽभि-
हिंकृत्य प्रस्तोत्रे प्रयच्छति ॥ २५ ॥ प्रस्तोताऽ-
ध्वर्यवे ॥ २६ ॥

साम प्रस्तुतं भवति स्तोममागेऽप्युक्तेऽथोद्गातुर्दक्षिणमूर्धं शैवालैरेवावकीर्य तस्मिन्न-
रणीद्वयं निषाय मथनाद्य(धनीतोऽ)ध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ । तं जातमुद्गाताऽभिहिंकृत्या-
भेरुपरि हिकरोति । तमुद्गाता प्रस्तोत्रे प्रयच्छति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

तं सोऽग्नेण विष्णिगान्पर्याहृत्याऽऽहवनीयेऽनु-
ग्रहृत्य भेदो अग्ने दीदिहीति विराजाऽभिजु-
होति ॥ २७ ॥

तं प्रस्तोताऽध्वर्यवे । अध्वर्युरुत्तरेण विष्णिगान्पर्याहृत्याऽऽग्निधियस्यैत्रोत्तरेण नात्वा-
ऽऽहवनीये क्षिपति भेदो अग्ने इति विराजाऽभिजुहोति । गतमन्यत् ॥ २७ ॥

त्रिणव उक्थयः शाकरसामा ॥ २८ ॥

केचित्—यज्ञायज्ञीयकाल इत्यादि पत्नीसंयानान्तं समिदाधानान्तं पूर्ववत् । अही-
नसंततयः पूर्ववत्परिस्तरणान्तम् । शोभते महारात्रे नुद्ध्या त्रिणवमुक्थयं शाकरसामा-
नमुपयन्तीति शेषः । महानान्नी पृष्ठं न त्वार्तिप्राह्याः । पूर्ववत्त्र्यहपक्ष ऐन्द्र एकः
शुक्रामः । पशुकाळे शिल्पो वैश्वदेवः । अग्निष्ठप्रमृत्युत्तरतश्चतुर्थे उपशयनिर्देशः
पूर्ववहसिणाकाले ॥ २८ ॥

१ षटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाञ्चः कृपासमेतम् । ३१५

आङ्गिरवकावास्ताभिर्माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ।
बर्हिषो विकारस्तस्मिन्मुपाकृते प्रस्तुते ॥ २९ ॥

माहेन्द्रस्य स्तोत्रोपाकरणकाले बर्हिःस्थानेऽङ्गिरवकावास्ताभिस्वकां यास्वप्सु क्षिप्वा-
स्ताभिस्तोत्रोपाकरणं बर्हिष्यां चोपाकृतं सप्त प्रस्तुते भवति (आप० श्रौ०
२१-७-१०) इत्यापस्तम्बः ॥ २९ ॥

तिस्रः सहर्षभा गावोऽग्नेण सदोऽपरेणाऽऽग्नीध्र-
मुदीचीर्न दक्षिणापयेनातिक्रमयन्ति ॥ ३० ॥

तिस्रः सहर्षभास्तिष्ठो गावः सह बलीवर्देनाग्नेण सदोऽपरेणाऽऽग्नीध्रमुदीचीर्नयन्ति ।
दक्षिणापयेनाहीने दक्षिणादानमृत्विजाम् । सत्रे तु न दानं न दक्षिणाधर्माः । पत्नी-
संयाजादि पूर्ववत्समिदाधानान्तमहीनसंततयः पारिस्तरणान्तम् ॥ ३० ॥

अयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामा [नम्] ॥ ३१ ॥

उपयन्तीति शेषः । श्वेभूते महारात्रे पुद्ग्वा अयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामानमुपयन्ति
न त्वतिग्राह्याः । पूर्ववत्त्र्यहपक्ष उत्तरत्र्यहपक्षे च सौर्यातिग्राह्यमेकमेव प्रयुनक्ति । पूर्व-
वत्त्र्यहपक्षोत्तरयोर्न त्वतिग्राह्याः । प्रथमे सर्वान्गृह्णातीति केचित् । आग्निष्टोमत्वा-
दाग्रयणामः । पशुकाले ऐन्द्रः, इन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । दक्षिणतश्चतुर्थं उपशय-
निर्देशः पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

न्यूङ्गमेतदहर्भवति ॥ ३२ ॥

न्यूङ्गास्तदनुसारेण प्रतिगरः ॥ ३२ ॥

स्वयमुतुयाजं भवति ॥ ३३ ॥

स्वयं गृहपतिः (आप० श्रौ० २१-७-१४) इत्यापस्तम्बः ॥ ३३ ॥

अध्वर्युं यजतमित्युच्यमाने हविर्धाने प्रविश्या-
ध्वर्युः प्रैष उत्तरयर्चा यजति उत्तरेण वा
प्रैषेण ॥ ३४ ॥

स्वयमध्वर्युर्ऋतुयाजं यजति । स्वयं गृहपति(ते) यजेत्यभिज्ञायाध्वर्युर्हविर्धानं
प्रविश्य प्रैष उत्तरयर्चा । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

अग्निना पिवतं सुतं (मधु) दीद्यमी शुचित्रता ।
ऋतुना यज्ञवाहसा । ऋतुना सोमं पिवतं वीष-
डिति यद्यन्यूदः (वतमित्यभ्यूदे यजति) ॥ ३५ ॥

वीषडिति षट्करोति । एवं गृहपतेर्यद्यन्यूदः ॥ ३५ ॥

व्युदे स्वर्षांश्चमय यद्यं नृवाहणं रथं युञ्जावा-
मिह वा विधीचनम् । पृङ्क्तं हवींषि मधुना
हि कं वत्तया सोमं पिवतं वाजिनीवम् ।
वत्तुना सोमं पिवतं वीषदिति तस्य मचारितं
मरुत्वतीयेर्भवति (वत्तमिति व्युदे) ॥ ३६ ॥

न्युदपसेऽवर्षाववेति वृत्तिनाक्वाले मत्तस्य प्रचरितं मरुत्वतीयेर्भवति ॥ ३६ ॥

यस्याह्वाहेन्द्रादस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाताऽपरेणाऽऽ-
ग्नीध्रमुदीचीं तन्ति वितत्य तस्यां वत्सान्
वज्राति ॥ ३७ ॥

अगृहीतो माहेन्द्रः । मसिते मरुत्वतीये । अत्र प्रतिप्रस्थाता करोति कर्मोत्तरेणाऽऽ-
ग्नीध्रमारमण्डपमुदीचीं वत्सतन्ति वितत्य प्रसार्य तस्यां वत्सान्घ्राति ॥ ३७ ॥

दक्षिणेन माजोलीयं मातृरूपं चन्ति ॥ ३८ ॥

वत्सानाम् ॥ ३८ ॥

वाहिःस्थानेऽग्निर्दूर्वावास्ताभिर्माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपा-
करोति । वाहिषी विकारः ॥ ३९ ॥

तत्र स्थिता भवन्ति । वदा अवदा वा । ततो माहेन्द्रो गृह्यते वाहिःस्थानेऽग्निर्दूर्वा-
वास्ताभिर्षा अप्सु दूर्वाः सिद्धास्ताभिः स्तोत्रोपाकरणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तस्मिन्नुपाकृते मस्तुते वत्सान्महुरव मातृभिः स-
सृज्योदीचीस्तस्य दक्षिणापयेन संचार्थ्यमाना
(वा) अतिविरसन्ति (संतिष्ठते पृष्ठयः पदहः) ॥

॥ (३७) ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

ताभिः स्तोत्रोपाकरणं वाहिंभ्यो चोपाकृतं सामाप्रस्तुतप्रथैतान्वत्सान्मातृभिः संसृज्यो-
क्रेणाऽऽग्नीध्रं सांकाशिनं कुर्वन्ति गवां वत्सानां च प्रेष्याः । ता अग्नेण सदोऽपरेणाऽऽ-
ग्नीध्रमण्डपमुदीचीं नीत्वा दक्षिणापयेनाधिव्युच्छ्रय (तिवित्स) न्ति त्वरितं नयन्तीत्यर्थः ।
सत्रे तु न दानं निषेधात् । अहीने तु ऋत्विग्भ्यो ददाति । पूर्ववद्यज्ञायाङ्गीयकाले
पत्नीसंवाजान्तम् । संमित्यस्ते पश्च संतिष्ठते पृष्ठयः पदहः ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्राख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

। अथ शोचसप्रसि चतुर्चः पटकः ।

सर्धस्थिते पृष्ठये षडहे । घृतं मधु चर माभन्वि ॥ १ ॥

संस्थिते घृतं मधु वा प्राश्नन्ति । सत्रिणां मधुप्राशनं विरुद्धमिति मीमांसकः । सत्रिणां मधुप्राशनस्य विद्यमानत्वात्सूत्रकारस्याप्यविरुद्धमेव । अर्हानि नियमः—सर्पिर्मधु-
भ्यामृत्विज्जे भोजयेदहीनेष्विति च्छन्दोगवचनात् । उभे तु घृतमधुभ्यामित्यादि । पूर्व-
वदहीनसंततयः । परिस्तरणान्तम् ॥ १ ॥

अन्वहमुक्थ्यास्त्रयश्छन्दोमाः ॥ २ ॥

श्वेभूते सहारात्रे बुद्ध्वा दशममहरपिवाक्यं चतुर्विंशत्तिस्रोमनुष्यमि ॥ १ ॥

अग्ने नयेत्वादिप्रायणीसोदयनीययोर्गोणमु(ष) उच्यते—

चतुर्विंशत्तिस्रोमनुष्यमि ॥ १ ॥

चतुर्विंशत्तिस्रोमनुष्यमि ॥ १ ॥

सोमो रथंतरसामा(नम्) ॥ ३ ॥

दशममहरस्मिन्दशमेऽहनीत्यर्थः ॥ ३ ॥

नात्र कश्चन कस्मैच नो (न) व्याहृते ॥ ४ ॥

कश्चन कश्चिदपि उपहृताय विनाशिताय पदार्थान् विभ्रष्टाय न व्याहृते न व्याख्या-
तव्यमिदं स्वया विनाशितमेतत्प्रायश्चित्तमिति भावः ॥ ४ ॥

ये नाह्वा दशीकवः स्युस्ते विब्रूयुर्यदि तत्र

न विन्देयुरन्तः सदसाव्युच्यम् ॥ ५ ॥

ये नाह्वा दशीकवो बहिः सदसो दशीकवः स्युः प्रेक्षकास्ते विब्रूयुः । इदं स्वया
विनाशितमेतत् प्रायश्चित्तमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥

यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना व्युच्यम् ॥ ६ ॥

यदि तत्र न विनाशितमेतत् प्रायश्चित्तमिति गृहपतिना व्युच्यमाख्यातव्य-
मिदं विनाशितमिदमत्र प्रायश्चित्तमिति भावः ॥ ६ ॥

गृहपतिमानुषुभसुक्त्वा तद्ब्रूयात् ॥ ७ ॥

वक्तव्यकालेऽनुष्टुप्छन्दसमृचमुक्त्वाऽस्मिन्विनाशितमत्रैतत् प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥

यस्मिन्नुपप्लव्यत्येत(च)पि वा तेनैव सहाऽनुष्टुभ-

संसादयेत् ॥ द्वयोस्तेवदङ्गः स्मिन्न आहरन्ति ॥ ८ ॥

यद्वक्तव्यमुपहृताय तदनुष्टुभारूपश्लोकेन वक्तव्यम् । तत्रोक्तप्रकारः श्लोकः—

अध्वर्यो भवता चास्मिन्विपर्यासो विधीयते ।

अग्ने नयेत्यृचा स्पृष्ट्वा हविर्धानं तु ऋद्धयम् ॥

अनुष्टुभमृचमुक्त्वा एतेन श्लोकेन वा प्रायश्चित्तकथनम् । प्रायश्चित्तविधायकश्लोकः—

त्वं नो अग्ने च त त्वं नो धूर्ध्रुवः सुव(स्व)स्तथैव च ।

अनाज्ञातमपं चैव भुरारेः स्मरणं परम् ॥ इति ।

एवं प्रायश्चित्तविधानमग्ने नयेत्यादि । सन्त्यतिप्राज्ञास्वयः । यदा गौरवीतं साम विधते तदाऽतिप्राज्ञाणां ग्रहणं दशमेऽहनि । अग्नेष्टोमेऽपि यत्र गौरवीतसाम तद्ब्रह्मन्-तिप्राज्ञान्मृहातीति वचनात् । उपांश्वभिषक्काले पृथिप्राणग्रहैर्मानं पूर्वमेवोक्तम् । वायु-शामम् । पशुकाले वास्त्राः पेश्वः । दक्षिणतोऽप्य उपशयनिदेशः पूर्ववत् । दक्षिणाकाले पूर्ववद्यज्ञायज्ञीषे च पत्नीसंस्थाजान्तं कृत्वा विधिरेतदहः समिध आहरन्ति ॥ ८ ॥

नित्या औदुम्बरीश्च ॥ ९ ॥

समिध आहरन्तीत्युक्तेः ॥ ९ ॥

अभ्यादपति नित्याः ॥ १० ॥

आहवनीय इति शेषः ॥ १० ॥

उत्तरेणाऽऽहवनीययोदुम्बरीरुपसादयन्ति ॥ ११ ॥

त्प्रायश्चित्तार्थः ॥ ११ ॥

असूर्या उपसूर्ये वाभिर्वा सूर्यः सह । ता नो दिन्वन्त्य-
ध्वरमिह रतिरिह रन्तिरिह रमध्वमिह रन्तिरिह रम-
तिरिह रमध्वमिह वो रमतिः । उपसृजं धवणमिति
श्रुभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ॥ १२ ॥

समन्वारब्धेपु द्वाभ्यामृग्म्यां गार्हपत्ये जुहोति ॥ १२ ॥

अयं सहस्रमानवो दृष्टः कनीनां पतिर्ज्योतिर्विधर्मा द्युः
समीचीरुपसः समैरयदरेपसः समोकसः सरेतसः सचेत-
सः स्वरमन्युपन्तभिदाफोरित्यतिच्छन्दसर्चाऽऽहवनीयमुप-
तिष्ठन्ते ॥ (स्व० ८) ॥ १३ ॥

अथाऽऽहवनीये गत्वाऽतिच्छन्दसोपतिष्ठन्ते—अयं सहस्रमानव इति प्रगीयत इति भीमांसकाः । सूत्रकारवचनं छन्दोगानामिति प्रतीयते ॥ १३ ॥

मानापत्याय मनोब्रहाय संप्रसर्पन्ति ॥ १४ ॥

ततः पत्नापत्याय मनोब्रहाय संप्रसर्पन्ति नखाच्चर्युपममानाः ॥ १४ ॥

प्रसृष्टेष्वनया त्वा पात्रेणेति पृथिवीं मनसा ध्यायन्
 प्रजापतये मनवे जुष्टं गृह्णातीति प्राजापत्यं मनो-
 ग्रहं गृह्णाति । यथारूपमाकाशात् । तार्तीयसवनि-
 (नी)काद्वा सोमात्परिशात्य(श्रप)येद्यावानेकस्मै चम-
 सगणायऽऽप्तः ॥ १५ ॥

प्रसृष्टेषुपांशु पात्रेण गृह्णाति, इति विधिः । अनया त्वा प्रजापतये जुष्टं गृह्णातीति ।
 आकाशाद्यथारूपं ध्यात्वा गृह्णाति । आकाशैकदेशमथवाऽग्निष्टोममसोन्नयनकाल एक-
 स्मै चमसगणाय गृह्णाति । आसौ थावान्परिमितः ॥ १५ ॥

तस्माद्दोषांशुपात्रेण गृह्णीयाद्दोषमसमुख्यां-
 श्रमसानुन्नयति ॥ १६ ॥ स्तुतश्चे भवतः ॥ १७ ॥

गतः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तस्य सर्वं मनसा क्रियते । १८ ॥ मनसा स्तोत्र-
 मुपाकरोति ॥ १९ ॥ मनसा प्रस्तौति ॥ २० ॥
 मनसोद्गायति ॥ २१ ॥ मनसा प्रतिहरति ॥ २२ ॥
 मनसा तिसृणां सार्पराज्ञीनां षट्कृत्वः प्रति-
 गृह्णाति ॥ २३ ॥

तस्माद्ग्रहणं वा स्तोत्रोपाकरणं प्रस्तोता उद्गाता प्रतिहर्ता च मनसा सार्पराज्ञी-
 नाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

यथार्धचञ्चः शसति नवकृत्वो यदि पृच्छ ओ-
 होतरिति दन्नहोतुः प्रतिगरः । तथेति चतुर्होतुः ।
 ओमिति पञ्चहोतुः । तथेति षट्होतुः । अरात्सम
 होतरिति सप्तहोतुः ॥ २४ ॥

एवं मनसा प्रतिगरः । शंसनमनुमन्त्रणं च मनसेति नौधायनादयः ॥ २४ ॥

मनसाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते याज्या संमैषो वषट्कारो भक्षमन्त्रश्च ॥ २५ ॥

मनसाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते । उक्थशा यज सोमानां सोमपक्ष उक्थशा यज सोमामिति ।

आकाशपक्षे मनसैव । याज्यान्ते चिह्नं वषट्कारानुवषट्कारौ । सोममाकःशं वा हरति ।
 भक्षार्थं वक्ष्यति स्वयं सूत्रकारः ॥ २५ ॥

हुत्वा हरन्ति भक्षन्ते यत्समीक्षन्ते ससमुपहव-
 धर्मा भवन्ति । गृहपतिं पर्युपविश्य पृच्छन्ति

॥ (ख० ९) ॥ २६ ॥

श्वो भू(हु)त्वा सोममाकाशं वा हरन्ति भक्षार्थं ते भक्षयितारः समीक्षन्ते परस्परं समुपह्वो मनसाऽग्ने होता ततोऽध्वर्युः स्वं स्वं चमसं चमसिनः समाख्या भक्षणं, मनसा मन्त्रमुक्त्वा सोमं प्रत्यक्षेण भक्षयन्ति । आकाशपक्षे भक्षणमग्ने विद्वेषः— भक्षेहीन्यादि प्रियो मे हृदोऽस्यश्चिनोस्त्वा बाहुभ्यां सभ्यासं नृचक्षसं त्वा देवाकाशं सुचक्षा अवस्येवं मन्द्राऽभिभूतिर्वाग्नुषाणाऽऽकाशस्य तृप्यतु इत्यादि । गणस्याऽऽकाशदेवते मतिविदः, इत्येवं भक्षणम् । विनिविश्य गृहपतिं ब्रह्मकथा वक्तव्याः— हृदं वा अग्ने नैव किं वनाऽऽसीदित्येवमाथाः ॥ २६ ॥

यश्शहोतारः सप्रमासत । केन ते गृहपतिनाऽऽध्वर्तु-
वन् । केन मजा असृजन्तेत्यध्वर्युः पृच्छति ॥ २७ ॥

अथवा गृहपतिमवेक्ष्य मह विजः पर्युपविशन्ति समन्ततः पृच्छेयुः । ब्रह्म वै चतु-
होतारः (तै० ब्रा० १-१२-४) इति चतुर्होतृणां ब्रह्मत्वमन्तमध्वर्युः प्रथमं पृच्छति
यश्शहोतारः सप्रमासतेति ॥ २७ ॥

मजापतिना वै ते गृहपतिनाऽऽध्वर्तुवन्तेन मजा असृ-
जन्तेति गृहपतिः प्रत्याह ॥ २८ ॥

प्रतिवचनम् ॥ २८ ॥

यश्चतुर्होतारः सप्रमासत केन ते गृहपतिनाऽऽध्वर्तुव-
न्केनौषधीरसृजन्तेति ब्रह्मा पृच्छति । सोमेन वै
ते गृहपतिनाऽऽध्वर्तुवन्तेनौषधीरसृजन्तेति गृहपतिः
प्रत्याह ॥ २९ ॥ यत्पञ्चहोतारः सप्रमासत
केन ते गृहपतिनाऽऽध्वर्तुवन्केनैभ्यो लोकेभ्योऽ-
सुरान्माणुदन्त । केनैषां पशूनवृञ्जतेति होता
पृच्छति । अग्निना वै ते गृहपतिनाऽऽध्वर्तुवन्ते-
नैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्माणुदन्त तेनैषां पशून-
वृञ्जतेति गृहपतिः प्रत्याह ॥ ३० ॥ यत्षड्होतारः
सप्रमासत केन ते गृहपतिनाऽऽध्वर्तुवन्केनर्तूनकल्प-
यन्तेति होतृकाः पृच्छन्ति । धात्रा वै ते गृहपति-
नाऽऽध्वर्तुवन्तेनर्तूनकल्पयन्तेति गृहपतिः प्रत्याह
॥ ३१ ॥ यत्सप्तहोतारः सप्रमासत केन ते गृह-
पतिनाऽऽध्वर्तुवन्केन सुवरायन्केनेमाँल्लोकान्सम-
तन्वन्नित्युद्गाता पृच्छति । अर्यस्या ते गृहपति-

नाऽऽध्वर्तुवन्तेन सुवरायन्तेनेमाल्लोकान्समतन्वाचि-
ति गृहपतिः प्रत्याह ॥ ३२ ॥

सर्वत्र प्रतिवचनं गृहपतेरेव । अहीनभूतेऽप्येवम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

प्रजापतिं परिवदन्ति । ३३ ॥

प्रजापतिं परिवदन्तीति विज्ञायते (२१-११-१३) इत्यापस्तम्बसूत्रम् ॥ ३३ ॥

अकुशलोऽयं प्रजापतिर्यो दक्षमशकान्सृजेद्यः
स्तेनानिति ॥ ३४ ॥

प्रजापतिपरिवादाः प्रजापतेराराधनार्थं मुक्त्यर्थमित्यर्थः । ३४ ॥

अपि वा प्रजापतिपरिवादानां मन्त्रानधीयते—यद्-
रभ्यानि प्रजापतिः पुरश्च ससृजे गिरीन् । कर्ताऽ-
ग्रिश्च तद्भद्रं यद्भद्रं तन्म आ सुव ॥ यद्दूषा तम-
सा युक्त्वा दिने तेऽक्षिणष्टमातपत् । अम्भश्चात्च-
तिघर्षश्च तथा तत्ते प्रजापतिः (तेः) ॥ यस्ते-
नान्यदृष्टकान्दक्षान्मशकान्यदद्याश(य)वः । तदु-
ते वृजिनं तेषां तद्विषं तेन तेऽभृतम् ॥ प्रजापतिं दश-
ममहर्षेजध्वं मातिं कवीनामृषभं जनानाम् । सुषु-
क्षितिः सुद्रविणं दधानो विषाप्या लोके निदधा-
ति देवयुमित्येतैः परिवदेयुः ॥ ३५ ॥

अत्र श्रुतिः—प्रजापतिं परिवदन्त्याप्ल्यैवैतं तद्व्याचक्षते, इति फलार्थवादः, इति
मीमांसकाः । अपि वा प्रजापतिपरिवादानां मन्त्रान्पठन्ति केचिच्छास्त्रिनस्ते ते प्रत्ये-
तव्याः ॥ ३५ ॥

अथ वरं वृण(णु)ते ॥ ३६ ॥

प्रजापतिपरिवादानन्तरं वर वृण(णु)ते यजमानः ॥ ३६ ॥

अदो नोऽस्तिवति यत्कामा भवन्ति

॥ (स्व०१०) ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

यत्कामयते तस्य नाम गृह्णातीति भरद्वाजः । उत वै ब्राह्मणोऽनेककामो भवति'
(२१-१२-४) इत्यापस्तम्बः । यत्कामयते तदुच्चारयतीत्यर्थः । ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रस्य ख्यात्यां महादेवशास्त्रिसंकलितयां
प्रयोगचन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ षोडशप्रश्ने पञ्चमः पदकः ।

अपि वा यदेवैतद्भूर्धुवः सुवः सुप्रजाः प्रजया
भूयासः सुवीरो वीरैः सुवर्चा वर्चसा सुपोषः
पोषैरिति तेन चैषाः सर्वे कामा अवरुद्धा
भवन्ति ॥ १ ॥

प्रजापतिकामनार्योऽयं मन्त्रः । यदि कामा न विद्यन्ते तदाऽवसुद्धावरण-
निवृत्तिः ॥ १ ॥

(चतुर्होतृन्व्याख्याय द्वारौ संवृत्य) यथाधि-
ष्णिचं पत्नीर्वासाद्य द्वारौ संवृत्याथैभ्यो वाच-
मुपाकरोति ॥ २ ॥

चतुर्होतृन्व्याख्याय यजमानार्थये (दयः) सर्वे द्वारौ संवृत्य यथाधिष्णिचं न्यव-
स्तिता उदमपवर्गास्तथा पत्नय आसते । अथैभ्यो वाचं मृत्पात्रमध्वर्युर्वा ॥ २ ॥

इह धृतिरिह विधृतिरिह रन्तिरिह रमतिरिन्धौ-
दुम्बरीं परिष्वजन्त उदरैरिषोवस्पृशन्तः समन्वा-
रभ्यौदुम्बरीमासते युवं तमिन्द्रा पर्वता पुरो-
युधा धो नः पृतन्यादपतन्तमिदन्तं (दत्तं)
षज्जेण तं तमिदन्तम् । दूरे च तां यच्छत्सद्ग्रहणं
यदि नक्षदस्माकं सन्नृन्परि शूर विश्वतो दर्मा-
दधिष्ठ विश्वत इति समन्वारब्धा सर्वाणुत्तरस्य ह-
विर्धानस्य दक्षिणैः पाणिभिः कटास्तेजनीभिर्वा
तिष्ठमाना आतियन्ति ॥ प्राञ्च ईषद्गत्वा वागैतु
वाग्वागैतु वागुपैतु वाक्समैतुपमैतु वाग्भूर्धुवः
सुवरिति पञ्च वचांसि व्याहरन्ति ॥ ३ ॥

इह धृतिरित्यनेन मन्त्रेणोदुम्बरीं परिष्वज्य समन्वारभ्य यजमाना वाग्वागैतुतिष्ठन्ति ।
यथोदरैरुपस्पर्शनं भविष्यति तथा कर्तव्यम् । अहीनेऽप्येका । तथैकैकस्य पत्नीं
वाग्वागैतुतिष्ठति । न सर्वाः । अधिवृक्षसूर्ये प्राञ्चः परस्परं समन्वारब्धाः सर्पन्ति ।
अहीनेऽप्येक एव युवं तमिन्द्रा पर्वतेति प्रयोगमन्त्रः सर्वेषामुत्तरेण हविर्धानं गच्छन्ति ।
प्राञ्चमुक्त्वा दक्षिणहस्तैकः कटास्तेजनीभिरवलम्बमानाः प्राञ्चो गत्वाऽऽहवनीयस्योत्तरे
पञ्च वचांसि व्याहरन्ति । वागैत्वित्यादि ॥ ३ ॥

अधिवृक्षसूर्ये सुब्रह्मण्यया वाचं विसृजन्ते ॥ ४ ॥

अधिवृक्षसूर्ये वर्तमान एवं चरद्भिः क्रियते सुब्रह्मण्यन्तं वाग्विसर्गः ॥ ४ ॥

औदुम्बरीः समिध अभ्यादधाति ॥ ५ ॥

पूर्वमेवौदुम्बरीसामिधः पारिष्वङ्गनं कृतवाग्यमनस्येह वाग्विसर्गः सर्वेषामौदुम्बरीः समिधः पूर्वमेवोपसादिता आहवनीये यजमानाः । अथ दशमेऽहनि यज्ञायज्ञीयकाले वसतीवरीयादि, अहीनसंततयः पारिस्तरणान्तम् ॥ ५ ॥

श्वोभूत उदयनीयः स व्याख्यातरूपः ॥ ६ ॥

गतार्थः ॥ ६ ॥

प्रायणीय उदयनीयो नात्राहीनसंतयो विद्यन्ते ॥ ७ ॥

श्वोभूते महारात्रे नृदध्वा प्रायणीयवदुदयनीयमुपयन्ति । उभौ षोडशीमन्तौ द्वाद-
शाहस्य षोडशीमतिगमे इति कल्पान्तरवचनात् । अग्ने नयेत्यादि समं सर्वमुपाधहरति ।
अग्निं युनज्मि अत्रोपाश्वभिषवकाले पृश्निप्राणग्रहैर्मानं पूर्वमेवोक्तम् । प्रायणीयोदयनीयो-
र्दशमेऽहनि इति प्रथमः कल्पाः सूत्रकारेणोक्ताः । त्रिष्वहःसु यथासंख्यमिति
केचित् । सर्वत्र विकल्पा इत्यपरे । पशुकाल आग्नेयः । एकादशिनोऽग्निष्ठ उपाकरोति
ऐन्द्राग्ने वा । न खण्डः सूर्याय ब्रह्मवर्चसकामस्योपशयनिर्देशः । कृष्णमृगस्ते पशुरित्यह
रहर्युपमानपक्षे अग्नीषोमीयकाल एकं मिनोति । तत्तु प्रायणीये मानम् । तस्मिन्नेव
मिमीते । आग्नेयमुपाकरोति तस्य दक्षिणत उपशयनिर्देशश्च । श्वोभूते सारस्वतमुपाक-
रोति इत्यादि द्वितीयेऽह्नि मिनोति । पश्चर्षत्वाद्यूपस्य पशुक्रमः प्रधानत्वाद्दक्षिणतोऽपव-
र्गता यूपानां नोदगवर्गता । सारस्वतस्य यूपस्य, दक्षिणत उपशयः स्थाप्यते सार-
स्वतमुपाकृत्योपशयनिर्देशः । एवमहन्वहन्युत्तरोत्तरः पशुः । यूपैकादशिन्यां पूर्ववत् ॥७॥

पूर्वस्मिन्नहन्त्युत्तरस्मा अह्ने यज्ञायज्ञीयं प्राति वसती-
वरीर्शुहाति ॥ ८ ॥

दक्षिणाकाले यज्ञायज्ञीयं काले वर्तमाने वसतीवरीः ॥ ८ ॥

एता अहीनसंततयो भवन्ति ॥ ९ ॥

नात्राहीनसंततयः (स०श्रौ० ३१-९-७) इति वचनान्यायप्राप्तमेतत् । नमस्ते
अस्त्विति भवत्येव ॥ ९ ॥

उतो तान्येव दीक्षितवसनानि परिधाय प्रचरेद्युः ॥ १० ॥

कृष्णविषाणं प्रविध्यन्ति । षोडशीहोमे कृते रात्रिपर्यायैः प्रचर्य श्वोभूते तिरोअ-
द्वियान्तमत्र सरुय (वाग्) विसर्गः । एकादश समिष्टयजूषि । अथ यज्ञपुच्छप्रभृति
सर्वमग्निष्टोभवत् ॥ १० ॥

वपनकाले सशिखानि सन्नभूते वापयन्ते ॥ ११ ॥

अनूबन्ध्यायां वषायां हुतायां वपनकाले सशिखानि शिरांसि वपन्ते मुण्डानी-
त्यर्थः । शिखामनुप्रवपन्ते (तै० सं० ७-२-) इति श्रुतेः । अहीने तु शिखावर्णम् ।
ततः पात्नीवर्तं कर्म ततोऽग्नेर्विमोकादि ॥ ११ ॥

उदवसानीयेष्वन्यानृत्विजो वृत्वा तान्वा ज्योति-
ष्टोमेनाग्निष्टोमेन पृष्ठशमनीयेन सहस्रदक्षिणेन
सर्ववेदसदक्षिणेन वा नाना यजेरन् ॥ १२ ॥

उदवसानीयान्तमग्निष्टोमवत् । सस्कुहोमो गृहपतेरेव शिष्टं सर्वं (पूर्ववत्) ।
सर्वेषामुदवसानीयेनेष्ट्र, एकैको यजमानोऽन्यान्बोडशत्विजो वृत्वा पृथक्पृष्ठशमनीयेर्य-
जेरन् । केचित्—पृष्ठशमनीयस्य सर्वनियमं नेच्छन्ति (अनन्तरे पर्वणि) पृष्ठशम-
नीयेन यक्ष्य इति संकल्पः । सहस्रदक्षिणा । तत्र नियतोभयत्र त्रैधातवीया । केचिन्ने-
च्छन्ति । अनन्तरे पर्वणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । एवं सत्रात्मकस्य क्लृप्तिः
समाप्ता ॥ १२ ॥

संतिष्ठते द्वादशाहः ॥ (ख० ११) ॥ १३ ॥

गतः । त्रैधातवीया ऋभयत्र चेष्टा । केचित्तु नेच्छन्ति मनीषिणस्तत् । सौत्रामणी
स्थास्तु तथा वयस्या संतिष्ठते तत्र समूदसत्रम् ॥ १३ ॥

अथ गवामयनस्य कर्मोच्यते—

गवामयनेन मजापतिं भूमानं गच्छन्त्येषु लोकेषु
प्रतितिष्ठन्ति ॥ १४ ॥

भूमानं स्थानम् ॥ १४ ॥

तस्य द्वादशाहेन सन्नभूतेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

॥ १५ ॥

तस्य द्वादशाहस्य गुणविशेषमवलोक्य पक्षान्तरमाह—

चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन् ॥ १६ ॥

माघपौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे शुक्लैकादश्यां दीक्षेरन् । तथा सति माघकृष्णप-
द्य्यां द्वादशदीक्षाणां समाप्तत्वात्तदनन्तरवर्तिन्यामेकाष्टकायां सोमक्रयः संपद्यते ।
मनु—चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन्तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते । (तै० सं०
७-४-९) इति गवामयने श्रूयते । पौर्णमास्याः पूर्वर्तिमश्चतुरहे दीक्षिरन्नेकादश्यां
दीक्षामारमेव । तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्यन्ते ।
तत उपरितन्यामष्टम्यां सोमक्रय इत्यर्थः । तत्र विशेषस्थादृष्टत्वाद्या काचित्पौर्णिमेत्येकः

पक्षः । 'चित्रापूर्णेमासे दीक्षेत्सन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णेमासः, (७-४-९) इति प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । याज्ञिकसमारूप्यया माघकृष्णाष्टम्येकाष्टका । तत्र सोमक्रयसंपत्तये माध्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षाऽऽरब्धव्या ॥

चतुर्विंशतिपरमा इष्टप्रथमयज्ञा एकाष्टकायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा विज्ञानमुपयन्ति, (अह्नां विधान्यामेकाष्टकायाम् (तै० सं० ३-३-८) इत्यादीनामह्नां विधान्यामेकाष्टकायां सा संवत्सरसत्रस्याहनां विधात्री तस्यां दीक्षा । एकाष्टकायां प्रातःकाले चतुःशरावपरिमितेन पिष्टेन निर्मितमपूपं पक्त्वाऽपूपमादायोल्मुकं चाऽऽदाय क्लेऽपूपं निधायोरमुकेन कक्षं दहेत् । यदि दहति पुण्यसमं भवति निरुपद्रवः संवत्सरं भवति । यदि न दहति पापसममक्षादिभिः पीडाकरो भवति । एवं विज्ञानमुपयन्ति ।) एवं विज्ञानं कृत्वा गवामयनस्याऽऽरम्भः । साग्निचित्यो गवामयनो नाचिकेतयुक्तो वा यत्र वा भूयिष्ठा आहुतयो हूयेन्, इति । अस्मिन् गवामयने न भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते इति वचनत् । नाचिकेतपक्षेऽपि तस्यामेव दीक्षा । एकाष्टकायां दीक्षेत्सन्मुखोऽप्याह ।

अस्यामेकाष्टकाया विज्ञानं कृत्वा गवामयनेन साग्निचित्येन यक्ष्यामहे स्वर्गार्थमिति संकल्पः । प्राजापत्यादयो वा फलं सर्वकामार्थो वाऽऽश्वलायनमतात् । 'अथ गवामयनं सर्वकाम इति । सर्वं सत्रभूतद्वादशाहवत् । अस्मिन् (पक्षे) उत्सासंभरणं पर्वणि पशुबन्धो (वायव्यः) पञ्च पशवो वा ॥ १६ ॥

माध्याश्वेद्या वा ॥ १७ ॥

चैत्र्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यामग्निवर्हीक्षणीया । एवं द्वादश दीक्षाः ॥ १७ ॥

आगामिन्यामष्टम्यां प्रायणीया तत्राऽऽह—

प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्य आरम्भणीपस्त्रिवृद्धा
ते शये द्वे अहनी भवतः । ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरसामा
गौरुक्थ्यो बृहत्सामा आयुरुक्थ्यो रथंतरसामा गौरु-
क्थ्यो बृहत्सामाऽऽयुरुक्थ्यो रथंतरसामा ज्योतिरग्नि-
ष्टोमो बृहत्सामेति ॥ १८ ॥

अष्टम्यां प्रायणीया प्रचर्च्य सोमक्रयादि । चैत्रपक्षमाश्रित्य प्रयोगः— आगामिन्यां चतुर्थ्यामग्नीषोमीयः । तस्मिन्नेकादश यूपान्मिन्वान्ति रात्रौ परिस्तरणान्तं शोभूते महारात्रे बुद्ध्याऽग्रे नयेत्यादि द्वादशाहवत् । प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । अत्रापि पृथि-
ग्राणग्रहादयो नामधेयात्केचिन्नेच्छन्ति । ऐन्द्रवायवाभः । पशुकाल एकादशिनानां विकृतीनामेक आग्नेयो वा ।

श्वोभूते तिरोहियान्तं द्वादशाहवत्संततयः । द्वादशाहस्य द्विचषत् चतुर्विंशति-
मुक्थ्यमारम्भणीय एवास्तीर्यानतिग्राह्यः शुक्राम्रः । पशुकाले सारस्वतीं मेधीम् । पत्नी-
संघानान्तम् । एतस्मिन्नहनि शय(सत्र) संज्ञके पूर्ववदह्निनसंततयः ॥ १८ ॥

अभिप्लवः षडहः ॥ १९ ॥

उपयन्तीति शेषः ॥ १९ ॥

एवं विहिताश्वत्वारोऽभिप्लवाः ॥ २० ॥

तेषामभिप्लवानां ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमं रथंतरसामानमुपयन्ति । आम्रयणाम्रः । पशु-
काले बभ्रुः सौम्यः । एवं ध्यनीका परिवर्ततेऽविषुवतः ॥ १ ॥ गौरुक्थ्यो बृहत्पृष्ठः ।
न त्वतिग्राह्याः । पशुकाले पौष्णः इमामः ॥ २ ॥ आयुषमुक्थ्यं रथंतरसामानं न
त्वतिग्राह्याः । पशुकाले शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः ॥ ३ ॥ गौरुक्थ्यो बृहत्पृष्ठः । पशु-
काले शिल्पो वैश्वदेवः ॥ ४ ॥ अथाऽऽयुरुक्थ्यः पशुकाल ऐन्द्रोऽरुणः ॥ ५ ॥
अथ ज्योतिष्टोममग्निष्टोमं बृहत्सामानमुपयन्ति । पशुकाले मरुतः कुरुमावः ॥ ६ ॥ एतानि
पत्नीसंघानान्तानि । एवंप्रकाराश्वतुरोऽभिप्लवानुपयन्ति । ऐकादशिनं शिष्टाः ॥ २० ॥

पृष्ठयः षडहः समासः ॥ २१ ॥

ऐकादशिनानाम् ॥ २१ ॥

सद्वितीयः सतृतीयाः सचतुर्थः सपञ्चमः संभार्यः षष्ठः ॥ २२ ॥

एवं विहितान्पञ्च मासानुपयन्ति । ततः संभार्यं इत्यावस्तम्बः ॥ २२ ॥

त्रयोऽभिप्लवाः ॥ २३ ॥

अभिप्लव ऐकादशिनानां द्वादशाहवदावृत्तिः ॥ २३ ॥

पृष्ठयः षडहः ॥ २४ ॥

द्वादशाह उच्यते इति शेषः । उत्तरत्रयाहे पूर्वत्रयाहे वाऽतिग्राह्या आग्नेयाद्याः ।
एवम(वं)संपत्ति(त्त)पृष्ठयषडहान्ते मध्वशनादयः ॥ २४ ॥

अभिजिज्ञयः स्वरसामान उक्थ्या अग्निष्टोमा वा ॥ २५ ॥

एवं विहितान्पञ्च मासानुपयन्ति । ततोऽनन्तरमस्य संभार्यं पृष्ठयं मासमुपयन्ति ।
त्रीनभिप्लवानप पृष्ठयषडहमभिजितमग्निष्टोमं त्रीन्साम्नोक्थ्यानग्निष्टोमान्वा ॥ २५ ॥

परे द्वे शये अहनी ॥ २६ ॥

परे द्वे शये अहनी इति । अतिरात्रश्चतुर्षु अंशेषु पूर्वं एव प्रयुज्यते ॥ २६ ॥

इति षण्मासाः ॥ २७ ॥

षण्मासा गण्यन्ते । अत्र गणनामात्रमेवं षण्मासाः परःसामसूक्थ्यानग्निष्टोमाविनि-
वेशनवाहकारिण एकविंशत्यह इति च्छन्दोगविशेषः । नवाहकारिणोऽग्निष्टोमा एकविं-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ३७७

शत्यहंकारिणीरुच्यः । परःसामसु पुनश्च विशेषः—अतिग्राह्येषु प्रथमेऽहनि उपया-
मगृहीतोऽस्यौषधीभ्यो जुष्टं गृह्णामीति एकमेवाऽऽग्नेयविकारः , ओषधयः पार्थिव इति
एष ते योनिरद्भ्यस्त्वौषधीभ्य आप ओषधयस्तेजोऽसीत्येवं सूयं देवेषु भूयास्तेजस्वन्तं
भामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरुत दीक्षायै च त्वेत्यादि । तेजोविदसीति प्रकृतिवत् ।
मयि मेधां मयि प्रजां मर्याप ओषधयस्तेजो दधात्विति भक्षणम् । द्वितीये परःसामनि
ओषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामीति । ता अप्याग्नेयविकाराः । एष ते योनिरोषधी-
भ्यस्त्वा प्रजाभ्य ओषधयः प्रजास्तेजस्विन्य अयं देवेष्वित्यादि मनुष्येषु कुरुत दीक्षायै
च त्वेत्यादि पूर्ववदनुमन्त्रणं च । मयि मेधां मयि प्रजां मर्योषधयः प्रजास्तेजो दधा-
त्विति भक्षणम् । तृतीये परःसामनि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः
प्रजाम्यस्त्वा प्रजापतय इत्याग्नेयविकार एक एष । प्रजापते तेजस्विन्यस्तेजस्विन्यो
सूयं देवेषु भूयास्त मनुष्येषु कुरुत दीक्षायै च त्वेत्यादि पूर्ववदनुमन्त्रणं च । मयि मेधां
मयि प्रजा प्रजापतिस्तेजो दधात्विति भक्षणम् । अन्ते अहानसंनतयः ॥ २७ ॥

मध्ये विषुवानेकाविंशोऽग्निष्टोमो महादिवाकीर्त्यः ॥ २८ ॥

ततो विषुवन्तमुपयन्ति । एकाविंशमग्निष्टोमं दिवाकीर्त्यसामानम् । अग्ने नयेत्यादि-
सौमिकपात्रप्रयोगकालेऽष्टावतिग्राह्यपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ २८ ॥

आदित्यव्रतं वा (सामानम्) ॥ २९ ॥

उपयन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सामोदित आदित्ये मातरनुवाकमुपाकरोति ॥ ३० ॥

गतः ॥ ३० ॥

दिवाकीर्त्यमेतदहर्भवाति ॥ ३१ ॥ आवृत्त उत्तरः

पक्षस्त्रयः स्वरसामानः ॥ ३२ ॥

पूर्वपदार्थानां पूर्वमेवानुष्ठानमिति न्यायात् । अग्ने नयेत्यादित एवेति शुक्राग्रं गृह्णाति ।
यदि नगत्सामा विषुवान्दिवाकीर्त्यसामेत्यर्थः । तदाऽऽग्रयणामः, अतिग्राह्यकाल ऊर्ध्वा-
नावृत्तांश्च गृह्णाति । तत्रैवं प्रयोगः—उपयामगृहीतोऽस्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो जुष्टं गृह्णा-
मीति । उपयामगृहीतोऽस्यौषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामीति । उपयामगृहीतोऽसि
प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये गृह्णामीति ऊर्ध्वान्गृहीत्वा सौमं गृह्णाति —उदु त्यमित्युचमुक्त्वा,
उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वत इत्येवं सादनम् । तत आवृत्तान्गृह्णाति ।
उपयाम० प्रजाभ्यस्त्वा० उपयाम० ओषधीभ्यस्त्वा० प्रजाभ्यस्त्वा प्रजाभ्यः । उपयाम०
अदम्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादि पूर्ववत् । गृह्णामीत्यादयः (दिभिः) सादनं च । ततो वैश्वकर्माणं
गृह्णाति—वाचस्पति विश्वकर्माणमित्युचमुक्त्वोपयाम० विश्वकर्माणे स्वा० ओजस्वते

जुष्टं गृह्णामीति ऐन्द्रवदेव ते योनिर्विश्वकर्मणे त्वोजस्वते० । पशुकाले शितिपृष्ठं बार्ह-
स्पत्यमुपाकरोति । ततः सौ(सू)र्यमुपाळम्भं करोति सूर्यय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति सौर्यं
विधुवत्युपाळम्यमुपाकरोतीति वचनात् । द्विवचनेनोहः सर्वत्र । अतिग्राह्यकाल ऊर्ध्वान्
पूर्ववदुक्त्वाऽनुपन्नणं कृत्वा (ततः) सौर्यं प्रतिवर्तत आवृत्तात्ततो वैश्वकर्माणं विश्व-
कर्मजो जस्विजो जस्वि(स्वी) त्वं देवेषु मूया इति । ऐन्द्रवदोजो विदासि मायि मेधां मयि
प्रजां मयि विश्वकर्मेन्द्रियं दधातु । एवं पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते । अहीनसंततयः ।

प्रीनर्वाकत(सो)मान् , उपयाम० उक्थयानग्निष्टोमान्वा प्रथमेऽहन्यतिग्राह्यकाल उप-
याम० प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतय इत्येकः , एवं द्वितीयेऽहनि उपयाम० अद्भ्यस्तवौ-
षधीभ्य इत्यर्वाकसोमयुक्तेषु प्रथम आम्रवणाम्रः । द्वितीयः शुक्राम्रः । तृतीय ऐन्द्रवा-
यवाम्रः । तेष्वहीनसंततयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

विश्वजित् ॥ ३३ ॥

अग्निष्टोममुपयन्तीस्यापस्तम्बः । ऐन्द्रवायवाम्रः, आवृत्त्यभावात् । आदित्यग्रहगृह्य-
काले—आदित्यभेकमेव गृह्णाति । अदितिदेवस्यः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽपि एकमेवाऽऽदि-
त्यमुद्गृह्णाति । महीम् षु मातरमित्युक्त्वा, उपयाम० आदित्यै(त्याय) त्वोजस्विन
एव ते योनिरदित्यै त्वोजस्विभ्यै अदित्य(आदित्य) ओजस्विजो जस्वी त्वं देवेषु नाऽऽ-
द्येन्द्रवत् । मयि मेधां मयि प्रजां मय्यायुरिति, इन्द्रियं दधातु पत्नीसंयाजान्तमहीन-
संततयः ॥ ३१ ॥

चत्वारि शयानि । त्रयस्त्रिंशदारम्भणः षष्ठ्यः
षडहः ॥ ३४ ॥

तानि चत्वारि शयान्यहानि सप्तमे मासि गोसवम् । अथाऽऽवृत्तं पृष्ठ्यषडहमुप-
यन्ति । त्रयस्त्रिंशदारम्भणमाग्रवणाम्रः । अस्मिन्नहनि वैश्वकर्माणमातिग्राह्यमेव गृह्णाति
विश्वजित्समृत्यादित्यवैश्वकर्मणे विपर्यासेनैकस्मिन्नादित्य एकस्मिन्वैश्वकर्मण एवं व्यत्या-
सेन महावताद्गृह्णाति एकैकमेव ननु षडहं प्रयुनक्ति । अथ द्वितन्त्रमेवं शुक्राम्रमथैक-
विंशोदशं गृह्णाते । ऐन्द्रवायवाम्रमथ सप्तदशमाग्रवणाम्रमथ षडदशशुक्राम्रमथ त्रिवृत्त-
मैन्द्रवायवाम्रमेवं षडह आवृत्तः । आवृत्तेष्वेकमनीका उत्तरेषु षडहान्ते मध्वश-
नादयः ॥ ३४ ॥

चत्वारोऽभिष्टवाः प्रत्यश्वः स मासः ॥ ३५ ॥

प्रथमशान्त एवमावृत्तः पृष्ठ्याहः षडहमुपेत्य चत्वारोऽभिष्टवाश्च स मासः संपद्यते ।
स एको मासः ॥ ३५ ॥

सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपञ्चमः ॥ ३६ ॥

एवं विहितानुपयन्ति ॥ ३६ ॥

संभार्य उत्तमो द्वावभिष्टवौ ॥ ३७ ॥

ततः संभार्यः । विषममासे द्वावभिष्टवौ, एवमन्ताऽऽवृत्ता व्यनीका अर्वाक्क्षाम-
प्रभृति विश्वजिह्वर्ज विश्वजिदैन्द्रवायवाग्रः । गतमन्यत् ॥ ३७ ॥

गौश्राऽऽयुश्च द्वे अहनी ॥ ३८ ॥

गवायुधी । गोशुक्राग्रः, आयुराग्रयणाग्रः । अथवा पृष्ठचाहः षडह उक्थ्य-
मैन्द्रवायवाग्रः । शुक्राग्रे रथंतरपृष्ठ इति विश्वकर्म च गोआ(गवा)युषि(धी) प्रमुञ्ज्या-
ग्रता वा ॥ ३८ ॥

द्वादशाहस्य द्वादशाहानि ॥ ३९ ॥

द्वादशाहान्यूर्ध्वानि ॥ ३९ ॥

महाव्रतमुदयनीयश्चातिरात्र इति ॥ (ख०१२) ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

समूहबन्महाव्रतोदयनीयौ शये चतुर्भिरहोभिः सह मासः । द्वादशाहस्य प्रथम
ऐन्द्रवायवाग्रो द्वितीयः शुक्राग्रस्तृतीय आग्रयणाग्रः । एवं पारिवर्तते । दशम ऐन्द्रवा-
यवाग्रो द्वादशाहाहीनस्य दशरात्रस्य यः सप्तदश उक्थ्यस्य द्वात्रिंशदेकादशिन्यः परि-
समाप्ताः । नवान्यहान्यतिरिच्यन्ते । तेष्वतिरिक्ताः पशव आलभ्यन्ते । गन्धं वैष्णवं
वामनमेकविंशगोपशुरैन्द्राग्रम् । तृणवे वैश्वदेवं श्रयस्त्रिंशत् द्यावापृथिवी(भ्यां)धेनुम् ।
तस्या एव वत्सं वा छन्दोगमतिः, गोपशुरादितिदेवत्यो मैत्रावरुणस्यापिवैन्द्रवायवाग्रः ।
प्राजापत्यमृषभं तूपरं महाव्रते शुक्राग्रः । आग्नेयमृषभमुदयनीयेऽतिरात्र आग्रय-
णाग्रः ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

अथ षोडशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

द्वादशमासाः शाठ्यायनकम् ॥ १ ॥

अथ वाक्ये कृते धोभूते महारात्रे बुद्ध्वा महाव्रतमुपयन्तीत्यर्थः । प्रजापतेराराध-
नार्थं महाव्रतम् । अग्ने नयेत्यादिसौमिकपात्रप्रयोगः । सप्तत्रिंशदतिग्राह्यपात्राणि प्रमु-

नक्ति । उशा(दशाऽऽ)मेयानिति द्वयेन दशैन्द्रानरी(नि)ति द्वयेन वैश्वकर्मणा-
दित्यौ चैन्द्रस्थान इति द्वयेन ततः पञ्च रा(पा)प्राणि प्रवदन्ति । प्रतिदिशमेकैकं मध्य
एकम् । ततो दश सौर्यानिति द्वयेनैवं सप्तत्रिंशत् (दु)पकर्त्रमेतदहः प्रकृतिवदाग्नेया-
न्दश गृह्णाति । प्रकृतिवत्सादनमिति द्वयेन दशैन्द्रान् गृह्णाति । प्रकृतिवत्सादनं वैश्व-
कर्मणादित्यौ समुच्चयेन तावुभौ सह महावते गृह्येते इति श्रुतेः । पञ्च पात्राण्येन्द्रस्थाने
सादितानि प्रतिदिशमेकैकमेकं मध्ये । तस्मात्सप्तदशैन्द्राणि भवन्ति । वैश्वकर्मणादित्यौ
गृहीत्वा पञ्चपात्रेषु गु(अ)हणं पूर्वाधे पात्रम्—इन्द्रमिन्द्राधिनो बृहदिति पुरोवाच-
मुक्त्वा—उपयामगृहीतोऽसि त्वाऽऽदित्यवते जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा एष
ते योनिरिन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते इति सादनमेवं सर्वत्र ग्रहण सादनेषु पञ्चस्वपि, इन्द्राय
त्वोकथा युव इति । अभि त्वा शूर नोनुम इति दक्षिणार्धस्य पुरोरुमिति पश्चार्धस्य
त्वामिद्धि हवामह इति ।

उत्तरार्धस्य तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति मध्यमभूतस्य । एवं सादितान् पञ्चाप्यन्य-
स्मिन् पात्रे सवर्नीयं क्षिप्त्वा सर्वमध्यमे पात्रे गृह्णाति त्वे क्रतुभापे वृञ्जन्ति विश्वेत्यु-
क्त्वा उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः प्रजापतये त्वेति
सादनमथ सौर्यं दश गृह्णाति इति द्वयेन विरमति ॥ १ ॥

उभयतः संभार्य उत्तरः पक्षस्ताण्डकम् ॥ २ ॥

सारस्वत्यादि । अथैकेषामुत्तरपक्षे विकल्पः ॥ २ ॥

उपरिष्ठाद्विश्वजितः । पृष्ठयः षडहस्त्रयोऽभिप्लवा
इति द्यू(द्यू)नो मास उत्तमे संभार्ये चत्वारोऽ
भिप्लवा गीत्राऽऽयुश्च द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशा-
हानि महाव्रतोदयनीभ्यां द्यू(द्यू)नो मासः
पूर्यते । अथ ह धाह्यविके पूर्वस्मिन्पक्षे पुरस्ता-
त्प्रथमान्पृष्ठ्यादभिजिदाभिष्टोमः । उत्तरस्मिन्पक्षे
उपरिष्ठादुत्तमान्पृष्ठ्याद्विश्वजितः पृष्ठयः षडह
आयुरुक्थयः स एकस्थाने गौर्भवति । समान-
मितरच्छाट्यायनकेन ॥ अथैकेषां विज्ञायते संव-
त्सरे सकृत्पृष्ठान्युपयन्ति । द्वादशाहीने दश-
रात्रे । तत्र पृष्ठथानां २ स्थानेऽभिप्लवाः षडह

१. पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ३८१

ऊर्ध्वं द्वादशाहीयात् । दशरात्रान्महाव्रतमुपयन्ति
॥ (ख०१३) ॥ ३ ॥

गतः ॥ ३ ॥

शोभूते प्रतापते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतसामा ॥ ४ ॥

प्रतापते आरभत उद्घोतेत्यर्थः । सौर्यानासाद्य विरभति सारस्वत इत्यादिपशुकाळे
प्राजापत्यमृषभं तूपरमालभते । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । अस्य महा-
व्रतस्य प्रचारितं मरुत्वतीयैः सह भवति ॥ ४ ॥

यत्माह्माहेन्द्रात् ॥ ५ ॥

भवतीत्यर्थः । अग्रतो भवति ॥ ५ ॥

तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाता महाव्रतशिल्पानि व्याया-
तयति ॥ ६ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रे कृते प्रतिप्रस्थाता महाव्रतकानि शिल्पानि उपकरणानि ॥ ६ ॥

दश वीणादण्डस्यातिमथितानि भवन्ति ॥ ७ ॥

उदुम्बरेण कृतस्य वीणादण्डस्यातिमथितानि भवन्ति ॥ ७ ॥

एकैकस्मिन्नातिमथिते दश दश तन्तुर्भवति ॥ ८ ॥

यदियं दण्ड इत्यादिस्थितेषु दशस्वप्यतिमथितेषु तेषु प्रत्येकं दश दश तन्तवः
प्रोताः शततन्तुः ॥ ८ ॥

स वाणः शततन्तुर्भवति ॥ ९ ॥

वाणो वीणाविशेषः ॥ ९ ॥

अध्यधिहोतृषदनं गृह्णस्व होत्रे भवध्वान्ति ॥ १० ॥

गृह्णस्व दोलां होताऽऽरोहतीत्येष ॥ १० ॥

औदुम्बरीमासन्दीमुद्गात्र उपनिदधाति ॥ ११ ॥

आसन्दीमारोहत्युद्गात्रा ॥ ११ ॥

कूर्चफलके अध्वर्यवे ॥ १२ ॥

उपनिदधात्यनुवर्तते ॥ १२ ॥

होत्रका उपगातारश्च कूर्चेष्वासते ॥ १३ ॥

कूर्चेषु होत्रका उपगातारः पत्नय इत्यासते (आप० श्रौ० २१-१७-१९)
इति । प्रतिगारार्थं होत्रकाणाभुषणात्पुणां पत्नीनां च कूर्चानि कल्पयितव्यानि तेष्वपि
भवेयुरित्यर्थः । प्रतिप्रस्थाता (त्रा) एतानि कल्पयितव्यानि ॥ १३ ॥

कानिपुनस्तानि—

निकल्पन्ते सर्वशिल्पानि ॥ १४ ॥

अत्राप्यापस्तम्बे विशेषः—निकल्पन्ते पत्नयोऽषाघाटलिकास्तालुकवीणाः पिच्छोलाः, इति । निकल्पन्ते वीणावादाः शङ्खा नाडीस्तूणवानिति । निकल्पन्ते ब्रह्मचारी पुँध्वली चाग्नेः सदसो दक्षिणं द्वारबाहुमार्तिष्यभागौ (अथ० श्रौ० ११-१७-१६ । १८) इति । वाथानि च सह वादकैः ॥ १४ ॥

त० संनयति वाक्सत्तं मनो भद्रं तत्रो भद्रमा
नो भद्रमिति त्रिपर्वयोत्कटशलाकया वेणुपर्वणा
वेतसञ्जाखया वा वादयित्वा वाणेन शततन्तुना
माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ॥ १५ ॥

तं दण्डमिति गम्यते । संनयति सज्जयति । गतमन्यत् ॥ १५ ॥

वर्हिषो विकारः ॥ १६ ॥

स च दण्डो वर्हिषः प्रतिनिधिरित्यर्थः । अथवा—इक्षुकाण्डेन वेणुकाण्डेन वेतस-
काण्डेन वाणं शततन्तुं (वाणेन शततन्तुना) सहायाने ब्र(हाध्वर्चुर्बे)र्हिष्यां च माहे
न्द्रस्य स्तोत्रोपाकरणं करोति ॥ १६ ॥

तमुद्गाता वादयित्वा प्रस्तोत्रे प्रयच्छति ॥ १७ ॥

तमुद्गाता पुनः प्रस्तोत्रे ददाति ॥ १७ ॥

प्रस्तोताऽध्वर्यवे ॥ १८ ॥

प्रयच्छतीत्यनुवर्तते ॥ १८ ॥

तध्वर्युरन्यस्मै ॥ १९ ॥

वीणावादाय ॥ १९ ॥

त० सोऽग्नेः सदसो दक्षिणे द्वारबाहु मतिवाद्य-
भास्ते ॥ २० ॥

तं शततन्तुं मन्त्रेण सदसः पुरस्ताद्दक्षिणस्यां द्वारस्थूणायां प्रतिवाद्यंस्तिष्ठति ॥ २० ॥

उपगायन्ति पत्न्योऽषाघाटलिकास्तालुकवीणाः
काण्डवीणाः पिच्छोला अलानुकपिशीर्ण्य
इति ॥ २१ ॥

ननु महाजने श्रूयते—‘ पत्नय उपगायन्ति ’ इति । प्रकृतौ श्रूयते—‘ ऋत्विज
उपगायन्ति ’ इति । तदेतदृत्विगुपगानं पत्न्युपगानेन निवर्त्यते । ननु— प्रकृतावुद्गात्रा
साम्नि गीयमाने सत्यृत्विजोऽन्ये सामैवोपगायन्ति । इह तु पत्नयो वादित्रं वादयन्तीति

भिलविषयत्वान्नास्ति निवृत्तिः । मैवम् । मानशब्दस्य शरीरे प्रसिद्धत्वात् । तस्मा-
द्वृत्विन्नो निवर्त्य पत्नयः सामोपगायेद्युरिति प्राप्ते ब्रूमः—गानशब्दस्य नाक्षरोच्चारण-
मर्थः । किंतु स्वराभिव्यञ्जनं तच्च शरीरेण वादित्रेण वा सिध्यति । अत एव गानतत्त्वज्ञा
आहुः—‘ दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे गानजातिषु ’ इति । तच्च गानं ग्रहन्वायेना-
पूर्वक्रियाविधानाच्च प्रकृतिलिङ्गं स्यात् । एवं तर्हि गानोपचयवाचिन उपशब्दस्य वैय-
र्थ्यमिति चेन्न । वादित्रोपचयसंभवात् । अस्ति हि तत्र वादित्रनादः ‘ दिक्षु दुन्दुभयो
नदन्ति ’ इति श्रुतेः । पत्न्युपगानं च वादित्रनादः । ‘ काण्डवीणाभिरुपगयन्ति ’
इति श्रुतेः । अतः सादृश्यात्संनिधानाच्च तदुपचयो युक्तः । तस्यादानिवृत्तेरुपगानयोः
समुच्चयः ॥ २१ ॥

वाद्यन्त्यः संप्रवदन्ति । सर्वशिल्पे तृतीये ॥ २२ ॥

गतः ॥ २२ ॥

पुंश्चलुर्ब्रह्मचारी चोत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां
संचर्तेते ॥ २३ ॥

ब्रह्मचारी पुंश्चली च विकल्पेते । अग्रे सदसो दक्षिणां द्वारस्थूणां प्रतिकर्तिष्यमाणा-
धन्योन्यमाक्रोशं करिष्याव इति केचित् ॥ २३ ॥

मागधः पुंश्चलुश्च दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां परिश्रयेते ॥ २४ ॥

उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां पुंश्चली मागधश्च परिश्रयेते । एतौ न्याख्यातौ । एत-
योर्मिथुनं कार्यम् ॥ २४ ॥

दुन्दुभीन्समाध्नन्ति । दिक्षु प्रबन्धान् ॥ २५ ॥

दुन्दुभीन्समाध्नन्ति तदानीं युगपद्ध्माद्यन्ति । दिक्षु दुन्दुभीन्प्रवदन्ति वेद्याः स्रक्त-
श्वेव ॥ २५ ॥

स्रक्तश्वेव महावेदेः ॥ २६ ॥

स्रक्तः कोणः ॥ २६ ॥

अपरेणाऽऽग्नीध्रमर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि जानुदध्न-
मवटं स्वात्वाऽऽर्द्धेण चर्मणाऽभिवितत्य शङ्कुभिः
परिणिहृत्य भूमिदुन्दुभिः पुच्छकाण्डेन भूमिदुन्दु-
भिमाध्नन्ति ॥ २७ ॥

अपरेणाऽऽग्नीध्रमण्डपे भूमिदुन्दुभिमवटं खनन्ति । (मुखकोश) अर्धमन्तर्वेद्यर्धं
बाहिर्वेदि आग्ने(र्द्धे)णर्धमर्धमणोत्तरलोम्नाऽभिसार्य शङ्कुभिः परिणिहृत्य तस्य क(च)र्मणः
पुच्छकाण्डेन सह मूतं(मि)माहननार्धमभिदधाति । यद्वा—भूमिदुन्दुभिमाध्नन्ति । चर्म-

-गाऽऽच्छादितमुखं भृगतीं भूमिदुन्दुभिः पुच्छकाण्डेन ॥ २७ ॥

अपरेणाऽऽग्नीध्रं शूद्रार्यौ चर्मकर्त्रे(कृते) व्यायच्छेते ॥ २८ ॥

शूद्रार्यौ शूद्रश्चाऽऽर्यश्च । आर्यो ब्राह्मणो विद्वान् । शूद्रः प्रसिद्धः ॥ २८ ॥

श्वेतमार्द्रं परिमण्डलं भवति ॥ २९ ॥

प्रतिप्रस्थात्रा चर्म कर्तव्यमिति । आर्द्रं श्वेतं परिमण्डलाकारं परिष्कृत्य चर्म-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

अन्तर्वेदि ब्राह्मणस्तिष्ठति । बहिर्वेदि शूद्रः ॥ ३० ॥

तिष्ठतीत्युभयप्रान्वयः ॥ ३० ॥

इमेऽरात्सुरिमे सभूतमक्रभिति ब्राह्मणो ब्रूयात् ॥

इम उद्रासीकारिण इमे दुर्भूतमक्रभिति शूद्रः ॥ ३१ ॥

ब्रूयादित्युभयप्रान्वयः ॥ ३१ ॥

तं ब्राह्मणः संजित्याऽऽग्नीध्रे चर्माध्यस्याति ॥ ३२ ॥

तं शूद्रम् ॥ ३२ ॥

अग्नेणाऽऽग्नीध्रं कटसंधाते ॥ (ख० १४) ॥ तेज-
निसंधाते वा । वितत्योच्छ्रितं लम्बयति ॥ ३३ ॥

तामिसितं व्ययंस्यत उभौ विद्वेषमाणौ ममेदं ममेदमिति शूद्रार्यावुत्तरेणाऽऽग्नीध्रं कट-
संधाते तेजनसंधाते वा कटबहुप्रदेशे तेजनबहुत्वे देशे वाऽऽर्द्रं चर्म व्ययनार्थमिषुणा-
व्यययितव्यं वितत्योच्छ्रयति । द्विशूलायां क्वाबन्धमिव बध्नाति कटसंधाते देशे ॥ ३३ ॥

अग्नेणाऽऽहवनीयं रथेषु राजपुत्राः क्वाचिनः

संनह्य व्यय(घ)नार्थं चर्मानु परिवर्तन्ते ॥ ३४ ॥

आहवनीयस्य पुरतो रथेषु क्वाचिनः पुरुषाः संनह्यन्ते ॥ ३४ ॥

तेषामेकैकं सखास्ति ॥ ३५ ॥

तेषां राजपुत्राणाम् ॥ ३५ ॥

माऽपरात्सीर्माऽतिव्यात्सीरिति ॥ ३६ ॥

माऽपरात्सीर्लक्ष्यादन्यत्र व्यघ्नं मा कार्षीः । माऽतिव्यात्सीर्वेगमतीत्य परस्ताद्वाणं
मा जीगम इत्याह हे वेदि(वि)न् ॥ ३६ ॥

तत्ते विद्धा(द्वधा)नातिपातयन्ति ॥ ३७ ॥

राजपुत्रा विध्यन्तीत्येकेषां (२१-१२-१६) इत्यापस्तम्बः ॥ ३७ ॥

उदञ्चोऽपरिमितमवकाशं यात्वा प्रत्यायाय विमुञ्चन्ति ॥ ३८ ॥

शृण्वान् ॥ ३८ ॥

अष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भाञ्छीर्षमधि निधाय
त्रिः मदाक्षिणं मार्जालीयं विष्णिण्यं परिनृत्यन्तीः
परियन्ति दक्षिणान्पदो निघ्नतीरिदं मधु गायन्त्यो
वाग्वेदभिल्लुका सैनान्गायतु प्राणस्य चादिते
सेमान्गीता यजमानानिहावत्विति ॥ ३९ ॥

मार्जालीयान्ते तमीपेऽष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भैः सह नृत्यन्तीः ॥ ३९ ॥

भिल्लुकां द्वे गायतः । वाग्वेदहिंविनीति द्वे वाग्वेद-
हस्तावारामिति द्वे संवत्सरगाथा द्वे एताः संवत्स-
रगाथा भवन्ति ॥ ४० ॥

दासीदासयोरन्योन्यमन्त्रोऽभिहितः । भिल्लुका द्वे कुमार्यौ गायेतां वाग्वेदहिंविनी
द्वे गायेतां वाग्वेदहस्तावारां द्वे गायेतां संवत्सरगाथा द्वे गायेताम् ॥ ४० ॥

गाव एव सुरभयो गावो गुल्गुलुगन्धयः । गावो
घृतस्य मातरस्ता इह सन्तु भूयसीः ॥ ननु
गावो भङ्गीरस्य गङ्गाया उदकं पपुः । पपुः
सरस्वतीं नदीं प्राचींश्चोज्जगाहिरे । इमा वयं पुवा-
महे शम्वाः प्रतरतामिव । निकीर्य तुभ्यं मध्य
आकैश्यं कैश्यो यथा । यदा भङ्गीरान्धिनौ वदत
कृतपर्णिक योऽवधीः । आविष्कृतस्य दूषणमु-
भयोरकुतः कृतस्य च ॥ यदा रास्ताट्यौ वदतो
ग्राम्यमङ्गीरदाशकौ । क्षेमे वृ(न्यु)द्वे ग्रामेणान-
दवास्तप्यते वहन् ॥ इदं कलमाष्यो अपिर्षिभिदं
सोमो असूयत । इदं हिरण्यैः स्वीर्लो आवा
र्धन्मास्थिभजनम् ॥ हैमहा इदं मधुहिल्लु हिल्लुर्व-
हमहर्षिमीति हस्तावाराश्च सर्वास्वनुषजन्ते ॥ ४१ ॥

१ क. ख. मकिरन्तस्य । २ क. ख. प्राचीं चोज्ज । ३ क. ख. "कश्योक" । ४ ख. "कश्यो
य" । ५ क. ख. भङ्गीरस्य । ६ क. ख. ननुप । ७ क. "पर्यक" । ८ क. ख. "स्य । य" । ९ क.
ख. रागान्धौ । १० क. ख. "मकीरदा" । ११ क. ख. "दाशकौ" । १२ क. ख. "दं कालमाष्यो" । १३ क.
ख. "पि चान्ति" । १४ क. ख. "रम्यसेत्य" । १५ क. ख. "ला अवा" । १६ क. "यत्वाक्षि भ" । ख.
"वन्ता" । १७ क. ख. मधुविदं हि । १८ क. ख. हिल्लिह ।

सर्वासामृचामन्त एतत्सामानं संवत्सरगाथानां षण्णामपि ॥ ४१ ॥

तत्रैवोदकुम्भानुपनिनीय यथार्थं गच्छन्ति ॥ ४२ ॥

तत्रास्मिन्काले स्तोत्रे समाप्ते दासकुमार्य उदकुम्भानुपनिनीय यत्र यत्र साम तत्र तत्र गच्छन्ति ॥ ४२ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रमनुषोषाः श्चाम्पन्ति ॥ ४३ ॥

स्तोत्रे समाप्ते षोषा अपि श्चाम्पन्ति षोषादय. (दीनाम्) ॥ ४३ ॥

स्तुतमनुशाम्य(शस्य)ते ॥ ४४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

कूर्चयोः फलकयोर्वा तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिगृणाति ॥ ४५ ॥

अर्कः पवित्रमित्यारम्य प्रतिष्ठामिति मन्त्र उक्तः सूत्रान्तरे । फलकारोहणमध्वर्योः पश्चादसावेहीति जपः । ततोऽध्वर्युः शल्लं प्रतिगृणाति पूर्ववत् । प्रहमध्वर्युरादेत् इत्या-
द्यतिप्राद्या ह्यन्ते । दशाऽऽग्नेयान् प्रकृतिपक्षशैन्द्रान्प्रकृतिवत् । अथ वैश्वकर्मादित्या-
वुक्तौ पूर्वमेव । अथ प्राजापत्यः पञ्चगृहीतं पश्चादेकपात्रस्थं जुहुयात् । प्राजापत
ओजस्विन्नो जस्वि(स्वी) त्वं देवेषु इत्याद्यैन्द्रवत्पक्षपक्षे युगपद्धोमः । दण्डेन बद्ध्वा कौकिली-
षद्विकल्पः । आग्नेयादीनपि दण्डेन बद्ध्वा होमोऽनुमन्त्रणमपि । तन्त्रेण प्राजापत्यं हुत्वा
सौर्यान्दण्डेन बद्ध्वा जुहोति । तन्त्रेणानुमन्त्रणम् । सर्वेषां पृथक् पृथक् भक्षणम् । केचि-
दाग्नेयान् सर्वाणैकास्मिन् संसृज्य मयि मेधामित्यादि । एवमैन्द्राप्रमिष्टा ततो वैश्वकर्म-
णादिस्थौ क्रमेण प्राजापत्यम् । पञ्चपक्षे भेदेन । इतरथाः (सकृत्पक्षे) भक्षोहीत्यादि नृच-
क्षसं त्वेऽयवेक्ष्य भक्षयामीति भक्षणम् । अथ सौर्याणां भक्षणं भेदेनैवाथोक्त्य इत्यादि
तन्त्रं प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥

संतिष्ठते महाव्रतम् ॥ (ख० १५) ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

पत्नीसंभ्रामान्तमहः संतिष्ठते । संस्तिष्ठतेऽहनि ब्रह्मा वाचमित्यापस्तम्बीये विशेषः ।
संतिष्ठते महाव्रतमहीनसंततय उक्ताः ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-

चन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ षोडशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

श्वोभूत उदयनीयः स व्याख्यातः ॥ १ ॥

श्वोभूते महारात्रे नुद्ध्वोदयनीयातिरात्रः स व्याख्यातः ॥ १ ॥

यः प्राक्णीयः स उदयनीयः ॥ २ ॥

विधिर्भवति ॥ २ ॥

त्रिषु परःसामसु श्रीनतिग्राह्यान्गृह्णाति ॥ ३ ॥

वक्ष्यमाणेषु त्रिषु अह.सु ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो जुष्टं गृह्णा-
मीति प्रथमेऽहनि गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽस्यो-
षधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो जुष्टं गृह्णामीति द्वितीय
उपयामगृहीतोऽसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये जुष्टं
गृह्णामीत्येतानेवाऽऽहृतानर्वाक्सामसु गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

तानुभयानूर्ध्वानप्रवृत्तांश्च विषुवत्सुदु त्यं जात-
वेदसमिति तेषां मध्ये सौर्यं सप्तमं मध्यमं
गृह्णाति ॥ ५ ॥ वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतय इति
विश्वजिति विश्वकर्माणम् । ग्रहीमूषु मातरमित्यप-
रेष्टुरादित्यं ते च व्यत्यासमा महाव्रतात्ता-
नुभौ सह महाव्रते गृह्येते ॥ ६ ॥ त्रयस्त्रिंशदेतदहर-
तिग्राह्या गृह्यन्ते ॥ ७ ॥ प्राकृतैर्वा वैकृतान्यभ्य-
स्येत् । वैकृतैर्वा प्राकृतान्दशाऽऽग्नेयान्गृह्णीयात्
॥ ८ ॥ दशैन्द्रान्दश सौर्यान्विश्वकर्मणादित्यग्रहौ
माजापत्यं च ॥ ९ ॥ पञ्चपात्रमतिग्राह्याय-
तने प्रतिदिशं चत्वारि पात्राणि निहितानि
भवन्ति ॥ १० ॥ मध्ये पञ्चमम् ॥ ११ ॥
इन्द्रमिन्द्राथिन इत्यनुद्गत्योपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वाऽर्कवते जुष्टं गृह्णामीति पूर्वार्धे गृह्णाति । एष
ते योनिस्सिन्द्राय त्वाऽर्कवत इति सादयति ॥ १२ ॥
समानौ सर्वत्र ग्रहणसादनौ ॥ १३ ॥ अभि
त्वा शूर भोनुम इति दक्षिणार्धे । त्वामिद्धि हवा-
मह इति पश्चार्धे ॥ १४ ॥ इमा नु कं भुवना सीष-
धेमेत्युत्तरार्धे ॥ (सं० १६) ॥ तदिदासु(स)भुवनेषु
ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेष नृम्णः । सद्यो जज्ञानो

निरिणाति शत्रूननु धं विश्वे मदन्त्युमा इति मध्यमे
 ॥ १५ ॥ तानेकस्मिन्पात्रे समवनीय त्वे ऋतुमपि वृज्ज-
 न्ति विश्व इत्यनुदुत्योपचामगृहीतोऽसि प्रजापतये
 त्वा जुष्टं गृह्णामीति मध्यमे पात्रे गृह्णात्येष ते
 योनिः प्रजापतये त्वेति सादयति ॥ १६ ॥ यजाना
 जुहुयादात्मनोऽङ्गानि विच्छिन्ध्यात् । समानी-
 चाऽऽहुतीः स॥रुन्ध्यात्तदनु यजमानाः स॥रुन्धे-
 रन् । स्तोका एवाऽऽत्मानं प्रत्यानीय होतव्याः
 प्रत्यङ्गानि दधति नाऽऽहुतीः स॥रुणादि (इति)
 हुत्वा हरति भक्षम् ॥ १७ ॥ तं भक्षयति महस्ते
 भक्षयामि गर्भं ते भक्षयामि (भुजं ते भक्षयामि)
 सुकितस्ते भक्षयामि सर्वं ते भक्षयामि सर्वस्याऽऽ-
 सथै सर्वस्यावरुद्धया इति । १८ ॥

शुभिम्राणग्रहादयः । त (अ) ऋ कृष्णविषाणाप्रासनमत्र सख्या(सख्य)विसर्गः । न
 स्वहीनसंततयः । श्रोभूतेऽतिरोक्त्रियान्तं यज्ञपुच्छादि सत्रभूतद्वादशाहवत् । अथानूब-
 न्धवायां वषायां हुताया सशिलानि वपन्ते । उदवसानीयान्तं कृत्वा पृष्ठशमनीयैः
 पृथक् पृथक् सौत्रामणी च ॥ ९-१८ ॥

त्र्यनीकां व्याख्यास्यामः ॥ १९ ॥

गतम् ॥ १९ ॥

तेषां प्राकृतैरतिग्राह्यैः कल्पो व्याख्यातः ॥ २० ॥

तेषां त्र्यनीकानाम् ॥ २० ॥

ऐन्द्रवाचवाग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रम्
 ॥ २१ ॥ एवं त्र्यनीकाः परिवर्तन्त इत ऊर्ध्वं
 प्राग्विषुवत् ऊर्ध्वं त्रिषुवत् आवृत्तावृत्तेषु ॥ २२ ॥

गवामयनमभिष्टवेषु षडहसामन्यात्पृष्ठचः षडहवत् । पूर्वस्मिन्स्यह उत्तरे वा (पूर्व-
 स्मिन्) पक्षे तथैवातिग्राह्या भवेयुः, इति । ज्योतिर्गौरायुरिति नामधेयानीति केचिन्व्या-
 चक्षते । संतिष्ठते गवामयनम् । द्वादशाहेऽहीने काठकप्राप्तिः सर्वाहोक्वानहीनेनाथो
 सत्रेणेति वचनात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

शुक्राप्रो विषुवानित्थान्नेयः । यथादृष्टमिति वाद-
राधणः ॥ (ख० १७) ॥ २३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

गतम् ॥ २३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अथ षोडशप्रश्नेऽष्टमः पटलः

अथ पशुक्तृप्तिः ॥ १ ॥

वक्ष्यत इति शेषः ॥ १ ॥

आग्नेयं प्रायणीयेऽतिरात्र आलभन्ते । श्वोभूते
सारस्वतीं मेषीम् ॥ २ ॥

आलभन्त इत्युभयत्रान्वयः ॥ २ ॥

एवं विहितानैकादशिनानन्वहमालभन्ते । ३ ॥

अन्वहं सद्यः ॥ ३ ॥

समित्य समित्य पुनः पुनरेकादशिनीमभ्याव-
र्तयन्ति ॥ ४ ॥

सौर्यं विषुवत्युपालम्ब्यमित्यापस्तम्बसूत्रम् ॥ ४ ॥

तेषामेवंमुपाकुर्वतां द्वादश्राहस्य सप्तदश उक्थ्वे
द्वात्रिंशत्तमेकादशिन्योऽपवृज्यन्ते ॥ ५ ॥

तेष्वेवाऽऽलभन्ते ॥ ५ ॥

नवाहान्यतिरिच्यन्ते ॥ ६ ॥

नवस्वहःसु ॥ ६ ॥

तेषु गव्यानातिरिक्तपशून् ॥ ७ ॥

आलभन्त इति शेषः ॥ ७ ॥

वैष्णवं वामनमेकविंशे । ऐन्द्राग्रं त्रिणवे । वैश्व-
देवं त्रयस्त्रिंशे । द्यावापृथिव्यां घेतुं प्रथमे
छन्दोमे । तस्या एव वायव्यं वत्सं मध्यमे ।

आदित्यामविशामुत्तमे मैत्रावरुणीमविवाक्ये ।
भाजापत्यमृषभं तूपरं महाव्रते । आग्नेयमुदयनीय
इति पालिङ्गनायनिकान् ॥ ८ ॥

गतः ॥ ८ ॥

अथ काठका ऐकादशिनान्प्रतिविभज्याभतिवि-
भज्य वा प्रायणीयोदयनीययोरालभन्ते ॥ ९ ॥

काठका इति बहुवचनं पूजार्थम् ॥ ९ ॥

आग्नेयमन्तर्धौ रथंतरपृष्ठेण्वैन्द्रं बृहत्पृष्ठेषु ॥ १० ॥

रथंतरपृष्ठेण्वग्नेयं बृहत्पृष्ठेण्वैन्द्रमिति वैलानससूत्रम् ॥ १० ॥

अपिवाऽऽमेन्द्रं (रथं) रथंतरपृष्ठेण्वैन्द्राग्रं बृहत्पृष्ठेषु ॥ ११ ॥

अपि वेति शालान्तरमतद्योतनार्थम् ॥ ११ ॥

सौर्यं त्रिषुवत्युपालभन्तेऽथ गव्यान्तिरिक्तपशून् ॥ १२ ॥

तेष्वेव नवसु गव्याम् ॥ १२ ॥

तत्र विकारः—

क्षितिपृष्ठं बार्हस्पत्यं प्रयस्त्रिंशो । यावापृथिव्यां
घेनुं प्रथमे छन्दीमे । तस्या एव वत्सं वायव्यं
मध्यमे । वाचे बृभिसुत्तमे । मैत्रावरुणमविवाक्ये ।
वैश्वकर्मणमृषभं तूपरं महाव्रत इति वाजसनेय-
कम् ॥ १३ ॥

सर्वत्राऽऽलभन्त ह्यन्वयः ॥ १३ ॥

आग्नेयमग्निष्टोम आलभन्ते । ऐन्द्राग्रमुक्थये द्विती-
यमेन्द्रं वृष्णिं चोदशिनि तृतीयं सारस्वतीं
मेधीमतिरात्रे चतुर्थीमित्येकेषां ते यदि प्रभवः
पशवः स्युरेवमेवाहरहरालभेरन् ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १४ ॥

यदि पश्वेकादशिन्येयुराग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्याल-
भेरन्नथेतराननूचो यथापूर्वं वारुणं पेत्यमुत्तमं
यूत्तमपर्यवे तेष्वग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यालभेरन्नथेतरान-
नूचो यथापूर्वं वारुणं पेत्यमुत्तमं तैरेव विपर्या-
समीयुः ॥ (स्व० १८) ॥ १५ ॥

ऐन्द्रांशं वा सर्वत्र (२१-२३-१४) इत्यापस्तम्बः । कर्तुपशूनेव समम्बुक्षयव-
द्वन्वहमालमेरन्वदि विभवः पशवः स्युः । ऐकादशिनान्वा विहृतानिति वाजसनेयकम्
(म० श्रौ० २१-२३) इति भरद्वाजः । गतमन्यत् ॥ १५ ॥

अथोत्सर्गिणामयनस्य कर्मोच्यते—

उत्सर्गिणामयनं व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

उत्सर्गिणामयनमिति कर्मनामधेयम् ॥ १६ ॥

गवामयनेन व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

गवामयनमेव गुणविकृतं दासायण्यज्ञवत् । गवामयनोत्सर्गिणामयनेन यक्ष्यामहे
प्रजापतिमवाप्नवानीत्यादि गवामयनवत् फलं निर्दिश्य, आयुष्यपशुस्वर्गार्थं फलं केचि-
देवं वदन्ति । केचिदुत्सर्गिणामयनेन यक्ष्यामहे, आयुरर्थं पुत्रार्थं पश्वर्थं दरकपतननिवृ-
त्त्यर्थं वा सर्वं गवामयनवत् ॥ १७ ॥

तत्र निर्णयाय कंचिद्विचारं दर्शयति—

संवत्सरस्य पौर्णमासीमवावास्यामुत्सृजेयुः ॥ १८ ॥

उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्यामिति (तै० सं० ७-९-७) उत्सर्गपक्षे यज्ञविच्छेदेः ।
अनुत्सर्गपक्षे आसन्निरोध इति दोषद्वयं मनसि निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । प्लुति-
विचारार्था । तत्राभिज्ञाः प्राजापत्यपश्चादिभिर्विच्छेदस्य सम्प्रदायं शक्यत्वाच्छ्लासनिरोध-
परिहारायोत्सर्जनपक्षमेवात्र निश्चितवन्तः । तमेव दिनविशेषं दर्शयति—
पौर्णमास्यां चोत्सृज्यम् (७-९-७) इति । एतयोरमवात्सवापौर्णमास्योर्यज्ञवाहित्वं
प्रासिद्धम् । अतस्तयोस्तिथ्योर्यदहर्षदहः प्राप्तं तदुत्सृज्यमित्येषां निर्णयः ॥ १८ ॥

अथान्येषां पक्षमाह—

तान्बोपेयाद्वा नोत्सृजेयुस्तदेव श्वः कुर्युः । अन्तेऽ-
मवास्यां पौर्णमासीं वोत्सृजेयुः । अन्तमस्याह-
स्त्रिवृद्धहिष्यवमानं वायो शुक्रो अयामित एतद्
त्यं दशक्षिप इति ॥ १९ ॥

तस्मात्तयोरुत्सर्गो न युक्त इति ॥ १९ ॥

इत्थमुत्सर्गं विशदीकृत्य तत्राहुष्टेयं विशेषं विशदयति—

यदहहत्सृजेयुस्तदहरिष्टिं निर्वपेयुस्त आग्नेयमरु-
त्वतीयपुरोडाशौ निरुप्येते ऐन्द्रावैष्णवा ऐन्द्रावा-
हस्पत्या ऐन्द्रावैश्वदेवा वाऽऽवरकल्पा वा ॥२०॥

तत्तस्मिन्नुत्सर्गदिने चत्वारि हवीषि निर्वपेयुः ॥ २० ॥

तेषां ये पुरोडाशिनस्त उषवसन्ति । ये सांनायिन-
स्त एतदहर्वत्सानपाकुर्वन्ति । पशुश्च ॥ २१ ॥

तेषामध्वरकल्याणाम् ॥ २१ ॥

प्राजापत्यः पयांसि च ॥ २२ ॥

प्राजापत्यं पशुमालभन्ते (तै० सं० ७-९-७) इति श्रुतेः । उत्सर्गपक्षे
पयांसि ॥ २२ ॥

यथा वैश्यस्तथा तामस्येन्द्राय वसुमत
इन्द्राय हरिवत् इन्द्राय बृहस्पतिवते विश्व-
देव्यावते पुरोडाशाः । अष्टावेकादश
द्वादश कपाला आनुपूर्व्येण । सवनकाला
ध्याख्याताश्च ॥ २३ ॥

यथा वसुमानग्निः प्रातःसवनस्य तथा मरुत्वानिन्द्रो माध्यंदिनस्य सवनस्य
स्वामी । वसुमतोऽग्नेस्तस्वामित्वं ब्राह्मणादवगन्तव्यम्—'प्रातःसवनं यदग्नये वसुमते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धपन्ति । ऐन्द्रं दधि । इन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यंदिनस्य सवनं
पदिन्द्रस्य मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्धपन्ति । विश्वेषां वै देवानाः वसुमतां तृतीय-
सवनं यश्वदेवं द्वादशकपालं निर्धपन्ति' (तै० सं० ७-९-७) इति ॥ २४ ॥

उत्सृष्टार इति ते वत्सानपाकुर्वन्ति ॥ २४ ॥

यदेन्द्रं दधि भवति (७-९-७) इति ब्रह्मणम् ॥ २४ ॥

अतः पशुमालभन्ते तस्य चपया मचरन्ति । ततो
धैश्वदेवो द्वादशकपालः । धैश्वदेवश्च सप्तृतीयस-
वनः संतिष्ठते । पृषदाज्जपेन चरिते पत्नीः संया-
जयन्ति पत्नीः संयाजयन्ति ॥ (स्व० १९) ॥ २५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशमश्रेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशमश्रः ॥

अपेयं पद्धतिः—सर्वं गवामयनवदौषवसद्यान्तं कृत्वा प्रायणीयातिरात्रप्रभृति प्रथम-
मासान्तं कुर्वन्ति । पृष्ठचपबहमित्यर्थः । पत्नीसंयाजान्ते मध्वशानादिकं कृत्यो-
त्तरस्याग्नेर्वसतीवरीर्गृहीत्वा, ऐन्द्रस्य दध्नः शाखाहरणादि कुम्भ्यालेपनान्तं, रात्रौ वसती
वरीः परिहृत्य तप्तु मृत्पिण्डमधवाय परिस्तरणादि, विष्णो हव्यमित्युक्तभैन्द्रस्य दध्नः
कृत्वा तप्सुलैरातञ्जनम् । न पञ्चदोहादयः । एवं कृत्योपवसति ।

श्वोभूते बाल्मिक्येणाऽऽगच्छति । गवामयनिकं तस्यां (तस्मिन्) वा त्यागः ।
अभिष्टुवानां प्रथमभूतस्याङ्को ज्योतिषस्थागः । तस्याहः प्रातिनिधिः प्राजापत्यः पशुः ।

तं कुर्वन्ति, शाखाद्वयाहरणादि सवनीयवत् । प्रस्तर एवस्फ्यलेखायां वाऽऽज्यग्रहणम् । प्रथुनज्मि तिस्रो विष्णो नित्येति कृत्वा त्रिवृताऽग्निष्टोमं (त्रिवृताऽग्निष्टं) पारिषीय विस्रस्थ प्रजापते जुष्टमुपाकरोमीति धाजपेयवत् । प्रातःकाले वपया प्रचर्य मार्जनान्तम् ।

अग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति । पात्रसादनादि पशुपुरोडाशवत् । अग्नये वसुमते जुष्टं निर्वपन्ति । अग्ने वसुमन्हव्यः रक्षस्वेत्येवमादिनिगमाः । पर्याग्निकरणकाल ऐन्द्रं सांनाय्यमाहृत्योभयोः पर्याग्निकरणं पशुपुरोडाशेन सहैवेति केचित् । आसन्नाभिमर्शनं कृत्वा पशुपुरोडाशेन प्रचर्येन्द्रेण प्रचारः । तयोः स्विष्टकृदादि समानमिडाभिमर्शनान्तं, सांनाय्यं समुपहृत्य भक्षयन्ति, यजमाना इत्युपहृत्यध्वमित्युपहृत्यः (ह्रावः) । तूर्णी भक्षणम् । केचित् सोमभक्षणवदिच्छन्ति एतत्सोमधीया ह्येतर्हीति श्रुतेः ।

केचिद्वैशेषिकाशाखाहरणाचतुर्धाकरणपिष्टलेपफलीकरणकपालविमोक्प्रणीतामार्जनोपवेधोद्वासनादि(दीन्) कुर्वन्ति ।

मध्यादिनकाले प्राप्ते पशुपुरोडाशेन प्रचर्येद्वान्तं कृत्वा—इन्द्राय त्वा मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालमैन्द्रं चरुम् । पात्रसादनादि । इन्द्राय मरुत्वते जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं० इन्द्रमरुत्वन्हव्यः रक्षस्वेन्द्र हव्यमित्येवमादिनिगमाः । आसन्नाभिमर्शनान्तं कृत्वा हविराहुत्यादीडामार्जनान्तम् ।

तृतीयसवनकाले शृतः हविः ३ शमितरित्यादिपशुना प्रचर्येद्वामार्जनान्ते वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपति । वैश्वदेवं चरुम् । पात्रसादनाद्यासन्नाभिमर्शनान्ते हविराहुतिप्रभृति तन्त्रेण प्रक्षेपः । पश्चात्वाज्यभागौ नित्यौ ।

अथवैशां हविषां स्थाने सवनीयान्पशुपुरोडाशास्त्रिर्वपति—इन्द्राय हरिवत् इत्याद्यध्वरकरूपं वा । आग्नावैष्णवमष्टाकपालमित्यादि । सवने मैत्रावरुणमेककपालमिति सर्वपक्षेषु विद्यते । प्राजापत्यः पशुः । अग्नीदोपयजानित्यादि पाशुकं कर्म पत्नीसंयजान्तं पूर्ववत् ।

वसतीवरीणां च ग्रहणं पूर्वगृहीतमेव । उत्तरस्मा अङ्गे शाखाहरणादि अहीनसंततयः । रात्रौ परिस्तरणान्त्रम् । केचित्प्राजापत्यस्य पशोः कृत्स्नसंस्थामिच्छन्ति । श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वा अग्ने नयेत्यादि गामुक्थं बृहत्सामेत्यादि । एकमत ऊर्ध्वं षडहै (हान्) मासान् संपाद्य पूरयित्वात्सर्गः । यन्मासादिभूतमाभिष्टवानां प्रथमं ज्योतिःसंज्ञकं तदुत्सृष्टव्यम् । उत्सृष्टेष्वहसु प्राजापत्यः पशुरग्नये वसुमत इत्यादयश्च पूर्वरात्रौ दधिकरणं च वसतीवरीषु सृत्विष्टानिधानं च सर्वत्र कुर्वन्ति । प्राक्स्विष्टकृतः पञ्च ज्योतीष्युत्सृष्टानि, पिष्टवत् ऊर्ध्वं पृष्टचषडहादि, भूतानि चत्वारि त्र्यस्रिंशान्यहानि उत्सृष्ट-

३९४ सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं म१० सं० प्र० च० स० । [१६ प्रश्ने ८ प०

व्यानि । पञ्च मासान् भूतस्य त्रयस्त्रिंशस्य नोत्सर्गः । संभार्यसंज्ञकस्याभिस्तुवषडहा-
दिभूतस्य ज्योतिष उत्सर्गः । अधैकेषामित्यापस्तम्बे विवर्णः । एककर्तृकस्तोत्राणी-
त्यादि । एषमुत्सृज्य । एवं कृत्वोदयनीयानिरात्रमुपेत्यावभृथादुदेत्योदयनीयाद्युदवसान-
यान्तं कृत्वा पुनश्चोखासंभरणादिकं कृत्वा दीक्षित्वा तानुत्सृष्टान् पुनरुपेयुः । न प्राय-
णीवोदयनीयौ । एवमुदवसानोधान्तम् ।

ततः पृष्ठशमनीयोभयस्य तन्त्रेण सौत्रामणी मैत्रावरुणी च । ध्यनीकाऽतिग्राह्य एकाद-
शनी चोत्सर्गिणामघने वर्तमाना भवेयुः । यस्याहनो (हन उ)त्सर्गप्राप्तिस्तस्याहनः
प्राप्तः सवनीयातिग्राह्याणां त्याग एव । उत्सृष्टाजो पुनराहरणे चोत्सर्गे यत्पश्चादि प्राप्ते
तथेह (थेदं) कर्तव्यमायुष्यार्थमेतदुत्सर्गं पुत्रार्थं पशुार्थं स्वर्गार्थं वा- नरुक्त्यातनानि-
वृत्तिकारणं चैवं गुणविकृतस्य फलमिति । पत्नीः संवाजयन्तीति द्विरुक्तिः प्रश्नसमा-
प्त्यर्था ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां षोडशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

प्रयोगधैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।

द्वादशाहस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मर्यादवितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्यख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां षोडशप्रश्नः ॥

अथ सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रे प्रायश्चित्ताध्यायापरपर्या-
यपञ्चदशप्रश्नगतसूत्राणां क्रमेण प्रतीकानि

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
श्रुतिलक्षणं	२६१	यस्य सायं	२६८
एकस्मिन्दोषे	२६३	यत्प्रातः स्यात्	११
जपो होम इज्या	२६४	अथोत्तर ऐन्द्रः	११
दोषनिर्वाता०	११	प्रातर्दोहेनात्र	११
अनन्तरं दोषात्	११	अथोत्तरस्मै	११
निर्हते पुनर्दोषे	११	सायंदोहेनात्र	११
तस्य नावच०	२६५	अथोत्तरस्मै	२६९
तुभ्यं ता	११	यस्य सायंप्रा०	११
पृथगरणीष्व०	११	अग्निं प्रथमं	११
यत्र वसेत्	११	उत्तरमिन्द्रं	११
यद्यन्वाहिताग्ने०	११	अथोत्तरस्मै	११
यः कश्चनानु०	११	यस्य त्रत्येऽहन्	११
मघ्नित्वा गार्ह०	११	उदक्शुल्बं	२७०
प्रणयमवर्ज०	२६६	तामिष्टा त्रिरा०	११
या प्रकृति०	११	यदि सांनाय्य०	२७१
भूरित्युपति०	११	मध्यमेनैव	११
ममसा अतो०	११	यदि सांनाय्यम०	११
इदं त एकं	११	यद्यग्निहोत्र०	११
परस्तरा५ शम्या०	२६७	यदि पूर्वस्या०	२७२
अग्नये पृथि०	११	यदि पूर्वस्या०	११
पथोऽन्तिकात्	११	यदि पुरा प्रया०	११
अग्नेद्वान्	११	सहस्रशृङ्गो	२७३
श्वोभूते गृ०	११	ग्रहृत्य वा	११
यस्य हविषे	११	यद्यन्वाहिताग्ने०	११
सा दोहस्थाने	११	अन्यमविन्दन्	२७४
अथोत्तरस्मै	२६८	अजस्येत्ये०	११

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अनस्य तु	२७४	अग्नये ऋत०	२८०
अजामविन्दन्	"	त्वमग्ने ऋत०	"
ब्राह्मणं तु	"	यस्माद्भृषा	"
ब्राह्मणं त्वविन्दन्	"	यद्यग्निहोत्र्यु०	२८१
दर्भा ऋस्तु	"	यस्यासं ना०	"
दर्भाभविन्दन्	"	यदि दुष्पमा०	"
अपस्तु न	"	यदध दुग्धं	"
अध्वभोजनीय०	२७५	अपिवा तां	२८२
अग्निस्तु पादौ	"	यदि दुग्धं	"
सांवत्सरिका०	"	अथ यद्युज्जीतं	"
संवत्सरेऽग्न०	"	यद्युज्जीतं	"
अग्नये क्षाम०	"	यदि प्राचीनं	२८३
अग्नये विवि०	"	यदि पुरः परा०	"
अग्नये बीत०	२७६	यदि पुर उप०	"
अग्नये विष्ट०	२७६	अस्कान्धौः	२८४
अग्नये ऋत०	"	यदि सायं	"
अग्नये शुच०	"	दिश्या वा एत०	"
संकुसुको विकु०	"	यस्वामिहोत्रे	"
अग्नयेऽप्सु०	"	यस्यानाहुत०	२८५
सर्वे संनिपते०	"	इति दक्षिणाग्ने०	"
गर्भं ह्यवत०	"	यस्यानुहुत०	"
यस्य हविर्नि०	"	यदि सायम०	२८६
अनिरुधे	"	यदि प्रातरग्नि०	"
न्युद्धभाग्न्यो	"	सायमग्निहोत्र०	"
तथैकदेशे	"	सौर्यमेकक०	"
तामिष्टिं सं०	"	तस्यां स० स्थि०	२८७
अग्नये षधि०	२७८	द्वयोः पथसा	"
वि वा एतस्य	२७९	यस्यानुहुत०	"
प्रवृत्तस्य	"	तस्य स एव	"
य आहिताग्निः	२८०	एतावन्नाना	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यस्याहुतम०	२८८	यदि कृष्णश०	२९७
यद्यन्ते स्यात्	११	गार्हपत्याद्भस्मा०	२९८
यस्य होष्यामी०	११	यद्यनो रथो वा	११
यस्योभावनु०	११	एतामेव निर्व०	२९९
अग्नये तन्नु०	११	यस्य वाऽग्निभि०	११
स्वयं कृष्णानः	२८९	एतां जने	११
यस्याऽऽहवनीये०	२९०	तस्यामिधान्यव०	११
आयाहि तपसा	२९१	उपरि हि देवेभ्यो	११
एतदेवाऽऽहव०	११	आपो मृन्मया०	३००
न तपस्वते	११	ददन्त्येवाऽऽ०	११
यदि सायमहुते	११	नास्त्रणाय य०	११
यदि प्रातरहु०	२९२	अमैव पुत्रस्य	११
यदि स्वरेत	११	यद्यप्रमीतं	११
अग्निं तु तद्यो०	११	यदि पूर्वस्था०	११
यस्यापरो०	११	भस्मोत्करं वा	११
न कालमवधा०	११	यद्याज्यमनू०	११
यस्य पूर्वोऽग्निरनु०	२९३	यदस्य गृहे	३०१
अनुगतेष्टेर्वा	२९४	यदि स्त्रुभातं	११
अथैकेवां	११	यज्ञस्य त्या	११
यदि होमकाले	२९५	देवाङ्जनम०	११
यदि गार्हपत्य	११	भूपतये स्वाहा	३०२
यदि इक्षिणाग्नि०	११	यदि कपालं	११
यदि सर्वेऽनु०	११	यदि भिद्येत	११
यदि निवातेऽनु०	११	अथ यद्युप०	३०३
यद्यस्तमिते	२९६	वैश्वानरं द्वा०	११
यदि महारात्रे	११	एतामेव निर्व०	११
अग्नयेऽग्निव०	११	एतामेव नि०	११
भवतं नः	११	आनीतो वा	११
अग्नये ऽयोति०	२९७	मारुतं त्रयो०	११
अयस्त्रिंशत्त०	११	निर्वीर्यतां वै	३०४

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
शायत्री पुरो०	१०४	यस्य देवते	१०९
आग्नावैष्णव०	"	यदि महिष्परि०	११०
शौद्रं वास्तु०	"	यदि पुरोडाश	"
पुत्रया निषा०	"	भूत्वा प्रभवति	१११
कृष्णाजिनं वा	"	अग्निं नरो दीधि०	"
यो ब्रह्मचारी	१०५	अयस्त्रिंशत्	११२
भूमावेककथा०	"	पृथिवि भूवरि	"
अप्स्ववदानै०	"	सोमस्याऽऽज्यमसि	"
सैर्ऋतः प्राजा०	"	यदि प्रातःसवने	११३
यस्य हविः क्षा०	"	हुतेऽतिरिक्त०	"
यज्ञो यज्ञस्य	१०६	होतृचमसमु०	"
प्रथाकथा च	"	गौर्ययति	"
यदि वाऽवदा०	"	अंस्ति सोमो	"
यद्यप्रसदे०	"	ऐन्द्रवैष्णवश्च	११४
तत्र लुगादा०	"	एतदेव माध्यं०	"
यावदन्ते वा	१०७	वण्महाश्च अस्ति	"
यदि तु प्रस०	"	अग्निष्टोमे	"
यस्य सर्वाणि	"	यद्युक्थ्ये चो०	"
अपान्यामिष्टि०	"	तत्र वैष्णवीषु	११५
अपो व्यापन्	"	यदि सोमौ सप्तसु०	"
यदार्थागाम०	"	उत्तराणि चत्वार०	"
यद्भविर्दुःशृतं	१०८	पुरस्तात्पाशु०	११६
तेषां भार्गव	"	भरुत्वतीः पूष०	"
योऽदक्षिणेन	"	यद्यग्निष्टोमः	"
यथादिष्टा	"	अभिजित्कार्ये	११७
यद्यभारं	"	पूर्ववत्सप्तस्थाप्यः	"
यदि भाग्निनी	१०९	यावद्रथाध्वम०	"
यस्य हव्यं निरु०	"	यदि दीक्षिताना०	११८
यस्यै देवतायै	"	या जाता ओष०	"
यथाहुती विप०	"	पाययत्येता०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
प्रतिमपन्ति प्रा०	३१९	प्रतिधुकुप्रातः०	३२३
न पुनर्भेषज५	"	अपिवा प्रतिधु०	"
यदि त्रियेत	"	अग्निष्टोमः सो०	"
अवभृथं वा	"	एकां गां दक्षि०	३२५
एतावदेका०	"	पुरा द्वादश्याः	"
अहर्गणे त्वाह०	"	अथ यदि सदो०	"
दक्षिणस्यां	३२०	अनभिदग्धे	"
तिस्राभिः सार्ष०	"	दग्धे तत्प्राय०	३२१
इतर ऋत्विजो	"	पञ्चाश्र गा	"
त्रिः प्रसव्यं	"	यदि आत्वा	"
ऐन्द्रवायवाप्रा	"	यदि प्रातः स०	"
अन्न आयु५पि	३२१	यदि माध्यंदि०	"
एतावदनाथे	"	यदि कलशो	"
संवत्सरेऽस्पी०	"	असवे स्वाहा	"
यामेन साम्ना	३२२	दक्षिणाभिः सह	३२७
यदि समाय	"	सवेशाय त्वो०	"
कृतान्तात्कर्मोणि	"	यदि सर्वैः प०	"
अवलिरुयो०	"	यदि द्वाभ्यां	"
अवलिरुय प०	"	यद्येकेन पञ्च०	३२८
प्रणीत आहव०	३२३	अग्ने विवस्व०	"
संचितेऽग्ना०	"	यस्याऽऽश्विने	"
प्रार्थानमुदीची०	"	यदि समन्वार०	"
यदि सुन्वता०	"	तत्र तद्व्याय०	"
यस्मादारोरु०	"	त एवैनमृ०	३२९
क्रमुको म०	"	स एव पुनर्व०	"
ब्रह्मण उद्गात्रे	"	अथ यदि प्र०	"
यद्यक्रीत५	"	युगपदपच्छि०	"
यदि क्रीतं यो	"	पूर्वापराप०	"
सोमाहाराय	३२४	यद्युद्गाता न०	३३७
यदि तं न वि०	"	यद्यार्भवे प०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यदि सोम उप०	३३०	यस्माद्दीषा प०	३३८
अस्यण उद्गात्रे	३३१	तज्जातीयेऽवि०	३३९
यद्याप्रयणः	३३२	तेष्वविद्यमानेषु	३४०
द्रोणकलशानि०	३३३	यस्माद्दीषा स०	३४१
यदि ध्रुवः स्क०	३३४	य इदमकस्तस्मै	३४२
यद्युपदस्येत्	३३५	न वा उ नेतन्नि०	३४३
स्थाहाऽन्तारिक्षा०	३३६	उक्ताः स्रवन्ती०	३४४
सम्बरो यज्ञो०	३३७	यावन्ति पशो०	३४५
यदि नाराशः सः	३३८	ये पशुं विमथ्नीरन्	३४६
देवाङ्गनमग०	३३९	यद्यष्टापदी०	३४७
पृषदाज्यः स्क०	३४०	यस्यास्ते हरि०	३४८
यद्युग्रमहैः	३४१	वि हे भिनभि	३४९
यदि सोमः स्क०	३४२	बहिस्ते अस्तु	३५०
यदि वमसम०	३४३	पशुपुरोडाशं	३५१
इन्दुर्हिन्यान०	३४४	पशोरवदाना०	३५२
यदि दीक्षितोऽ०	३४५	रसं त्रैधं क०	३५३
यद्देवा देव०	३४६	एकपदी द्विप०	३५४
यदि हुताहुतौ	३४७	वपद्कृते वि०	३५५
मा सोऽध्वरिषुः	३४८	दक्षिणाकालेऽ०	३५६
मा यजमानं	३४९	मन्त्रे यस्य हि	३५७
सप्तत्विजः सप्त	३५०	गर्भपुरोडाशं	३५८
दक्षिणार्धपू०	३५१	अपिवा मही	३५९
स्कन्ना यौः स्क०	३५२	गर्भपुरोडाशं	३६०
अदपभृक्ष०	३५३	एतं युवानं	३६१
यदवास्तिसच्छ०	३५४	यस्यानप्रवृक्तो	३६२
यदस्य पारे	३५५	यदि कृष्णश०	३६३
यस्माद्दीषा न्यष०	३५६	अभये पुन०	३६४
उदुल तिष्ठ	३५७	यद्युक्तो यज्ञ०	३६५
उच्छ्रमेति च्छागम्	३५८	मनसा वा	३६६
यस्माद्दीषाऽवा०	३५९	औदुम्बरी न०	३६७

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अल्पर्युर्यज०	३४३	य एवं विद्वान्	३४८
संमिता नित्ये०	३४	यजमान ऋ०	३४
यदि हविर्धाने	३४	य एवं विद्वान्ना०	३४९
वैष्णव्योपस्त०	३४	ऋत्विजो यजमा०	३४
अग्ने वाजस्य	३४	ब्राह्मणानां तु	३४
शिरो यज्ञस्य	३४४	चोदना सर्व	३४
यद्याग्निस्थुवाऽऽ०	३४	सर्वे यजमान०	३५०
यदि पक्वा मि०	३४	गृहपतिः परा०	३४
यस्याग्निरुत्थ्य०	३४	गृहपतेरेव	३४
कृष्णं वासो	३४	त्वं वरुण	३४
यत्पूर्वस्मिन्न०	३४	नाराशस्तो	३४
अथ द्वादशाहविधिप्रतिपादकषोडश-		सावित्राणि हो०	३५१
मश्रगात्सूत्राणां क्रमेण प्रतीकार्त्तने ।		पशुभिर्यक्ष्यमा०	३५
यत्पूर्वस्मिन्नह०	३४५	य इतोऽग्निर्ज०	३५
एतेषामेकस्मि०	३४	गृहपतिः स०	३५
द्वादशाहेन प्रैव०	३४	सर्वेषाम्	३५
अथैष्ठ्यमश्रुते	३४६	शिशिरे दीक्षन्ते	३५
अहीनः सन्नं	३४	शिशिरो वै	३५२
तस्याग्निर्कल्पो	३४	ऋध्नुवन्ते य	३५
गतश्रियश्छ०	३४	षट्सु व्युष्टास्वा०	३५
यं कामयेत्	३४	संवाद५ संनि०	३५
पीवा दीक्षते	३४७	अन्वहं दीक्षा०	३५३
काम्या विद्याद०	३४	द्रव्यहे न्यह इति	३५
पञ्चदश दीक्षे०	३४	उपसत्सु ष०	३५
सप्तदश प्रजा०	३४	न सनीहारस५०	३५
एकविंशति५ रुक्०	३४	षोडशी सोम०	३५
अपरिमितं दी०	३४	द्वादशाहाया०	३५
तेऽप्यहीनस्व	३४	द्वादशोपस०	३५४
ब्राह्मणा ऋत्वि०	३४८	अनुपसदम०	३५
सप्तमाद्द्वादश०	३४	द्रव्यहमेकैका	३५

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अतुरहमु०	३९४	वर्तमानेऽतिरा०	३९१
आ त्रिरात्रं	"	धः सुत्यामिन्हा०	"
एवं त्रिस्तनानि	"	अद्य सुत्यामे०	३९२
भूयो अतमिच्छन्	"	पत्नीसंयाषा०	"
एकविंशति०	"	स५ स्थिते ब्रह्मा	"
संतुष्णे अघि	"	परिहरन्त्यु०	"
व्यारुशत एक०	३९५	हरन्ति समि०	"
यदि यूपैकादशी०	"	प्रत्येत्याऽऽह्व०	"
औपवसमध्येऽह०	"	एवमहरहः क्रि०	"
श्लोभूते प्रता०	"	तस्मिन्नहनि वृ०	"
बैश्वानरोऽतिरा०	"	त्रिवृदाग्निष्टोमो	"
प्रत्युपनद्येत०	"	रथशब्देन म्हा०	"
एवमहरहः	"	उपाकरण०	"
प्रथमेऽहनि	"	पञ्चदश उ०	३९६
प्राथम्योद०	३९६	दुन्दुभिः शब्दे०	"
भुव इति दश०	"	यदि स्तनयित्नु०	"
उत्तरोक्षरे	"	सप्तदश उ०	"
ऐन्द्रवाचवाग्नौ	"	आघावेन मा०	"
अथ व्युं छन्द०	३९८	महिषो विक्रा०	"
तत्र मत्समन्त्राः	३९९	एकविंशः षोड०	"
एतमुत्तरेषु	"	न्यूर्त्वं भक्तौ	३९४
पूर्वस्मिन्नहने	३९०	अरणीभ्यां मा०	"
अथ पशुवल्ग्वि०	"	तस्मिन्नुपा०	"
दक्षिणाकालेऽन्व०	"	उद्गता दक्षि०	"
सन्ने तु दाक्षिणौ०	"	तं ज्ञातमुद्गा०	"
एवमहरहः क्रि०	३९१	प्रस्तोताऽह्व०	"
उत्तमेऽहनि वृ०	"	स५ सोऽग्नेण	"
सांख्यानि वि०	"	त्रिणव उक्त्वाः	"
पूर्वस्मिन्नहन्यु०	"	अद्भिरवकावा०	३९९
पूर्वस्मिन्नहन्यु०	"	सिद्धः सहर्ष०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
प्रथमश्च ३०	३६५	मनसोद्गाय०	३६९
न्युक्त्वमेत०	११	मनसा प्रति०	११
स्वयमृत्तुया०	११	मनसा तिसृणां	११
अध्वर्युं यज०	११	यथार्थैर्चशः	११
अश्विना पिबतं	११	मनसाऽऽश्रुत०	११
न्यूते स्वर्वास्त्र०	३६६	हुत्वा हरन्ति	११
यस्माद्गमाहेन्द्रा०	११	यद्दशहोतारः	३७०
दक्षिणेनेमा०	११	प्रजापतिना वै	११
मर्हिः स्थानेऽ०	११	यच्चतुर्होतारः	११
तस्मिन्नुपाहू०	११	यत्पञ्चहोतारः	११
संस्थिते पृ०	३६७	यत्षडहोतारः	११
अन्वहमुकण्या०	११	यत्सप्तहोतारः	११
चतुर्विंशशश्व०	११	प्रजापतिं प०	३७१
नात्र कश्चन	११	अकुशलोऽयं	११
ये बाह्या इशी०	११	अपिवा प्रजाप०	११
यदि तत्र न	११	अथ परं वृ०	११
गृहपतिमा०	११	अदो नोऽस्त्विति	११
यस्मिन्नुपह्वय०	११	अपिवा यदेवै०	३७२
नित्या औदुम्बरी०	३६८	चतुर्होतृन्व्याख्या०	११
अभ्यादधति	११	इह धृतिरिह वि०	११
उत्तरेणाऽऽहव०	११	अधिवृक्षसूर्ये	३७३
असूर्या उपसू०	११	औदुम्बरीः स०	११
अयं सहस्र०	११	शोभत उद०	११
प्रजापत्याय	११	पूर्वस्मिन्नहन्तु०	११
प्रसृष्टेष्वनया	३६९	एता अहीन सं०	११
तस्माद्दोषाश्शु०	११	उतो तान्येव	११
स्तुतशस्त्रे	११	वपनकाले स०	३७४
तस्य सर्वं म०	११	उदवसानीये०	११
मनसा स्तोत्र०	११	संतिष्ठते द्वा०	११
मनसा प्रस्तौ०	११	गवाभ्यनेन	११

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
तस्य द्वादशा०	३७४	यत्प्राङ्महेन्द्रात्	३८१
षतुरहे पुर०	३७५	तस्मिन्कृते प्रति०	३८१
माक्याश्चैश्या	३७५	दश बीणादण्ड०	३८१
प्रायर्णायोऽतिरा०	३७५	एकैकस्मिन्नाति०	३८१
अभिप्लवः ष०	३७६	स षाणः शत०	३८१
एवं विहिताश्च०	३७६	अध्यधिहोतृष०	३८१
पृष्ठयः षट्शः	३७६	औदुम्बरीमास०	३८१
सद्वितीयः	३७६	कूर्चफलके अ०	३८१
अयोऽभिप्लवाः	३७६	होत्रका उपगा०	३८१
पृष्ठयः षट्शः	३७६	विकल्पन्ते स०	३८१
अभिभिप्लवः	३७६	त५ संनयति	३८१
परे द्वे शये	३७६	बर्हिषो विका०	३८१
इति वप्सासाः	३७६	तमुद्राता वा०	३८१
मध्ये विष्वाने०	३७७	प्रस्तोताऽध्व०	३८१
आदित्यव्रतं	३७७	तमध्वर्युर०	३८१
सामोदित आ०	३७७	त५ सोऽग्रेण	३८१
दीवाकीर्त्यमे०	३७७	उपगायन्ति ष०	३८१
आवृत्त उत्त०	३७७	वादयन्त्यः सं०	३८१
विश्वजित्	३७८	पु५श्चलुर्ब०	३८१
षत्वारि शया०	३७८	मागधः पु५श्च०	३८१
षत्वारीऽभिप्लवाः	३७८	बुन्दुभीन्समा०	३८१
सद्वितीयः स०	३७९	लक्ष्मिप्वेव	३८१
संभार्यं छत्त०	३७९	अपरेणाऽऽग्नीध्र०	३८१
गौश्याऽऽयुक्ष	३७९	अपरेणाऽऽग्नीध्र५	३८१
द्वादशाहस्य	३७९	क्षेतमाद्रे पारि०	३८१
महाव्रतमुद०	३७९	अन्तर्वेदि त्रा०	३८१
द्वादश मस्ताः	३७९	इमेऽरात्सुरिमे	३८१
उभयतः संभा०	३८०	तं ब्राह्मणः	३८१
उपरिष्ठाद्वि०	३८०	अग्नेणाऽऽग्नीध्रं	३८१
श्वोभूते प्रता०	३८१	तेजनिंसंघाते	३८१

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अग्नेणाऽऽहवनीयः	१८४	इमां नु कं भुव०	१८७
तेषामेकैकः	१	तानेकस्मिन्पत्रे	१८८
माऽपरात्सीमा०	१	यजाना जुहुया०	१
तत्ते विद्ध्वा मा०	१	तं मक्षयति	१
उदञ्चोऽपारिमि०	१	व्यनीकां व्याख्या०	१
अष्टौ दासकु०	१८५	तेषां प्राकृतै०	१
भिल्लुकां द्वे	१	ऐन्द्रवायवप्रं	१
गाव एव मुर०	१	एवं व्यनीकाः	१
तत्रैवोदकुम्भा०	१८६	शुक्रामो विष्णु०	१
माहेन्द्रस्तोत्र०	१	अग्नेयं प्राय०	१
स्तुतमनुश०	१	एवं विहितानि०	१
कूर्चयोः फल०	१	समित्य समि०	१
संतिष्ठते	१	तेषामेवमुपाकु०	१
शोभत उद०	१	नवाहान्य०	१
यः प्रायणीयः	१८७	तेषु गन्धान०	१
त्रिषु परःसामसु	१	वैष्णवं वाम०	१
उपयामगृहीतो०	१	अथ काठका	१९०
तानुमयान्०	१	आग्नेयमन्तर्धौ	१
वाचस्पतिं वि०	१	अपिवाऽऽग्नेयं	१
प्रयत्तिःशदेत०	१	सौर्यं विषुव०	१
प्रकृतैर्वा वै०	१	शित्तिपृष्ठं चार्ह०	१
दशैन्द्रान्दश	१	आग्नेयमग्निष्टो०	१
पञ्चपात्रम०	१	यदि पश्चेकाद०	१
मध्ये पञ्चमम्	१	उत्सर्गिणाम०	१९१
इन्द्रमिन्द्राधिन०	१	गवामधनेन	१
समानौ सर्वत्र	१	संवत्सरस्व	१
अभि त्वा शूर	१	तान्वोपेयाद्वा	१

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यदहरुत्सु०	१९१	यथा वैश्यस्तथा	१९२
तेषां ये पुरो०	३९२	उत्सृष्टार इति	"
प्राजापत्यः प०	"	प्रातः पशुमा०	"

इति सत्याचाटहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशषोडश-
मश्रगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Aga.
- 1888.

Author— Satyāśādhā.

Title— Satyāśādhaviracita
Srautasūtra. Pt.6.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.